

HOLMI

V. évfolyam 4. szám

1993. április

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Csukás István*: Mi akadályoz,
 hogy ezt a verset megírjam? • 467
 A lábam is költő, a hasam is költő? • 467
 Lehunyam a szemem: álmodok • 468
- Ágh István*: Vörösmarty-apokrif • 468
 Arany János-apokrif • 469
- Marcel Proust*: Húsvéti szünidő
 (*Lóránt Zsuzsa fordítása*) • 470
- Szentkuthy Miklós*: Csoda és játékosság
 az angol irodalomban • 473
- Eörsi István*: Időm Gombrowiczsal (IX) (*Részlet*) • 479
- Rába György*: Szirének, kortársaim • 487
 „Ha későn, ha csonkán” • 488
 Még, még • 489
- Kornis Mihály*: Napkönyv (V) • 489
 Kun Árpád: Esőkönyv (*Részlet*) • 501
- Győri László*: Ki emlékszik? • 514
 A szent együgyűség • 515
- Reuven Tsur*: A fuvola, a malac és a kakukk • 515
- Somlyó György*: A fordítás „prae”-jéről
 és „post”-járól (I) • 529
- Rossner Roberto*: Poe–Mallarmé–villanella • 538
- Czesław Miłosz*: Bogáncskóró, csalán... • 539
 Távolabbi tájak
 (*Gömöri György fordításai*) • 540
- Tóth Krisztina*: A megfoghatatlanról • 542

- Imreh András*: Miért szeretem azt a házat? • 542
Állatkert • 544
Simon Balázs: A férj • 544
Dalos György: Vége a keleti viccnek? • 545
Marsall László: Az átváltozás kísértete ma • 553
Színe és visszája • 554
Illyés Gyuláné: A Semmi közelít • 555

FIGYELŐ

- Babarczy Eszter*: A délutáni alvó
(Mándy Iván: Huzatban) • 584
Csuhai István: Munkák és napok
(Lengyel Péter: Holnapelőtt) • 586
Bán Zoltán András: Könyvmoly. A publicista drámája
(Eörsi István: A szerző szeretné,
ha a Pofa feje és a csomó
emlékeztetne egymásra) • 589
Korompay H. János: „Nec verbo verbum...”
(Charles Baudelaire: A Rossz virágai
Fordította Tornai József) • 595
Steiger Kornél: Aristotelés: „Metaphysica”,
görögül és magyarul • 599
Boros János: Voltaire – heretikus olvasatban
(Voltaire válogatott filozófiai írásai) • 604
Csorba János: A síkság elefántja (Dr. Székács István:
Pszichoanalízis és természettudomány) • 612
Csörsz Rumen István: „Azt hittem, hogy jókedvem van”
(Vizöntő: Gitania express) • 614
Libisch Károly: Csodák pedig nincsenek
(Dudás Lajos kazettája és lemeze) • 617

A HOLMI postájából • 619

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a Zenemű Nyomda Kft.
Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Csukás István

MI AKADÁLYOZ, HOGY EZT A VERSET MEGÍRJAM?

Mi akadályoz, hogy ezt a verset megírjam?
A kutya, a postás, a nap, az árnyék, egy légy.
Már emelem a tollat, homlokom csupa redő,
feszül bennem az ihlet, mint az úrhajóban
a sűrített levegő, már emelkedek a székről,
mikor beszökik a kutyám a nyitva hagyott ajtón,
szeme csillog, foga villog, pofáján bohócvigyor,
pacsit ad, szalutál, cipőmre fekvé szuszog,
visszahuppanok a székre, megsimogatom, elalszik,
vagy csak úgy csinál, mert üvöltve kirohan:
csönget a postás, rohanok én is, átveszem,
amit naponta zúdit rám a világ, meghívót,
idézt, gyászhi, örömhirt, szavazócedulát,
megköszönöm, a papírkosárba dobom, kizárom
a kutyával együtt, végre csend van, jöhet a vers,
most meg a nap süt be az ablakomon, közben
egy métert fordult a Föld, suhantam vele én is,
bár nincs szárnyam, tudnék róla, csillog a papír,
antarktiszi hómező, majd árnyék feketedik,
tintafolt, bután bámulom a tollam, eső lesz,
egy légy süvít be, bizserelve megül az asztalon,
aprót sóhajtvá feladom az egészet, s így szólok:
lehet, hogy Isten küldött, éppen ezért ne félj,
nem csaplak agyon, legalább te repülj!

A LÁBAM IS KÖLTŐ, A HASAM IS KÖLTŐ?

A lábam is költő, a hasam is költő?
Amit felveszek, a cipő is? És a nadrág,
és a kalap? A fogason a felöltő, az is költő?
Magától ír a golyóstoll, az írógép a tokjában
verset zongorázik, ablak muzsikál, a huzat
szaggatottan huhog, a szék lába jambusokban

biceg, a telefon tücsökként ciripel, a hőmérő
némán fölakasztja magát, az is költő,
a hamutartó borongva gyászol, a fésű röhög.
Hol végződök én és hol kezdődik a világ?

LEHUNYOM A SZEMEM: ÁLMODOK

Lehunyam a szemem: álmodok,
kinyitom a szemem: ébren vagyok.
Derűsen utánozom az eget: nappal
és éjszaka, aztán szorongva valami
mást: élünk, meghalunk; egy rugóra
járak a világgal, csak én néha eltévesztem.

Ágh István

VÖRÖSMARTY-APOKRIF

Jöjj felém bor, mintha lányként
szállnál,
magasodból borítód bo-
ritsd reám.
Sárga az, mint téli alkony,
szélvörös,
ködben ülök égi parton,
víz előtt.

Hallgatom az érkezésed,
csobbanás,
cuppanás és csókba hajló
ámulás,
korty, amit most mélyből vélek,
aroma,
egész testem régiséges
amfora.

De előbb még húzni kéne,
 mint ahogy
 erre vártam ötven éve,
 gyalogos,
 kinek csiger, s más ily fertő
 csak jutott,
 büzlő bendő, nyekergő has
 elég sok.

Nem voltam én hazafias
 italos,
 csak olyan, mint vizesárok-
 ban halott,
 kinek ahogy mult a lelke,
 énekelt,
 nem figyelt a kész ütemre,
 s elpihent.

Jég a száján, most a számon
 szoknyaszél,
 Somló-szötte, Tokaj-küldte
 sárfehér.
 Éljen minden bájos asszony!
 elmulok,
 markomban pohárcöcsükkel
 álmodok.

ARANY JÁNOS-APOKRIF

Lomhábbak az évek,
 órái megértek,
 s hulltanak el
 oly sok csupa-ének
 önkínja-dicséret
 műveivel.

Torlódik a zajló
 jég, ver az ajtó
 szárnyahegye,
 s bent kézben aranyló
 dunyhába dagasztott
 éjfelete.

Tél kompjai állnak,
szállhatsz a Dunának
árja felett,
fagyban külön arcod
kell visszapofoznod,
hogy te lehess.

Marcel Proust

HÚSVÉTI SZÜNIDŐ

Lóránt Zsuzsa fordítása

Tököfikók a regényírók, akik napokban és években számolnak. Egy faliórának talán egyformák a napok, de az embernek nem. Vannak meredek és nyomasztó napok, amelyeket a végtelenségig tart megmászni, és lankás napok, melyeken dalolva szá-
guldhatsz lefelé, amilyen sebesen csak bírsz. Hogy bejárják a napokat, főképp a kissé ideges természetű emberek, képesek kényük-kedvük szerint többféle „sebességbe” kapcsolni, akár az autók.

Vannak aztán oda nem illő, közbeekelt napok, amelyek egy másik évszaktól érkeznek, más éghajlat alól. Párizsban vagy, tél van, s mégis, már félálomban érzed, hogy tavaszi, szicíliai reggel virrad rád. Az elgördülő villamos első zajából megtudod, hogy nem esőben ázik-fázik, hanem kék ég felé tart; a különböző hangszerekre fortélyosan megírt ezernyi népi téma, az üstfoltozó kürtjétől a kecskepásztor sipjáig a reggeli daltam megannyi könnyed szólama olyan, akár egy „Ünnepi nyitány”. És az első napsugár érintésére dalra fakadunk, akár csak Memnon szobra. Sőt még csak időváltozásra sincs szükség, hogy érzékenységünk, belső zeneiségünk hangszíne hirtelen megváltozzék. Akárha tudós készülékekkel idéznénk elő tetszés szerint a természetben ritkán és szabálytalanul előforduló jelenségeket – a nevek is, az ország- és városnevek ködöt, napsütést, felhős égboltot varázsolnak elénk.

Gyakran megesik, hogy a többihez látszólag hasonló napok egész sorozata oly tisztán válik el egymástól, mint egy dallammotívum egy merőben más dallammotívumtól. Eseményeket elmesélni olyan, mint pusztán szöveggönyv alapján ismertetni egy operát; ám ha regényt írnék, arra törekednék, hogy megkülönböztessem az egymást követő napok zenéjét.

Emlékszem, gyermekkoromban apám egyszer elhatározta, hogy a húsvéti szünidőt Firenzében töltjük. Nagy dolog a *név*, egészen más, mint a *szó*. Életünk során a nevek apránként szavakká változnak; felfedezzük, hogy egy Quimperlé és egy Vannes nevű város vagy egy Joinville és egy Vallombreuse nevű úr közt talán nem is akkora a különbség, mint a nevük közt. Csakhogy a nevek eleinte makacsul tévútra vezetnek; a szavak apró, világos és megszokott képeket mutatnak a dolgokról, mint amilyenek az iskola falán függnek, hogy megvilágítsák, mi a gyalupad, a juh, a kalap, s e dolgok

mindegyike fajtájának összes egyedét hivatott ábrázolni. A név azonban azt hiteti el velünk, hogy a város, amelyet jelöl, tulajdonképpen személy, s hogy minden más várostól szakadék választja el.

A kép, melyet a név egy városról ad, szükségképpen leegyszerűsített. A névnek nem túl nagy a terjedelme; nem tudunk nagy teret és időt beleszorítani; talán csak egyetlen műemléket, amelyet mindig ugyanabban az órában látunk; legalábbis az én Firenze-képem két mezőre oszlott, mint Ghirlandaio festményei, melyek egyazon személyt mutatnak a cselekmény két pillanatában; az egyikben boltozatos mennyezet alatt néztem az egymásra rétegzett, ferdén záporozó napsugarak függönyén át a Santa Maria del Fiore festményeit; a másikon, hogy ebédre visszatérjek, áthaladtam a fehér és sárga nárciszokkal és kökörcsinével borított Ponte Vecchiön.

A kép, melyet a városok nevüktől kapnak, leginkább mégis magából a névből, önön ragyogó vagy komor hangzásából ered; és egészen abban furdik, mint azokon az egyszínű kék vagy piros plakátokon, ahol a bárkák, a templom, az út, a járókelők egyformán kékek vagy pirosak, mintha Vitré ékezte sötét árnyékot vetne legapróbb házaira; ekképp nekem Firenze házai mintha illatfelhőben fürödnének, mint a virágkelyhek, talán a Santa Maria del Fiore miatt. Ha jobban megfigyeltem volna, min is tünődöm, rájöhettem volna, hogy valahányszor arra gondolok, „Firenzébe megyek”, „Firenzében vagyok”, korántsem egy várost láttam, hanem olyan valamit, ami teljesen eltért mindattól, amit ismertem, olyat, mint amit valamely ismeretlen csoda, egy tavaszi reggel jelentene azoknak az embereknek, akiknek egész élete téli alkonyatban telik.

A tehetségnek kétségkívül feladata, hogy visszaadja azon érzelmeknek a valóságos és természetes színezetét, amelyeket az irodalom hagyományos pompába burkol; ezt csodáлом legjobban Paul Claudel *Az Angyali Üdvözlésében* is – hiszen itt a pásztorok karácsonyeste azoknak sem azt mondják, hogy „Karácsony, ime itt a Megváltó”, akik lázba jönnek a ragyogó homlokzatok előtt, mert értőn élvezik a négylevelű lóhere finomságát –, hanem ezt: „hóhahó, br, de hideg van”; és Violaine így szól, miután feltámasztotta a gyermeket: „Mi baj, gyönyörűm, mi baj, kincsem?” Jócskán találnék ilyen példákat a nagy költő, Francis Jammes csodás életművében is. Más esetekben azonban, épp ellenkezőleg, az irodalom kötelessége lehet, hogy pontosabb kifejezéssel helyettesítse azokat a homályos megnyilvánulásokat, melyekkel átadjuk magunkat a rajtunk eluralkodó érzelmeknek, anélkül hogy átlátnánk rajtuk. A jóleső várakozást, hogy Firenzében leszek, mindössze azzal fejeztem ki, hogy tizszer is abbahagytam a reggeli mosdást, és páros lábbal szökellve torkomszakadtából harsogtam a *Győzelem atyját*; de ez a várakozás azoknak a hívőknek a várakozására emlékeztetett, akik úgy érzik, hogy másnap a paradicsomba jutnak.

Úgy tűnt, újakezdődik a tél; apám azt mondta, az idő aligha lesz kedvező az induláshoz. Más években ilyenkor érkeztünk meg egy Beauce-vidéki kisvárosba, hogy kéklő ibolyákra és újra begyűjtött kandallókra bukkanjunk. Ebben az évben viszont a firenzei szünidő vágya eltörölte a Chartres melletti szünidők emlékét. A várakozás életünk minden pillanatában sokkal merevebben kötődik vágyainkhoz, mint ahhoz, amit a valóságban látunk. Ha elemeznénk azokat az érzéki benyomásokat, amelyek egy forró júniusi napon az ebédelni hazatérő ember tekintetét és szaglását betöltik, sokkal kevésbé találnánk meg bennük az utcák porát, ahol keresztülvág, és a boltok vakító cégéreit, melyek előtt elhalad, mint azokat az illatokat, amelyekre rövidesen rátalál – a cseresznye- és sárgabarackkompótos tál, az almabor, a gróji sajt illatát –,

melyek még mind bizonytalanul lebegnek az ebédlő olajos, lakkozott, áttetsző és friss félhomályában, és pompásan csikozzák és szövik át erekkel, mint egy achátkő belsejét, míg az üveghasáb késtartó szivárványszín töredékekben játszik, vagy itt-ott pávaszemeket vet. Hasonlóképpen láttam magam előtt Firenzét és a napsütötte Ponte Vecchiön árult rengeteg virágot, mialatt a januárit is megszegyenítő hidegben átkeltem a Boulevard des Italiens-en, ahol a gesztenyefák, melyeknek a rossz idő nem szegte kedvét, a jegesen nyirkos levegő ölelésében, mint a pontos vendégek, már estélyi díszben kezdtek bontakozni, és fagyott tömbjükből kivésni azt az ellenállhatatlan zöldeket, amit a hideg pusztító hatalma csupán gátolni tudott, de megfékezni már nem.

Hazatérve Firenzéről szóló munkákat olvastam, amelyek még nem Henri Ghéon és Valéry Larbaud korszakából származtak, az *N. R. F.* néhány évig a jövő mélyén szunnyadt még. De a könyvek ekkor nem kavartak fel úgy, mint az útikönyvek, és az útikönyvek sem annyira, mint a vasúti menetrendek. Zavarom valójában abból fakadt, hogy azt gondoltam, a közeli, de megközelíthetetlen Firenzét, melyet magam előtt látok, kerülő úton elérhetem képzeletemben egy kanyarral, ha a „föld szavát” követem. Nem tudtam fékezni örömöm, amikor apám, roppantul sajnálkozva a hideg miatt, nekilátott, hogy kiválassza a legjobb vonatot, és mikor felfogtam, hogy ha ebéd után áthaladunk majd a füstös barlangon, a pályaudvar üvegezett laboratóriumán, s felkapaszkodunk a varázserejű vasúti kocsiba, amely arra vállalkozott, hogy véghezviszi köröttünk az átváltozást, másnap már a fiesolei dombok lábánál, a liliomok városában ébredhetünk. „Mindent összevéve, tette hozzá apám, már 29-én, sőt akár húsvét reggelén Firenzében lehetek”, s ekképp ezt a Firenzét nemcsak az elvont Térből szabadította ki, hanem abból a képzeletbeli időből is, ahol nemcsak egyetlen nyaralást helyezünk el, hanem egyidejűleg másokat is, hogy életem egy különleges (hétfővel kezdődő) hetébe iktassam a várost, amikor a mosónőnek tisztán vissza kell hoznia tintapecsétes fehér mellényemet, egy közönséges, mégis valódi héten, amely nem tűri a fölösleges ismétlést. És megérezttem, hogy a legizgatóbb mértan szerint most már saját életem síkjára kell vetítenem a virágok városának dómjait és tornyait.

Ujjongásom akkor tetőzött, amikor meghallottam apám hangját: „Esténként bizonyára hideg lesz még az Arno partján, jól teszed, ha bepakolod a téli felöltődöt és a vastag zakódat.”

Mert csak akkor éreztem át, hogy én magam vagyok az, aki húsvét előestéjén abban a városban sétálgatok majd, ahová eddig csak a reneszánsz alakjait képzeltem, hogy én fogok belépni a templomokba, és ha feltárul a Fra Angelicók gazdagsága, a sugárzó délután szinte velünk lépi át a küszöböt, mintha azért jönne, hogy árnyékba és hűvösbe borítsa Fra Angelico kék egét. Akkor éreztem, amit addig lehetetlennek tartottam, vagyis azt, hogy valóban behatolok Firenze nevébe; egy végső és erőmet meghaladó tornamutatvánnyal levettem magamról, mint felesleges burkot, szobám levegőjét, amely többé már nem volt az én szobám, fokozatosan firenzei levegővel cseréltem fel, avval a megnevezhetetlen és különleges levegővel, amit álmában szív be az ember, és melyet Firenze nevébe zártam; éreztem, abban a csodában van részem, hogy testtelenné válok; ehhez járult még az a rosszullét, amit kezdődő torokfájáskor érzünk; este lázasan feküdtem le, az orvos megtiltotta, hogy elutazzam, és terveim semmivé foszlottak.

Azért mégsem teljesen; mert a következő évi böjtben napjaim éppen ezeknek a terveknek az emlékéhez kapcsolódtak, ez vonta őket harmóniába. Amikor egy nap azt hallottam, hogy egy hölgy így szól: „Elő kell vennem a bundáimat; ez az idő igazán

nem felel meg az évszaknak, az ember nem is hinné, hogy ilyen közel a húsvét; úgy látszik, visszatér a tél”, ezek a szavak hirtelen tavaszias érzéssel árasztottak el, újra előtűnt az a dallam, amely az előző évben elbűvölte ugyanezeket a heteket, amikre ezek a mostaniak mintha emlékeztettek volna; ha ennek zenei megfelelőjét keresném, azt mondanám, megvolt benne D'Indy *Fervaal*­jából a lábadozás és a rózsák témájának gyöngéd, balsamos, törékeny finomsága. – A nevekbe vetített álmok érintetlenek maradnak, míg légmentesen zárva őrizzük a neveket, ameddig nem utazunk; de mihelyst felnyitjuk őket, hacsak résnyre is, mihelyst megérkezünk a városba, az első elhaladó villamos elszágul, és emléke örökre elválaszthatatlan marad a Santa Maria Novella homlokzatától.

Előző évben az volt a gyanúm, hogy húsvét napja nem különbözik a többitől, nem is tudja, hogy húsvét­nak hívják, és a fújdogáló szélben felismerni véltem a hajdani napok már korábbról ismerős édességét, változatlan anyagát, megszokott nedvességét, tudatlan cseppfolyósságát. De nem tudtam meggátolni, hogy húsvét hete az előző évben fogant terv emlé­kétől ne szívjon magába valami firenzei jelleget, és Firenze valami húsvétit. Húsvét hete még távol volt, de az előttem elterülő napok sorából a szent napok világosabban emelkedtek ki, mintha egy napsugár vetülne rájuk, akár egy távoli falu házai, melyeket azért pillantunk meg, mert a fény-árnyék tükröződése kiemeli őket; a nap minden fényét magukban őrzik. Mint egy breton falu, mely időnként kikapaszkodik az őt elnyelő szakadékból, Firenze újjászületett számomra. Mindenki sajnálkozott a rossz idő, a hideg miatt, de nekem a lábadozás bágyadságában hunyorgnom és mosolyognom kellett, mert Fiesole mezőin minden bizony­nyal áradt a napsütés. Nemcsak a harangok érkeztek Rómából, maga Itália jött el. Hűsége­ kezemből nem hiányzott a virág, hogy megtiszteljem a meg nem tett utazás évfordulóját. Mert mióta újra hidegre váltott az idő a boulevard gesztenyéi és platánfái körül, a levegő jeges fürdőjében, mint egy tiszta vízzel telt kehelyben, kinyíltak a Ponte Vecchio fehér és sárga nárciszai, jácintjai és kökörös­cinjei.

1913

Szentkuthy Miklós

CSODA ÉS JÁTÉKOSSÁG AZ ANGOL IRODALOMBAN

Van egy régi könyv, Chesterton írta: WHAT'S WRONG WITH THE WORLD – magyarra szépen és finoman így fordítanám: MITŐL BÜDÖS A VILÁG? Ezt abban az időben írta, mikor még olyan csodái és játé­kai voltak Európának, mint hogy legyen-e választó­joguk a nőknek vagy sem, és ezzel kapcsolatban a nő hivatását a saját otthonában olyan ragyogó paradicsom­dár-szine­kkel festi le, hogy ezt már nemcsak a nők­re, hanem minden költőre kell értenünk. Költészetnek, angol költészetnek és játékkal-csodákkal átítatott költészetnek ilyen pompás meghatározását aligha olvashatjuk másutt. Hall-

gassuk csak meg: „*Vigan dadogni az emberek és angyalok nyelvén, belepancsolni a félelmetes tudományokba, szemfényvesztőn kóklerekedni piramisokkal és oszlopokkal, úgy rugdosni a mindenség planétáit, mint a labdát: ez az az ősi vakmerőség és fölünyes közöny, amelyet az emberi léleknek, akárcsak egy zsonglőrnek a narancshajigálás tudományát mindörökre meg kell tartania. Ez az a táncoló bolondéria, amit egyébként egészségnek nevezünk.*”

Aranyszájú Szent Jánosok vagy mézes ajkú egyházdoktorok nem voltak aranyosabbak és mézesebbek, mint Chesterton itt a költészet lényegét illetően. A költő (mint a lélek általában) szabad. Igen! Nem az ember van a szombatért, hanem a szombat az emberért – a Biblia így határozza meg a költészet szent és létfenntartó belső anarchiáját. Ha jámbor kispolgárokkal nézek – ahogy ők szokták mondani: „olyan futurista” – képeket, amelyeken a levelek kékek, a gitár nyakát nem lehet megkülönböztetni Vénusz ikrájától, és ők kérdően néznek rám: „hát ennek mi az értelme?”, ezt szoktam válaszolni: a szabadság az értelme. Azt csinálom a világból, amit akarok, én vagyok az úr a csárdában, nem a flaskó. Ha én akarom, a jegenyefából perccel lesz és a lábtörlőből arkangyal. Kinek mi köze hozzá? Szabad vagyok, játszani akarok, minden ösztönöm erre hajt. Ki nem festett cilindert még halálfejre? Ki nem rajzolt bajuszt a fogkrém-reklámok isteni mosolyú hölgyeire? Ott kezdődött a költészet: csak nem tisztelni a tárgyakat, tényeket, embereket, csináljunk velük, amit akarunk.

Az otthont, a gyermeket, a nőt éppen ezért szereti Chesterton és általában az angol, mert ezek a felelőtlenül bolondozó szabadság, tehát a telivér költészet melegágyai. Érdekes ez, nem? A *children's corner*, a gyerekkuckó idilli melege és James Joyce örült halandzsái épp ezért ikertestvérek lesznek: édes otthon és Olympusokat le „i-á”-zó anarchia egy tőről hajtanak, és soha ellentétbe nem kerülhetnek. De pukkadásig tobzódó szabadságösztönünkön kívül (melynek szemében semmi nagyképűség se szent, de minden gyermekies és szerény dolog szent a világon), van más oka is az angol játékos irodalom óriási virágerdejének. Az angol ugyanis gyanakvó, kiábrándult és kételkedő, tudja jól, hogy ez a világ (hogy ismét a Chesterton-címet fogjam fülön) valahonnan elfojthatatlanul bűdös: oka, célja valószínűleg soha fel nem ismerhető. Vagyis akkor a *bolond* az okos, mert ő legalább olyan, mint a világ, és fordítva; az *okos* – vagy inkább álokos – nagyon rossz sziluettet vág magának ebben a farsangoló, holdkóros menházban, *nem* idevaló, hiszen úgy látszik, az istenek, a bogarak, a történelmek és a felhők *nem* okosak, tehát? „Okos úr, pá-pá, jó éjtszakát.”

A modern angol irodalom nagy lélektani regényei egyáltalán nem klinikai elemzésekből, keserves és beteg öntépelődésből születtek. Tragédia, nyomorékság, tudomány értelmetlen forrásait elkerülik (azt se tudták, hogy vannak): a lélek számukra nem erkölcs és nemiség, ösztön és kényszer, öntudat és tudatalatti borzalmas jelentőségű harcának ünnepélyes színpada. Egyáltalán minden „mélylélektanra” úgy néznek, mint a bábák és az úgynevezett tudósok babonáira: ahol azok „komplexek”-ről beszélnek, ők viccet látnak, ahol a „mély-én” vagy a „fél-én” bonyolultságai ágálnak, ők egy vörös szemű mókust látnak, amint egy bogáncsgombócot dug az angol király fülébe. Milyen érdekes tanulmányt lehetne írni arról, hogy milyen úton és indítékokból jutott el a lélek titkaihoz például az öreg Freud doktor és vele szemben az angol regénybohócok és versakrobaták kacagó serege.

Lehetetlen észre nem venni, hogy az angolok egyik nemzeti műfaja, a detektívregény is a játékos-fantasztikus világ része. A költőt halál, szerelem, pénz, igazság dolgai izgatják, de a germánoknál ebből szakáll nő, vallás lesz, nehézkes rágódás. Itt ez is csillogó tündérvilág: misztérium és humor és körüti szenzáció.

Éppen ezért talán a legszebb játékos regény Chestertoné: DON QUIJOTE VISSZATÉR. Miért? Mert ez az egész költészet, minden szerelem és minden politika, minden virágzó csillag és minden bájos örült szabadságának és jogainak hitvédelme. Egy tudós vagy prédikáló védelem nem érne semmit: hatásos érv nincs semmi érdekében, más van, tudniillik ragadós kacagás. Chesterton maga is olyan volt, mint egy csodalény a tündérek játékboltjából: tízhektős söröshordó, a hangja meg mint a hamis tücsökcipelés.

Ebben a regényében mit cipipel a gumidiszno? Egy előkelő társaság műkedvelő színelőadást rendez, melynek főszerepébe (Oroszlánszívű Richárd) az utolsó percben a kastély csöndes hülyéje, egy világtól elrugaszkodott könyvmoly ugrik be. Mi történik? Szerepét váratlanul jobban játssza, mint akármelyik dollársztár – ami azonban itt nem is annyira érdekes. A nagy móka a darab után kezdődik. A bolond papiruszkukac ugyanis egyáltalán nem veti le többé maskaráját. Nem ő! Sőt a mai ruhákat nevezi maskaráknak, nagy fenekű „tudományunkkal” azt teszi, amit valóban megérdemel, és amit egy okos cirkuszpávián is csinálna: nagyot üt erre a buta dobra egy fakanállal: ez kell neki! A társadalomtudósok, lélekrágó pszichológus hernyók, nagyszájú népbolondítók, parókás lordok és a szerelem zöldfülű (mert erőtlen) elemzői sem járnak ám jobban: ez a hórihorgas, álarcosbálból itt ragadt bolond a költészet archimedesi pontjáról kifordítja az akkori Angliát és az egész világot költőietlen és éppen ezért hazug sarkaiból. Érdekes, a költészet azonban itt nem hisztériás ködfalás, nem a „kancsal egék” világa – ellenkezőleg: izes, mint a vajás kenyér, egyszerű, mint egy bögre víz. A tündérek, az igaziak, jobban szeretik a lekvárt, mint a szívárványfelfűjtat!

Ez a csoda: a bolondok, a költők, a szépség egészséges anarchistái az egyszerűséget tanítják. A világ száraz, józan vakondjai bezzeg bonyolultak, mert elszakadtak az élet egészséges ősforrásától: néptől, gyermektől, kutyától, ahol képzelet van és egészség, kacagás és szabadság. Nem úgy van minden, ahogy látszik! Egy homályos zug még homályosabb félkegyelműje nagyobb okosságot hozhat a világnak, mint a világ legbölcsebb katedrása tizezer lábjegyzettel. És: már Shakespeare SZENTIVÁNÉJI ALOM-jában is a tündérek szeretik legjobban a szegényeket és egyszerű földi halandókat. Titánia és Oberon, a bukfencező erdei nimfák, ha úgy tetszik: mindig „szociálisabbak” voltak, mint a „nép-tan” huszonöt dioptriás, statisztikátáblázatos hangyászai. A torzonborz realista regényírók csak jajgattak, vagy – ami ráadásul aljas is – (művészileg) élvezték a nyomor sötét színeit.

Dickens? Chesterton? Shakespeare? Mosolyukkal segítettek rajtuk, és közel hozták őket hozzánk. Jézus is számaron jött, a lovat nagyképű császároknak, lovagoknak és útonállóknak hagyta!

Lélektan a divat? Ez kell szalonnak, színháznak, áruháznak egyaránt? Nohát akkor „Ludas Matyi megmagyarázza”: a humoros Michael Arlen például Ő, DRÁGA POFÁK című trefás elbeszéléssorozatában, éppen meg zsonglőr, és a tótágashoz is ért, jobb lélekismerő, mint akármelyik elemzészkatyúba süppedt európai kollégája. A napsugár jobban megtalálja a sűrű lombokon át az erdömély titkait, mint az álomkóros csigák meg vaksi hernyók.

A bolondos-szép költészetben az is nagyszerű, hogy önkéntelenül jó és okos is. A tündér és a gyermek elcsodálkozik egy tejeskannán a sarokban, lángra gyúl egy divatjarmúlt kétkerekű kocsi árnyékán: csak az érti meg a világ nagy törvényeit és az egyszerű emberek örök fenségét, aki ilyen szemmel lát. A költészet nyomán fakad a jóság. Mindent összevéve: a bús képű lovag szélmalomharcából születik minden érték, nem a

hivatásos értéktermelők meddő szellemi trösztjéből. A költészet egészséget és boldogságot jelent, szörnyű nagy állati potenciát arra, hogy egy pohár borbán vagy a szegény ember levesében szeresse az Istent, értve Istenen azt, amit éppen akar. *Játék* oldja meg betegség és nyomor, bölcsélet és nemiség túlságosan felfújta problémáit. A szakszerűség Don Quijote vakmerő és csökönys hóbortja nélkül hullaszagú műkedvelés marad. Csak cigánykerekezés közben szabadulhatunk meg minden, de minden előítélattől, vagyis amikor a dolgok maguk maradnak meg csupán, mert a bolond táncban lehullanak – és csak ebben hullanak le! – a merev dogmák pokolian felesleges álarcai. Középkor vagy újkor? Isten vagy ördög? Király vagy kukta? Test vagy lélek? Szegény vagy gazdag? Holdkóros vagy kofa? Szabad szerelem vagy önkínzás? – Ezek csak nevek és szerepek, egy a fontos: boldog vagy-e tőle, és tudsz-e mást boldogítani vele?

Ha van könyv, amelynek első sora: „*Kezdetben vala az Ige*”, úgy az angol játékos regényről való tereferének így kellene indulnia: „*Kezdetben vala a halandzsa.*” Ez a halandzsa pedig a „*kacagó matematikusnak*” (olyan, mint egy fogadó cégérel), Lewis Carrollnak az ALICE CSODAORSZÁGBAN című könyve, erős a meggyőződésem, hogy magyarul legalább olyan mulatságos, mint az eredetiben. Egy angol kislány álma a padon, egy nyári délután: ez Shakespeare világa, vagy ha tetszik a század eleji pesti Múzeumkert világa. A kis Alice – hiszik, nem hiszik – ősanja vagy előképe, de mindenesetre legfelsőbb rokona az Emily Brontë- vagy Virginia Woolf-féle angol írónőknek, sőt Woolf Orlando-figurája le nem tagadhatja, hogy Alice első unokatestvére.

Alice is meg ezek az angol költőnők is *józanok*, mint egy darab bífstek, és *holdkórosak*, mint maga a Hold. A kislány nem csodálkozik semmin, csak tréfásnak talál mindent. Egész biztos, ha ő látná meg az Utolsó Ítélet túlvilági jelenéseit, tapsikolva azt mondaná, hogy „funny, ejnye, de jó hecc az egész!”. Milyen pórul járt képe van a világ minden romantikus lírájának, a maga fenségesen túrhetetlen mélabújával, amellet, ahogy Alice (bizonyára orra hegyére illesztett mutatóujjal) elmélkedik azon, hogy mi is történik a gyertyalánggal azután, hogy elfújták? Az egész „halálcécó”, minden filozófia, a „problémázó” tudomány itt is megkapja a fricskát, amit érdemel: ezen jelenet után többé nem imponálhat a tépelődők serege, legföljebb mint bohózati statiszták szerepelhetnek.

Ha a Múzsák egyszer unalmukban tartanának egy irodalmi végítéletet, egészen bizonyos, hogy a FAUST nagy Walpurgis-éjszakai megbuknának a Tengeri Herkentyű és a Griffmadár tengerparti táncprodukciói mellett. Minél kacagtatóbb, annál mélyértelműbb, minél hebehurgyább, annál filozofikusabb! Milyen egészséges ez a bolondokkal bolondozó kis álomtündér: milyen falusi jó izzel tudja odamondani, hogy „*ez hülyeség*”, „*az meg mafláság*”, „*ezért egy alapos pofon jár*”. Gyakran meg csak az lehet a véleménye, hogy „*hát az argyélusát!*”.

Milyen túlzott (és így végleg céljavesztett) a modern lélektan (önrágók és áltudományos felfújta e kedvenc találkahelye), ha egyszer hallottuk Alice monológiáját a Nyuszi barlangjában, ahol arról elmélkedik ez a szösze tacsó, hogy ő tulajdonképpen két személy, hogy *semmi* is, meg *akárki* is. A kontinens ideggyógyászai vagy regényírói sem mondtak többet... csak naiv ünnepélyességgel, a gyengék szokásos túlzottságával és ködösítő bőbeszédűségével. Humortalan pszichológia egyenlő: rossz pszichológia!

Alice egyszer részt vesz egy borzalmas, nagy jelentőségű tárgyaláson, ahol részben bizonyos tőrös lepényekről, részben se füle, se farka versekről, úgyszintén fehér rózsák vörösre pingálásáról és más ilyen kozmikus horderejű dolgokról van szó. Itt jegyzi

meg, hogy mellette „*két állat-ügyvéd ült*”, tudniillik nem gorombaságból, hanem mert ott, a Wonderlandban *mindenki állat*. Állat és bolond. (És itt a földön? – az a gyanúm, ezt sugallja Lewis Carroll – szintén mindenki állat és bolond). Az ilyesmihez pedig humoron kívül semmivel nem lehet hozzányúlni. Vagyunk egypáran, akik a csattanó nélküli vicceket (ma már vagy tegnap ezek készítésével egész iparág foglalkozott) jobban szeretjük, mint a csattanókat. Miért? Mert az egész élet lapos céltalanságának, a vaksi „fejjel a falnak” groteszk kifejezése. Egészséges kuncogás van bennük minden önelégült szellemi működés felett. Az Alice-könyv párbeszédei hemzsegnak a vízfejű, nagy-fenek-kerítés ilyenfajta kikacagásától. Alice még nagy butincs, de épp ezért okosabb, mint a királyok és bölcsek, a prédikáló szülők meg a problémáinycenc álköltők: hiszen a világ buta, akárhogy forgatjuk is, a gyerekek és pipáló hernyók, részeg kefekötők és április bolondjai (micsoda shakespeare-i figurák): ezek itt a kompetensek, kérem!

Mikor Alice a tajtékipás kukacnak egy ismert költemény sorait összevissza keverve szavalja el, így színe-fonákja összekuszálódott, ez pontosabb tükre lett a valóságnak, és ennél nagyobb *értelmi* izgalom nem létezik. Azonkívül hahotázhatunk vagy egy fél órát is egyfolytában rajta – ennél viszont nagyobb *boldogság* nem létezik a földön.

Még Virginia Woolf szenvedélyes-kiábrándult viszonya az irodalomhoz sem olyan szivárványosan bonyolult, mint a kis taknyos Alice-é, amikor *könyve* megírását latolgatja a dekadensen túlérzékeny Fakutyák és parókás Varangyok között.

A szentivánéji játékszellem vagy a moziban látott HÓFEHÉRKE ÉS A HÉT TÖRPE groteszk-csókos fantáziája nélkül nem lehetett volna szerelemről és történelemről, költészetéről és igazságról olyan végtelenül gazdag és kielégítő könyvet írni, mint Virginia Woolf ORLANDÓ-ja. Blake szerint: „*Excesses lead to the Gate of Truth*”, a túlzások vezetnek az igazság kapujához – ez igaz, de az életben mindig van egy másik igazság is, jelen esetben: „*a játék a Paradicsom kulcsa*”. Orlando, a hős és Virginia, a szerző, persze ugyanaz. Hol nő, hol férfi, nemcsak ő, hanem a regény sok más figurája is. A mitológia megszállott úgynevezett kutatói, a lélektan és élettan úgynevezett szaktudósai a zsenik kétneműségéről sok mulatságos dolgot állítottak, tagadhatatlan, de ilyen *szépet és igazat* a nemek kérdéséről, jelentéktelenségéről és így felcserélhetőségéről csak a játékos költő (vagy költőnő) mondhatott. Egész Európa túlérzékenysége, kiábrándultsága, mégis (ez a lényeg:) kiirthatatlan szenvedélyessége és, hogy úgy mondjam, ábrándozóképesége van együtt a könyvben.

Erzsébet királynő arcképe? Titokzatos démon, de rossz szagú vénasszony is, jobb keze a legszebb költői kép, modorával viszont egy burleszk olcsó hisztérikája. Ezt tudomány, ezt egyoldalú bírálat vagy egyoldalú eszményítés, a régimódi politikai történetírásról nem is beszélve, *nem érti*: ezt csak a táncoló, a humoros költőnő *tudja*. Milyen finoman (állandóan naivitást és tekintélytiszteletet mimelve) gúnyolja a történettudósok otromba értetlenségét egy-egy kor lényegét illetően, arról nem is beszélve, hogy a korokat is igen buta megkülönböztetéseknek tartja. A csillagok közönye és végtelensége alatt oly mindegy, hogy Erzsébet vagy Viktória korában élsz, hogy isten vagy-e vagy hordár, nő-e vagy férfi, herceg vagy cigány, középkori krónikás vagy ultramodern lélekbölcslő! Minden kor kiábrándítóan hülye és a leghihetőbben *szép*!

Orlando szerelme egy orosz nő, életének pár évét mint *konstantinápolyi* követ tölti, majd *cigányok* közé keveredik: ime, Alice Tündérországbán. Mindez a sok állatkerti furcsaság csak arra való, hogy a *lét* örökre rendelt állatkertjére hívja fel a figyelmet gyöngéd gorombasággal.

Woolf milyen fölényes (mint az ökörnyal a vaksi tölgyfával) az irodalomtörténettel, az írók lelkivilágával és a saját módszerével szemben. Tudja, hogy Shakespeare *nemcsak* a szellem istene, hanem névtelen paprikajancsi is, a vurstli legutolsó bódéjában, hogy a XVIII. század állítólag szellemes démonai tele vannak a test és a lélek minden nyomorékságával, hogy a lángésznek is kilencven százalékat (a játékos Virginia szereti a pontos számokat, mert van-e jobb vicc, mint egy pontos szám ebben a kiszámíthatatlan világban?), szóval a lángész élete javát a legbutább *kicsinyességek* és közönséges mindennapok töltik ki. De minél jobban megvet, annál részvevőbb is, és minél megértőbb, annál inkább távolodó. Ezért játékos, ezért nagy.

Bemutat egy neveléses, közepes író. Mít jelent ez Virginiánál? Hogy az irodalom (és nincs más érdemes dolog a világon) még Hüvelyk Matyijaiban is őrzítő csoda, de a legnagyobb kultúr-Apollók is csak halálra ítélt csepürágók. A relativitáselmélet minden tudálékos bozontja, sallangja egy csapásra feleslegessé vált az ORLANDO megírása óta.

És a történelem? London utcáin a rikkancsok azt ordítják, hogy Anglia vagy talán a világ épp ma, eddig soha nem sejtett jelentőségű fordulópontra jutott (efféle kijelentésekkel egyébként a rikkancsok nincsenek is nagyon egyedül) – és mit lát Virginia–Orlando: az emberek füttyülnek az egészre, a sógornőjük mozijegye vagy a gyomorsavuk csökkenése érdekli őket. Persze a történelem vagy a politika kikacagása nem jelenti azt, hogy néha ne szeresse jobban elavult kastélyát, mint Proustot–Joyce-t egy rakáson. Mert gazdag játszhat. Mert játékos gazdag lett. *Költő*: vagyis egy játék csónakban több nyílik meg számára Istenből, mint a hatóságilag kiutalt teológiákból. Volt-e sikerültebb egyesülése se füle, se farka költészetnek és hamleti kiábrándultságnak, mint az a távirat, melyben Orlando összegezi – hogy úgy mondjam – „világnézetét”: „élet irodalom Greene utálatos *Rattigan Glanyshoboo*”. Itt a Greene a középszerű író, az utolsó szavak meg Virginia kitalált házi nyelve: ezek a nonszenszek illenek legpontosabban a valóságra.

Lehet, hogy udvariatlanul búcsúszom hallgatóimtól, de ha megtanultak a nagy játékosoktól egypár játékszabályt, azt hiszem, jobban fogunk együtt nevetni... szóval: mikor Alice (éppúgy, mint kedves hallgatóim közül nem is egy) azt mondja: bizony, ő jusst se szereti a bolondokat, a Fakutya így felel: „*Hiába nem szereted. Itt mindenki bolond. Én is bolond vagyok. Te is bolond vagy.*”

(A tanulmányt Szentkuthy Miklós 1946. január elején írta a Magyar Rádió kérésére, de az nem sugározta. A visszautasító levélben – többek között – ez olvasható: „Hallgatóközönségünk távolról sincsen még azon a szinten, hogy előadásod szárnyalását követni tudja, s erre a szempontra bizony figyelemmel kell lennünk... Miután a Rádiónak, különösen ma, elsősorban egy alsóbb fokú nevelő-célzata van, kénytelenek vagyunk ebben a formában előadásodat jobb időkre halasztani.” Az előadást Szentkuthy Miklós 1946 októberében a budapesti Szabadegyetemen olvasta fel, nyomtatásban itt jelenik meg először. – A szöveget Tompa Mária rendezte sajtó alá.)

Eörsi István

IDŐM GOMBROWICZCSAL (IX)

Részlet

1992. NOVEMBER

Első bejegyzés

Godot-ra várni: banális szituáció. Ha jövőnk kilátástalannak tetszik, akkor úr támad bennünk, amelyet a kétségbeesésen kívül a csodavárás tölt be a legkétségesebben. A csodavárás tárgya, melyet korábbi tapasztalataink, helyzetünk és a történelmi pillanat Godot-kinálata együttesen alakít ki, befolyásolja ugyan, de nem határozza meg döntően a várakozás jellegét. Az elvont-általános szituációt Beckett úgy tette drámai fogyasztásra alkalmassá, hogy két embert helyezett a várakozás állapotába, és így a dinamizmus és drámaiság hiányát, mely ennek az állapotnak a velejárója, az emberi együttélés nélkülözhetetlenségének és reménytelenségének egyidejű rajzával szüntette meg. Magának a várakozásnak az átélését pedig megkönnyítette azáltal, hogy a várva várt Godot-t csak a nevében rejlő asszociációval jellemezte, egyébiránt a rendezőre, a színészekre és a nézőkre bízta, hogy olyannak képzeljék el, amilyenek éppen akarják.

Mintegy tizenöt éve próbálkozom különféle műfajokban – versben, egyfelvonásos parabolában, novellában – azzal, hogy hasonlóan banális történetet vázoljak fel Godot szemszögéből. Létezik valahol egy Godot, akitől mindenki segítséget vár: az üldözők és az üldözöttek, az adósok és a hitelezők, és a facér hölgyek is, valamennyien. Az érdekellentétek által szétszabdalt világban csak úgy segíthetünk X.-nek, ha Y.-nak árunk, így hát a sok rohanásban lerongyolódott, foszladozó cipőjű, elnyűtt Godot tehetetlenebbé válik és kiszolgáltatottabbá, mint a rá várakozók. Ezt a banalitást versben fogalmaztam meg. Novellámban Godot éjszaka átvisz egy öregembert a megáradt folyón, a túlparton azonban egy másik vénység várja, és kérleli, hogy vigye át. Minthogy az első kérésnek eleget tett, nincs erkölcsi alapja arra, hogy a másodikat megtagadja. Kiindulópontjára visszaérkezve újabb valaki várja és kéri, így hát egész éjszaka úszkál ide-oda a két part között, egyre nehezebbnek tűnő terhét cipelve. A reggeli fényben fel kell ismernie, hogy minden maradt a régiiben, embertelen erőfeszítéssel végül mindenkit eredeti helyére vitt vissza. Ennek a kudarcos történetnek a banalitásáról az a tétel gondoskodik, hogy a jóság – Godot hivatali kötelessége – nem lehet szelektív, Godot éppen godot-sága folytán nem válogathat a bajbajutottak között.

1958 egyik hétfői napján Gombrowicz is Godot szerepkörébe keveredett. Feküdt a tenger partján, homoksivatagban, számára ismeretlen argentin bogarak ismeretlen célú vonulását szemlélte kecses dűnék oltalmában, és egyszer csak kitört a vihar. Őt még védte egy kocka formájú, fennkölt fővenyképződmény, de tíz centiméterrel az orra előtt száguldani kezdett a homok. Egyszer csak észrevette, hogy egy bogárka a sok közül, kartávolságnyira tőle, a hátán fekszik, és kalimpál a lábaival. Hasát, mely örökös árnyékhoz szokott, perzselte a sivatagi nap. Nyilvánvaló volt, hogy akárhogy kalimpál is, megfordulni nem tud, és sorsa megpecsételtetett – csak az látszott kérdé-

sesnek, hogy a hőség, a kimerültség vagy az éhség végez-e előbb vele. Gombrowicz óriásnak érezte magát, kinyúlt, és egy kézmozdulattal visszaadta az életnek a bogarat, amely rögvest megindult rejtelmes útján a többiek nyomában.

Ekkor azonban Gombrowicz észrevette, hogy kissé távolabb egy másik bogár kapálódzik hátán fekvő lábacskaival, pontosan úgy, mint imént a már megszabadított Gombrowicznak nem volt kedve megmozdulni. *„De – miért mentetted meg amazt, és ezt nem?... Miért azt a másikat... hát ezt itt? Az egyiket boldoggá tetted, a másik kinlódjon tovább? Fogtam egy botot, kinyújtottam a karomat – és megváltottam őt.”* De második számú bogárbaráti tette után sem pihenhetett sokáig a babérijain, mert újabb és újabb kalimpáló lábacska új szenvedőket fedezett fel, tömérdek tűzhalálnak kiszolgáltatott kis hasat. Gombrowicz, aki nem sokkal ennek az eseményeknek a leírása előtt a kommunista és a keresztény világfelfogás egyoldalú emberközpontúságáról, állatvilággal szemben tanúsított riasztó érzéketlenségéről értekezett, a kifejezhetetlen gyötrelmek láttán feltápázkodott, és egymás után segítette talpra a pórul járt rovarokat. Közben azonban tudta, hogy vállalkozása reménytelen: az egész tengerpart, ameddig a szem ellát, és még azon túl is, tele van pöttyözve kinszenvedőkkel. Mégis ment tovább még egy ideig, nem tudta elszánni magát arra, hogy éppen ott hagyja abba a segélynyújtást, ahol újabb szenvedés szökik a szemébe. Az előtte kapálódzó állaton még segíteni akart, de közben máris megpillantotta a következőt. Végül hirtelen mégis véget vetett a szálamának, és visszaballagott fekhelyéhez. *„A bogár azonban, az a bogár, amelynél felhagytam a segítséggel, ott maradt kapálódzó lábacskaival.”* Noha immár nem érdekelte ez az ügy, tudta jól, hogy *„ezt a közönyt a körülmények kényszerítették rám, úgy hordoztam magamban, mint valami idegen testet”*. Két nap múlva visszatér balul végződő mentőakciójára: *„A tömeg! A tömeg! Le kellett mondanom az igazságosságról, az erkölcsről, az emberiségről – mert nem tudtam úrrá lenni a tömegben. Túl sokan voltak. Bocsanat! De ez nem jelent kevesebbet, mint hogy lehetetlen az erkölcs. Se többet nem jelent, se kevesebbet. Az erkölcsnek ugyanis egyformán kell bánnia mindenkiel, különben igazságtalanná, vagyis erkölcsstenné válik... Miért kell valamilyen rovarnak azért lakolnia, mert millió van belőle?”*

Nem fejezhető ki ennél pontosabban a godot-ságban rejlő banalitás. Az istennek vagy az emberszeretetnek, ha túl komolyan veszi magát, be kell dobnia a törülközőt: túl sokan szorulnak segítségre. Túl sok a koldus, a szegény ember, túl sok az éhező. A napokban láthattam Sophia Lorent egy női Godot szerepkörében. ENSZ-megbízatásból Szomáliában szemléli az éhen haló gyerekeket. A kamera elfogulatlan pillantása végigtapogatta a még mindig szép színésznőt, amint szomorkás mosollyal végigsimogatja egy tágra tárt szemű fekete gyerekcsontváznak azt a felületét, ahol mi, jóllakottak az arcunkat viseljük. A gyerek meg sem rebbent a gyengéd érintéstől, éppúgy nem reagált rá, mint egy korábban látott sorstársa a rajta időző legyekre. Feltételezem, hogy később a színésznő felkelt a fekhely mellől, és egy másik gyerekhez lépett, majd a harmadikhoz, negyedikhez, ikszedikhez is, talán ételt és gyógyszert is hagyott náluk – de az iksz plusz egyedik éhen halóhoz ő sem ment, nem is mehetett el.

Senkin sem segíteni igazságosabb, mint néhányon segíteni. Néhányat megmenteni emberségesebb, mint senkit sem megmenteni. Godot – bármit tesz is – reménytelen helyzetben van, amíg az adott feltételrendszer keretei között mozog. De honnan teremtsen elő másfajta feltételrendszert? Hogyan szüntesse meg az éhínséget a harmadik világban? Hogyan állítsa le a bogarak kedvéért a tengerparti szelet?

Második bejegyzés

Gombrowicz megnyugtatta aggódó lengyelországi ellenfeleit: becsvágya nem irányul arra, hogy a lengyel szellemi élet vezére legyen. „*Én, vezér? Még arra sincs igényem, hogy »lengyel író« legyek. Gombrowicz akarok lenni, semmi más.*” A lengyel éretlenség sem nemzeti szempontból érdekli, hanem mind saját éretlenségének integráns része. Nem felülről mond ítéletet a lengyeliségről, hanem belülről, önkritikusan és önironikusan. A FERDYDURKE szarkasztikus ironiájának középpontjában az énfigura áll, a környező lengyel világ éretlensége és provincializmusa arra szolgál, hogy ez az én és még inkább az őt meg a világot megformáló Gombrowicz-én tudatosítsa és így legyőzze a maga éretlenségét és provincialitását. „*Fejlődésem története – írja más összefüggésben – állandó alkalmazkodás irodalmi műveimhez – ezek előreláthatatlan módon jöttek létre, szinte nem is belőlem keletkeztek, és folyton-folyvást megleptek.*”

Gombrowicz tehát éppen fordítva képzeli el a nemzet és az egyén, az egyén és a mű viszonyát, mint ez szokásos. Nem a nemzet, hanem a saját problémáit szeretné megoldani, és eközben folyvást a nemzet problémáiba ütközik, mert ezek, ha akarja, ha nem, jelen vannak benne. Számára is ismeretlen massa a műve, és miközben azon erőlködik, hogy elrendezve megértse, alkalmazkodik hozzá. Nem ő teremti meg művét, hanem a megteremtődött mű anektálja őt. „*Nem az énekes szüli a dalt: / a dal szüli énekesét*” – ez a megidézett gondolat babitsi megfogalmazása.

Még lengyel író sem akar lenni Gombrowicz, mert ha bármilyen módon lengyel akarna lenni, akkor arra kellene kísérletet tennie, hogy túlszárnyalja lengyeliségben önmagát, vagyis asszimilálnia kellene a lengyeliség olyan sajátosságaihoz, amelyek idegenek tőle, vagy amelyektől idegenkedik. Semmihez sem akar asszimilálni, csak a saját műveihez.

Gombrowicznak ezt a beállítottságát én univerzálisan alkalmazom, olyan terepen is, amelyet neki nem kellett becserkésznie. Nemrégiben Szegeden egy Bibó-konferencián vettem részt, ahol természetesen a zsidókérdés is szóba került. Bibó zseniális tanulmánya óta Magyarországon nem sok új felismerés tört magának utat ebben a témakörben, kiváltképpen ami e probléma történelmi megítélését illeti. A vélemények azonban sokfelé ágaznak, mihelyt az a kérdés vetődik fel, hogy miképpen viselkedjenek ma azok, akiket származásuk alapján zsidónak minősítenek. Akik maguk vallják magukat zsidónak, azok természetesen törekedhetnek – vallásuk, kultúrájuk vagy akár nemzeti öntudatuk alapján is – kisebbségi jogokra, de mit tegyenek azok, akiknek a számára zsidó származásuk pusztán életrajzi tény?

1992-ben már nem leplezhetjük el: az asszimilációs törekvéseket gerjesztő optimizmus csak részben volt megalapozott. A magyar társadalom gazdasági és szellemi életébe, történelmébe és kultúrájába beépült ugyan a zsidóság asszimiláns része, de sohasem úgy, hogy ne tartották volna számon a másságát. A sváb, a rác, a tót meg az oláh is más volt persze, de ez a másság egy-két generáció alatt nyomtalanul eltűnt, ha el akart tűnni, a zsidó másság viszont – olykor értékhangsúly nélkül – mindmáig és minden esetben fontos adaléknak számít. Az antiszemiták részint azzal vádolják az asszimilánsokat, hogy sikerrel járnak, és felhigitják, legyöngítik, sőt mi több, végül ők asszimilálják magukhoz a magyarságot, részint pedig azzal, hogy minden igyekezetük ellenére sem járnak sikerrel, és idegen test maradnak a magyarság testében.

Ez a félsiker az asszimilánsokban is szükségképpen felveti a kérdést: hogyan asszimilálódjon az, aki már asszimilálódott? Nyilvánvaló, hogy az osztársadalmi testvéri-

esülés nem az asszimilációs buzgalom lanyhasága miatt késlekedik. A Horthy-korszakban például – mint ezt Bibó is bizonyítja – az asszimilálódni vágyók többsége a rossz Magyarország rossz vonásaihoz is alkalmazkodott, csak hogy bebocsáttatást nyerjen a nemzeti szentélybe. Törvényisztelet terén például mindenkivel álltak a versenyt, még akkor is, amikor a törvény a halált jelentette számukra. Törvényiszteletét bizonyítandó még olyan kiváló férfiú is, mint amilyen Szerb Antal volt, inkább választotta a munkaszolgálatosi létet (és következményét: a nemléte), mint az illegálisan megszerzett hamis papírokat. Az ilyen – általánosan elterjedt – asszimilációs buzgalom a kritikátlanul értelmezett, magasztos nemzetfogalomra függesztette szemét. 1945 után az asszimiláltak konformizmusa részint őszinte érzésből fakadt – a Vörös Hadsereg a szó szoros értelmében életüket mentette meg –, részint a rendszerhez kötődött, mely védelmet ígért nekik a jövőbeli gázkamráktól. A hatvanas évek közepétől az asszimilációs törekvések ismét nem annyira a rendszert, mint a nemzetet vették célba: az asszimiláltak és az asszimilálódni akarók úgy érezték, hogy éppolyan érdekek fűzik a Nagy Konszolidációhoz, mint a többi magyar állampolgárt. A rendszerváltozás után, tehát 1989 óta a mélyhűtőkből előkotort antiszemitizmus azt a kérdést veti fel az asszimiláltaknak, hogy most mihez igazodjanak. Némelyek – a jó horthysta hagyományoknak megfelelően – az antiszemita Magyarországnál akarnak bevágódni, ragyognak a büszkeségtől, hogy ha újnácik vagy új-félnácik díszszidói lehetnek, a legnyomortabbak a számukra berendezett aranyketrecekben még antiszemita váladékokat is kibocsátanak magukból. Mások újra felfedezik magukban a zsidót, szervezetekbe vagy folyóiratok köré tömörülnek, és meghirdetik demokratikus programjukat: nem hasonlunk kell, mondják, hanem éppen másságunkat kell elfogadtatnunk a többséggel, hiszen a másságok a közösséget gazdagítják. Olyanok is vannak, akiket nem befolyásol az ősi-új antiszemitizmus. Úgy vélik, hogy már asszimilálódtak, és ezen az sem változtat, ha ezt nem mindenki fogadja el. „Az vagyok, aki vagyok, nem pedig az, akinek mondanak” – ennek a csoportnak ez a varázsigeje.

A legutóbbi időm én is ezt vallottam. A Bibó-konferencián azonban tűnődni kezdtem azon, hogy mihez is asszimilálódtam én tulajdonképpen. Erkölcsi, politikai, filozófiai felfogásom, ízlésem, magatartásom, életmódom: mind-mind kisebbségi pozícióba kényszerít, és ezt én még ráadásul élvezem is. Kisebbségi szerepem azonban sehogy sem hozható kapcsolatba a „zsidó” fogalomkörével. A zsidóknak mondtak közt is kisebbségben vagyok, mondhatni: egyszemélyes kisebbségben. Nem óhajtok a zsidókhöz asszimilálódni, se oda, se vissza, de azon sem iparkodom, hogy magyarrá váljak. „Még arra sincs igényem, hogy »magyar író« legyek. Eörsi akarok lenni, semmi más.” Szerénytelenül magamra alkalmazom a gombrowiczi szavakat. Gombrowicz azt vallja magáról, hogy csupán irodalmi műveihez alkalmazkodik, és lám csak: én is, amióta leírtam a fenti gondolatot, amely eddig csak tompa érzésként ködlött bennem, megváltoztam, úgy érzem: máris kezdek alkalmazkodni hozzá. Az alkalmazkodás egyetlen morális mércéje, hogy eltömi-e vagy kitisztítja forrásaimat. Ha írásaimhoz alkalmazkodom, saját benső, még általam is csak tökéletlenül ismert törvényeimet juttatom érvényre. Ha külső követelményekhez alkalmazkodom, elrekeszelem spontán energiáimat. Csak azért nem leszek magyar, hogy megveregessék vállamat a besenyők. Másrészt annyira úgyis magyar vagyok, amennyire ez az „eörsiség”-be belefér. Még élettörténetemből is kiiktathatatlanság az utolsó hatvanegy év magyar története. Ez a történet az én történetem is. Abból indulok ki, hogy létezik egy Eörsi-ország. Nem lehet fontosabb feladatomban, mint hogy feltérképezem fehér foltjait.

Harmadik bejegyzés

Kis János nagyigényű tanulmányt írt AZ ÁLLAM SEMLEGESSÉGE címen. Még kéziratban olvashattam el – gyakran mutatjuk meg egymásnak közlés előtt irományainkat –, és kétségbeestem. Ha nem csal az emlékezetem, még sohasem találkoztam olyan nem teológiai munkával, mely ekkora alapossággal és ennyi elmeéllel boncol olyasvalamit, ami egyszerűen nem létezik. A tanulmány jegyzetanyagából kiviláglik, hogy emez újdonságélményt pusztán műveletlenségemnek köszönhetem. Egész sereg angol kutató, az analitikus iskola számos büszkesége használta azokat a kategóriákat és fogalmakat, amelyek – legalábbis az általuk felkinált formában – a valóságban semminek sem felelnek meg.

Megrendülésem már a tanulmány első oldalán elérte csúcspontját: *„A modern társadalmakban különböző erkölcsi életfelfogású, különböző kultúrájú, különböző vallású és világnézetű emberek élnek együtt. A pluralizmus meghaladhatatlan adottság, de nem is kívánatos a felszámolása. Ezért az állam csak úgy lehet minden polgárának egyformán saját állama, ha távol tartja magát a sok meggyőződés, kultúra, vallás és világnézet közötti konfliktusoktól.”* Hüledezve kellett tudomásul vennem, hogy Kis János szerint a modern társadalmakban csak életfelfogásuk, kultúrájuk, vallásuk és világnézetük szerint különböznek az emberek, a szociális különbségek azonban – osztálykülönbségeket akartam írni, de tekintettel a közhangulatra ettől mégis megtartóztatom magam – említésre sem érdemesek. Az állam semlegessége tehát törvények által biztosított világnézeti semlegesség, semmi több. Erre rábólintanék, ha a tanulmány ezt a semlegességet nem totálisnak tüntetné fel, vagyis ha nem olyan – sohasem létezett – államot tárna elénk, melyben szociális különbözőségek és ellentétek híján a világnézeti semlegesség eszményi állapotokat teremthet, mivel minden egyes embernek „egyenlő fontosság”-ot tulajdonít, és „egyenlő tisztelet”-tel, „egyenlő méltóság”-gal ruházza fel őket. Igazából azt sem tudom eldönteni, hogy Kis János ezt az államot létezőnek, elérhetőnek vagy eszményinek képzelje-e el. Kifejtésmódjának mindenestre posztulátumjellege van: *„Ha azt mondjuk, hogy az állam semleges kell legyen a polgárai közötti vitákban, versengésben, küzdelemben, ennek a követelménynek okvetlenül ki kell terjednie arra, ahogyan az állam a polgárok státusát alakítja.”* Ez az idézet annyiban jelent az előbbihez képest újdonságot, hogy a „viták” szón kívül, ami világnézeti összecsapásokra utalhat, a „versengés” és a „küzdelem” kifejezés is szerepel benne, és e fogalmak már csak mesterkéltén korlátozhatók a szellemi szférára. De hogyan lehet az állam a polgárai közt folyó versengésben és küzdelemben (vagyis – hogy egy manapság szintén tilalmas szinonimával éljek – harcban) semleges? Nemcsak nem sikerülhet ez neki tökéletesen, mert a semlegesség fogalmából, mint ez Kis János tanulmányából is kitetszik, nem küszöbölhetők ki az ellentmondások, hanem funkciójából következően még kísérletet sem tehet erre. Gondoljunk az adóztatás egyszerű példájára. Bármilyen adóztatási rendszer valósul is meg, ez preferenciákat juttat érvényre (a gazdagoknak kedvez, a középrétegeknek kedvez, vagy a szegényeknek, beruházóknak, nyugdíjasoknak, sokgyerekes családoknak stb.). Az érdekellentétek világában az államnak – mely a legsekélyebb mértékben sem emlékezett Godot-ra – szakadatlanul választania kell. Ha Kis János azt írja, hogy *„Az államnak minden polgára érdekeit egyformán kell figyelembe vennie”*, akkor ezzel pusztán jámbor óhajoknak ad hangot. Az idézett posztulátum így folytatódik: az állam *„nem tulajdoníthat nagyobb fontosságot az egyik ember érdekeinek, mint a másikéknak pusztán azért, mert az egyik embert fontosabbnak tartja, mint a másikat”*. Vigyorogva konstátálom, hogy ez a mondat már jobban

tetszik: *pusztán ezért* csakugyan nem tehet különbséget az érdekek között. Különbséget az érdekek közt aszerint tesz az állam, hogy az államhatalom birtokosai mely embercsoportok érdekeit milyen mértékben preferálják más embercsoportok érdekeihez képest. Ettől függetlenül a modern demokratikus állam minden embert egyformán fontosnak tart, de ez az értékítélete legjobb esetben is csak a törvényhozói tevékenységben nyilvánul meg, ami persze önmagában sem lebecsülendő vívmány. A végrehajtó hatalom azonban már szívesebben érvényesíti az államhatalommal összefonódott rétegekhez tartozó egyéneknek, mint mondjuk a munka nélküli cigányoknak vagy a menekülteknek az érdekeit. Ami pedig a köznapi életet (a munka világát, a lakáspiacot stb.) illeti: az emberek érdekeinek itt igen eltérő fontosság tulajdonítódik, persze nem az állam szimpátiái folytán, hanem mert az állam semlegessége a gazdasági szférában és az emberek köznapi életét meghatározó területeken egyszerűen nem érvényesül. Ezt a nem érvényesülést persze tekinthetjük az érvényesülés speciális fajtájának is: semleges, amennyiben nem szól bele az egyenlőtlen erők küzdelmébe. Így lenne semleges egy légsúlyú és egy nehézsúlyú bokszbajnok mérkőzésének bírása is. A ház előtt, amelyben lakom, márciustól októberig hajléktalanok alszanak a padokon. Az állam nem akadályozza őket abban, hogy lakást szerezzenek – erre az állam éppolyan lehetőséget nyújt nekik, mint nekem. Az állam ezen a területen semleges, vagyis kiszolgáltatja őket az egyenlőtlenségen alapuló és ezt állandósító gazdasági és szociális folyamatoknak. Mármost a hajléktalanok szemszögéből az egyenlő fontosság, az egyenlő tisztelet és az egyenlő méltóság elve, amelyet az abszolúte liberális állam megvalósít, rossz vicc, semmi más. Az egyenlő méltóság nemcsak eszméink és rögeszméink nyilvános képviselőjének jogát foglalja magában, hanem azt a jogot is, hogy zavartalanul – mondhatnám: emelt fővel – végezhesük kies magányban anyagcserénket, és hogy kezet moshassunk a jól végzett munka után.

Amikor a magam illetlenül laikus módján először fogalmaztam meg ellenvetéseimet, azt a választ kaptam, hogy Kis János tanulmánya – speciális angol tradíciót követve – a köznapitól eltérő értelemben használ olyan szavakat, mint „*semlegesség*”, „*méltóság*”, „*tisztelet*” és „*fontosság*”. E szavak értelme azonban csak annak következtében változhatott meg, hogy a szóban forgó szemléletmód önkényesen leszűkítette az állam és a társadalom fogalmát. Ha a társadalom pluralitása csak a társadalmi tudatra vonatkozik, a társadalmi létet – a szociális szférát – azonban számításba sem veszi, akkor az említett fogalmak szintén leszűkülnek. Ludassy Mária, akinek előadtam ezt, kipillantott rám roppant ismeretei tárházának ablakán, jóindulatúan mosolygott felzúdulásomon, majd ezzel a csak rá jellemző mondattal próbált lecsillapítani: „Az angolok igazán nem tehetnek vóla, hogy Hegel nem jutott át a La Manche csatovrán.” – „Az angolokhoz talán nem jutott el – válaszoltam –, nemcsak a feje tetején ácsorgó filozófusra, hanem talpára állítójára is gondolva –, de Jancsihoz eljutott.”

Hogy mennyire eljutott, arra bizonyítékkal szolgál Kis János másik, mostanában írott tanulmánya, a FELVILÁGOSÍTÓK SZÉPUNOKÁJA is, mely Márkus György fejlődését taglalja a revizionista marxizmustól vissza és előre a felvilágosodás örökségéig. Ez a tanulmány Márkus életútjának gondolati anyagát felmutatva és elrendezve olyan szervezett fejlődést tár elénk, melyben a túlhaladott nézetek és koncepciók megszünten is megőrződnek, mint a kritika-önkritika tárgyai és mint szükséges lépcsőfokok egy későbbi felismeréshez. Erre az organikus fejlődésre az egykori Lukács-iskola filozófusai közül egyedül Márkus volt képes. A többiek úgy oldották meg világnézeti válságukat, melyet a zárt, tudományos rendszerként felfogott marxizmus csődje idézett elő

bennük, hogy villámgyorsan kilapátolták magukból mindazt, aminek köze volt Marxhoz, Lukácshoz, egyszóval mindahhoz, amiből vagy egy fél évszázadon át építkeztek. Mármost ha az ember kiszórja magából mindazt, amit ötven év alatt összegyűjtögetett, akkor úr marad a korábbi anyag helyén. Az ilyen úrt a magára valamit is adó filozófuslélek egykettőre fel akarja tölteni, és persze azzal a legegyszerűbb feltöltekezni, ami a piacon éppen kapható. Mivel a gondolatok keresletének és kínálatának alakulását nem utolsósorban a divat határozza meg, a Lukács-tanítványok többnyire posztmodernisták lettek, meg tucatliberálisok, lelkes múltmegtagadók, a pátosz és a tanácsatlanság különféle vegyületeinek kikeverői. (Legalábbis a nyolcvanas évek közepéig ez jellemezte őket – azóta már nem kísérlem nyomon a fejlődésüket.)

Kis János pályája annyiban egyedülálló, hogy ő – aki egyébként már nem Lukácsnak, hanem Márkus Györgynek volt a tanítványa – marxista-revizionista munkáinak megírása után több mint tíz éven át elsősorban gyakorlati politikával foglalkozott. Ez idő alatt múlhatatlan érdemeket szerzett mint a demokratikus ellenzék elismert vezetője, mint az illegális *Beszélő* első számú szerkesztője, mint a késő kádári Magyarország legélesebb elméjű politikai analitikusa. Ez időben írott műve, a VANNAK-E EMBERI JOGAINK? kétszeres szubjektív készítmény gyümölcse. Egyrészt arra keresett teoretikus választ, hogy miért mond le hosszú időre tudományos pályafutásáról, miért vállalja egy leköszörült fogú diktatúrában, mely némi fenntartásokkal és megszorításokkal sok területen meglehetősen szabad kutatásra is lehetőséget nyújt, a féllegálitással járó veszélyeket és kényelmetlenségeket; másrészt annak lehetőségét kereste, hogy a marxizmusnak búcsút intve miként őrizheti meg a liberalizmus táborán belül radikális baloldaliságát. Ez a mű már gyökeres módszerváltásról ad hírt – a fogalmak vizsgálatából például többnyire kiiktatja a történelmi szemléletmódot –, de az állampolgárok lehetséges felosztási szempontjai közül még nem felejtí ki viszonyukat a tulajdonhoz, és még nagy erővel hangsúlyozza, hogy a tulajdon szabadsága konfliktushelyzetbe kerülhet a törvény előtti egyenlőség és az egyenlő méltóság elvével, és hogy e két utóbb említett elv is ellentmond egymásnak. („A tulajdon fölötti rendelkezéssel a tulajdonos más emberek sorsa, társadalmi helyzete, életkörülményei fölött is egy bizonyos befolyást szerez. Ha ez a befolyás túlságosan nagy, ha piaci tranzakciókkal nem lehet ellensúlyozni, akkor az egyenlő méltóság elve megkívánhatja a tulajdon fölötti rendelkezés korlátozását...”) Ennek a műnek a Kis Jánosa szerint a liberalizmus klasszikusainak gondolkodói következetességét megzavarta, hogy „az emberek született egyenlőségétől a polgári jogrend jóval korlátozottabb egyenlőségéhez kívántak eljutni”.

Amikor Kis János a pártállam összeomlása után két évvel visszatért a filozófiához mint hivatásához, már nemcsak módszertanilag kapcsolódott egy más tradícióhoz, mint amelyben felnőtt, hanem szemléletileg és tartalmilag is. Közös malomba költözött a liberalizmus klasszikusaival, és amit ott öröklött, azt telibe tráfálja az iménti idézet. Kis János tehát – a legtöbb Lukács-tanítványtól eltérően – organikus fejlődésen ment át mint személy, de mint filozófus – Márkustól eltérően – egy közbülső fázis beiktatása és meghaladása után tökéletes újrakezdést produkált, sajnos, sajnos. Nemcsak az újrakezdés tartalmi mozzanatai ellen berzenkedem – mert a valóságot mégis érdekesebbnek tartom, mint a lehumanistább elvi posztulátumokat –, hanem pusztá ténny ellen is. „Gombrowicz akarok lenni, semmi más.” Ámde miképpen lehet Gombrowicz? Gombrowicz? Miképpen lehetünk azok, akik vagyunk? Csak úgy, ha nem zárkózunk el az új élmények, hatások, minden rendű, rangú kalandok elől, de élményeinket a korábban már összegyűjtött gazdagságba áramoltatjuk be. Még a legkomolyabb szán-

dékú újrakezdés is roppant deficittel fenyeget. Senki sem engedheti meg büntetlenül magának, hogy nagyvonalú gesztussal, esetleg a jóvátétel vágyától üzve törölje vagy akár csak zárójelbe tegye a múltját.

MIÉRT NINCS HERMENEUTIKÁJUK A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKNAK? című tanulmányában Márkus megállapítja, hogy a modern természettudományos művektől eltérően, melyek kizárólag szakemberek számára íródnak, a humaniorák és a társadalomtudományok közönsége „részben más diszciplínák és szakterületek művelőiből verbuválódik, részben pedig közelebről jellemezhetetlen »művelt olvasókból« tevődik össze”, akiket a szakemberek szűkebb csoportja a szóban forgó művek „legitim, noha »alacsonyabb rendű« befogadónak” tekint. További fejtegetéseiből kiviláglik, hogy a mai filozófia legjelentősebb műveinek megértéséhez is igen jelentős felkészülésbeli erőfeszítés szükséges. Nem követem Márkust – mert ehhez csakugyan az adott részterület szakemberének kellene lennem – a kétfajta diszciplína strukturális különbözőségeinek felsorolásában és elemzésében, csak azt szeretném megállapítani, hogy az a ma erősödő tendencia, mely a filozófiát a szaktudományok irányába tolja el, roppant kulturális veszteséggel jár, és egy be nem ismert vereség élményét rejti magában. A természettudományok a szakosodás rohamos előrehaladtával logikusan jutottak el odáig, hogy e területek írói és olvasói – mint Márkus szellemesen megállapítja – teoretikusan felcserélhetők. A filozófiai kutatás azonban az itt is végbemenő szakosodások ellenére sem lehet hűtlen a teljességhez: nem térhet ki az embereket foglalkoztató legáltalánosabb problémák elől. A nagy filozófia ebből a szempontból Platón óta szemernyit sem változott. A szaktudománnyá átlényegülő filozófia akaratlanul arról tanúskodik, hogy korunk hangadó értelmisége a nagy világnézetek praktikus csődje, a civilizációs fejlődés elháríthatatlannak tetsző és világgpusztulással fenyegető veszélyei és a szakosodás által is folyvást fokozódó elidegenedés következtében önmentő stratégiával lemond a totalitás igényéről. Ahogy köznapi életvitelünkben egyre rezignáltabban fogadjuk el, hogy „élet helyett órák” boldogítsanak, úgy elégszik meg gondolkodásunk is egyre inkább világnézet helyett a széttördelt világ cserépeit elemző nézetecskékkel. Márpedig a teljesség igénye nélkül még reményünk sem lehet arra, hogy elhárítsuk a teljes létünket fenyegető veszélyeket.

„Évszázadról évszázadra tágitottuk horizontunkat; pillantásunk végül átfogta a teljes planétát; erkölcsöt követeltünk »mindenkinek«, jogokat »mindenkinek«, mindent »mindenkinek« – és egyszer csak kiderül, hogy ez meghaladja erőnket! Katasztrófa! Szintiszta kétségbeesés! Csőd! Hiszen én is összehasonlítottam már a bogarakat az emberekkel a mindenre kiterjedő igazságosság vágyától vezérelve, hiszen csak ilyen igazságosság lehetséges! De a pofon, amelyet szellemem az első meg nem mentett bogártól kapott, impotenssé tesz... és most legyen vége a pán-egyenlőségnek, az egyetemes igazságosságnak, az egyetemes szeretetnek és általában az egyetemlegességnek – nem mintha bármilyen kifogásom volna ellene –, de nem boldogulok vele – elvégre nem vagyok Atlasz, aki vállán hordja az egész világot!”

Gombrowicz egy isten háta mögötti argentin kisvárosban, Tandilban filozófál így. Korábban a kommunista szimpátiájú helyi értelmiséggel vitázva, az ellentmondás ördögének sugallatára tagadta az általános felvilágosodás szükségességét, sőt mi több, az egyenlőség eszméjét szembeállította az emberi nem természetével. A hangyák egyenlők, nem az ember. „Egy parasztfüű kevésbé különbözik egy lótól, mint Valérytól vagy Szent Anzelmtől. Egy analfabéta és egy professzor csak látszólag tartozik ugyanahhoz az emberi

nemhez. Az igazgató más, mint a munkás”, az emberi fajtáról csak fizikai értelemben beszélhetünk. Válaszképpen lefasisztázták, nézetem szerint némi joggal.

A fasisztoid eszmefuttatás mögött, melyet Gombrowicz önmagát is bántó szándékkal engedett meg magának, őszinte kétségbeesés bujkál. Ha az egyetemleges igazságosság és szeretet meghaladja képességeinket és/vagy lehetőségeinket, és nincs elfogadható szempontunk a szelekcióra, akkor miért ne helyezkedhetnénk ilyen-amolyan szellemi vagy társadalmi kiváltságok képviselőjének álláspontjára? Gyakorlatilag úgyis eltérünk az egyetemlegesség követelményétől – miért ne fogalmazhatnánk meg magatartásunkat elméletileg is? Házam előtt a hajléktalanoknak nemcsak az állam nem kínál fel lakást, hanem én sem fogadom be őket magamhoz, holott két szobám többnyire üresen áll. „Az igazgató más, mint a munkás” – állítja Gombrowicz. „Az író más, mint egy hajléktalan” – állítom én, szavaknál hathatósabb módon, úgy, hogy szána-kozó szívvel ott hagyom lerongyolódott polgártársamat a padon. Miközben lebegek fölfelé a liften, gondolhatok Gombrowicz bogaraira: ha minden hajléktalant úgysem fordíthatok hátáról a talpára, akkor az igazságosság dilemmáját megkerülendő okosabb bele se fogni a jótékonyságba.

Lám csak: a teljesség önmagában még semmire sem megoldás. Gombrowicz a teljességre függeszti szemét, és ennek következtében kétségbeesik. A kétségbeesés a túlzott szociális érzékenységből fakad ugyan, de szörnyeteg kényszerpályákra csalhat. Gombrowicz nem is annyira Tandil krémjét, mint önmagát püfölve kimondja ezt is. Az ember az általános reménytelenségből eljuthat oda, hogy csak magát akarja boldogítani, vagy egy kisebbséget, mindenki más rovására. És mégis többre tartom a gombrowiczi dilemma brutális megfogalmazását, mint az olyasfajta bölcsekedést az egyenlőségekről, amelynek csak politológiai és filozófiai összefüggései vannak. Az „egyenlő méltóság” elve az egyenlőtlenségen alapuló, valóban létező államok keretei közt még követelményként is apologetikus kicsengésű – ennél százszor kedvesebb a szívnemnek a Gombrowicz-féle katasztrófa, kétségbeesés, csőd!

Rába György

SZIRÉNEK, KORTÁRSAIM

Emlékezetem egén egymás mellett röplenek
pedig nővéri rajuk nem is állt rokonokból
szorosan fősorakozott húsos combjuk közé
még egy kötőtűt sem lehetne dugni
bár házias erényekkel egyikük sem büszkélkedhetett
a képhe fölül belelóg egy diófa lombja
talán hogy egy feketén erezett héjú diót leverjek
s elroppantsam egy virgonc szóke kőkemény tomporán
ami ellen aligha tiltakoznék kézzel-lábbal
hiszen minden közös testi játékért lelkesedett

a látvány alján vonatok száguldanak ellentétes irányban
 idegen főváros külső kerületébe ragad el az egyik
 hogy ott egy kissé tömörített Juno pucéron fogadjon
 már az ajtóban dalolva lány szláv keresztnevét
 íme itt vagyok én mintha ezt amúgy nem tudtam volna
 jöllehet közelebből valóban akkor ismertem meg
 amikor légyottunk nyomát takarítgatta az alberleti heverőről
 a másik szerelvény viszont hazafelé menekít
 a hullámzó szoknyájú mozgó hársfa német lány oldaláról
 rögtön közölte komoly nő csakugyan egy ujjal sem érhettem hozzá
 ezzel szemben hétszámra vezényelt mit tegyek mit ne
 fájó szívvel és altesti fájdalommal szöktem meg tőle
 noha éreztem kóstolója étkezdejének törzsvendégéül csábitott volna
 küldözgethette aztán szentimentális leveleit a szabadságot választottam
 ó ti női aktok szótlannul is igéző varázséneke
 érdemes volt miattad újra meg újra hajótörést szenvedni
 kapkodni levegőért elhallgatni sajgó zúzódást
 téves partraszállást a félrevezetett viszontagságait
 a háttérben azért ott egy érdemes donátor alakja
 a fürdőszobából jövet barokk idomait csupaszon
 ringatja felém kiváltképpen himbálódzik
 egy-egy lakomára is elegendő két ringó gyümölcse
 míg szóval alig kimondható fehéreneműjét lengeti
 a teljes megadás a közeli fegyverbarátság jeléül

„HA KÉSŐN, HA CSONKÁN”

Már csak a félelem
 odújában lakom
 beborultak elködösültek
 vendégváró panorámák
 kinyújtott kezem körme
 birodalmam határa
 bordáim mögött
 elunt szűk otthonom
 szemem láttára elenyésztek
 szürkületi fények
 kiérdemesült lámpagyújtó
 föl-föllobbantom éjszakámban
 ott felejtett gázlámpámat
 még felesel az ostornyeles
 sugárontó nemzedékkel

MÉG, MÉG

Még egy sort legalább
 a tatógó torkot
 betömni gombóccá gyúrt
 kérdéssel kesergéssel
 gégéjére forrjon
 intő károgása
 hihessem szakadatlan
 a vizek csevegése
 a szél ébredése
 a hajnali zsidongás
 s ott topoghatok én is
 a felosztatlan létben

Kornis Mihály

NAPKÖNYV (V)

Melegfront

1

„Sétálok a kihalt Petőfi Sándor utcán. S tovább a Bécsi utcán. Csönd van. Süt a nap. Meg sem állok a régi házunk előtt. Lábujjhegyen lépdelen, mintha múzeumban volnék; ráérősen, lassan. Visszalátogattam. A születésem előtti kora délelőtt lehet ez, vagy még régebben *ma*. De nem tudják! Nem értik, hogy csak szükségem van e sétára, valószínűleg az íráshoz, hogy utána mindent alaposan... Illetve idecsöppentem! Amit ugyanis egykor nem figyeltem meg, mert eszembe se jutott, hogy valaha is elfelejthetem, hogy elfelejthető a kézzelfogható, romlás eshet rajta, írmagja se marad, mire felcseperedem – azt most. Blazírt jó idő, csendes napsugárzás. És ahogy az emberek beszélnek, az ilyen: »Kilencre jár.« A tejes kalács órája, mondhatni. Járókelők alig, úri szombat van. Vagy üzleti negyed. Ezzel nem foglalkozom, magától értetődik. Én el vagyok ámulva! Jólét. Lágy aranyreggel, belvárosi reggel, szolid pesti béke, ez az igazi. Amilyen csak a régi Londonban. Ott se.

Jó, hogy most sétálok, mikor itten jó még! Épek a házak díszei. Ragyogó oromzatok vannak! Kirakatok vannak. Van pénz. Van jog. Megfellebbezhetetlen hazugságok vannak. Ezek mind jól nevelt nagykapitalistákéi! Bácsikéi, akik tudnak több nyelvet, és öltözni. És nem látszanak! Vannak, kérem. A reggeli nap aranyfüstje vonja be a mindent. Elsuhanok egy konzolidált úri szabóság kirakata előtt, kábé Vitz és fia, Répíposta utca sarok, ahol a hatvanas években az a nagy állami csalás volt, most mondd

meg, végül a fél üzletet sítire vágják. Nem jól loptak. Vér folyt a vállatőszobákban. Enyhén pillantok oda, igazán mellesleg – szítáló napfénytől álmos kirakatban állnak a bábuk. Ilyen svájfolt babák. Karcsú derekú, szilfid női babák, tweedben és kasmírban, turbános fejjel. Slankok. Mennyire délelőtti ez, hmmm, ötletes-naiv angolszász katonai elrendezések. Beállítások. Ezüstlamé is csillan. »Azt mi a közönségünknek Wienből hozatjuk!« Valami várakozás és remegés, tompa ragyogás a járda felett – ó, drágám! – hullámszik. Elvonzza a figyelmem. Nem gondolok bele, honnan ez a feszültség: mindössze a kora délelőtt szétsugárzó izomlázát érzem, az erős nap alattomos tejsav-pezségőjét, mely pulzáva kedélyemet omlasztja, örli, dagasztja. No de azt elvárom! Akár valami forró s izmos-lusta vulva. Mmmmmmmint Psychopompos bizsergető fényköpenye. Fincsi. Nyikorog a bőrcipőm is, krokodilbőr cipőm! Minden megvan, na, az természetes. Tovahullámzom. Ez itt a Belváros krémje, a még érintetlen habja, fitos kis nők parafa cipőkben, meg puhakalapos gazdag balekok, vitézkötéses faszkalapok és úriasszonyképű cselédek sietősen a képzelt demokráciában, nehogy lekéssék a szövetséges katonai attasé – *átasé!* – Dorottya utcai rögtönzött villásreggelijét az áruházás Mr. Truman elnökké választása tiszteletére! »Közülünk való került be!« Korzó, pénzvágy, butuska remények... Melyeknek hűlt helyén mi nemsokára lapítva niemandok leszünk, de azért még nem most. Oh! Pinap-görlös loknik, nyári szövetben jól tartott, melegpuha popsik ringva el. Suhanvást kétoldalt folyton üzletházak és monarchikus stukkók, gondozott kapuk, »mint egy kis ékszer!« szépségű nyakkendőboltok és más zsidó briliánsüzletek; éttermek, kávézók, hajrigerek. Például a Corso. De jobb a sokablakos My Dear, ez a házukban étterem és kávéház, egy försztklassz délutáni csókhely, épp most folyik a kora déli lompos kitakarítása – lizi-tócsák a cigibüdös keresztuzatban! –, mi által rosszkedvünk telét ők majd tündöklő nyárrá változtatják át! *Az Avo. Hahh.* Kékellő árnyékok. Hűvös kisbank-bejáratok, gumirádlis forgóajtók, nyugodt úri házak... Készülődés egy komoly forgalomra, mintha mélybéke lenne. És akkor még ez a rezgés! Ez a feszülés, a várakozás, de nagyon halkán, ahogy a vonósok játszanak elfojtott izgalmat Schubert első vagy utolsó tételekben, hogy szinte nem is hallod. Zeneakadémiába, lám, nemhiába vittél, de késő, hajad lebben az égen, s érzem, itt, a derekammal szemben a Főposta, amivel szemben laktunk, de nem fordulok arra, mélán továbbmegyek. Forगतom a fejem, el vagyok képedve, milyen szép a kis szülőházam! Vannak ám ilyen hajnali, szenilis ferencjóskaágok, hogy »milyen szép a kis szülőházam!« Hisz ez a régi lakásunk környéke, oly szívre ható, napsugárok övezte térség! Itt lehettünk volna boldogok! Karcosan szítál, akár egy esős mozivászon. A képe. »Ez a valóság.« De nem esik. Ragyog, ragyog a régi utcánk!

S a sok semmibe tűnt, ragyogó épület közt, minekutána nem győzők már magamban jólesően sziszegni, álmélnodni e normális, tömör valóság hajdani ködképe előtt: felbukkan valami sose látott Bécsi utcai márványcsarnok – *Cook Utazási Iroda?* – *Nobel Bank?* – *Morell és Fia?* – előkelő kapukörnyéke. Belebotlok. Úri helyen feketéllő hangyaboly: lökdösődő, izgatott emberek. Tömeg és áhítat. A miért – az nem látszik.

Várnak. Tolongás, de mi lehet? Jaj de izgat, ez fontos.

Máros márványborítás, de valami pazar ez a kirakatot keretező! Hüvelyknyi vastag bankmárvány, s ahogy a tekintetem nagy nehezen lekaparom róla, kikaparom a mákszemek közül – nem könnyű! –, észreveszem, hogy a konzervatív kirakat üzletiesen meg van bontva, pulttá van kiképezve, magaspulttá. Azon könyököl az öreg ór, magasított székén kuporogva a megbízott: portássapkás beengedő ember, szerencsétlen méltóság. Keskeny bajszú marha. Ki ez? Nem enged be senkit. Hagyományosan későn

nyitnak, kérem. Nagyon helyes. Vagy gyűlöljem? »Várok.« Miért? A tolongók tudják. De nem mondják, megtartják maguknak. Titok.

Megpillantom az órát.

Az órákat.

Az ór feje fölött az órákat, körben! Mindenütt az órák!

FELZENDÜLNEK. Sikoltnak a pulton és a falon, egyszerre zengnek, vernek, csilingelnek millióféle időmérő műtűrök

ezek a méregdrága szerkezetek! Hegyesek, karosok, súlyosak és bronzok, meg még rokokók is; asztaliak meg faliak, egyszerűek és bonyolultak, ilyenek meg olyanok, ördögi precíz időmérők, muzsikálva ébresztő varázsdobozok, csigacsengengettyűk, miniatűr verklek, tűzoltóharangok... »Idő!« Hát persze. Most van. Mi van most? Megbontották a falat, angolos kitekintőhelyé képezték ki a kirakatot, ahonnan a portásuk felmérheti, kit akarnak beereszteni, kit nem, ehhez tudni akarják a pontos időt, hogy mi is tudjuk, s aztán ne hivatkozassunk semmi csalásra! Ők ezt nem engedik. *Fair play*. Milyen jól van így! Tehát hamarosan kezdődik. Micsoda? Hosszú pálcával mutat a portás egy számokkal teleirt táblára: »Sorban kérem, a papirokkal! *Silence, please!*«

Nagy hemzsegés támad és összetorlódás; s mint bűvész kezében egymásra simuló kártyalapok mutatják tüneményes sorrendben a lapfigurák hasonló felső részét, úgy mutatkozik még ötször-hatszor ez a hallatlan fontos pillanat. De talán nem ugyanaz a hely. Felfoghatatlan. Nem. Dehogynem! Áh, nem tudom, nem is tudom... Kivehetetlenül gyors, ideges igazság: hiába akarom, nem fejtem meg. »Én nem értem, mi zajlik!« Menni óhajtok, »bocsánat, nekem még dolgom van«, és kitülekedem a sokaságból, ugye »nem is ide jöttem«, pusztán sétálni szeretnék a napfényes szülőutcámban, különben is oly ritkán sétálok, de most a Könyvhöz kell. »motivum és alapdíszlet«, mindent tüzetesen meg kell nézmem, mint aki nagyot sóhajt, nyári öltönytakózzebbe dugott lapátkézzel, és »tán még ide visszajövök«, de mintha mi se történt volna, fő a szorgalom...»

– álmolta egy szép napon történetünk hőse. „De ez most nem ide tartozik!”, és máris hevesen dobálta magát a hajnali, zűrzavaros ágyán, habár **az eljövendő éppúgy feltétele a jelenbelinek, mint az elmúlt. Ami jönni fog, és jönnie kell, oka és alapja annak, ami van. Nietzsche.** És ezt már felismertem az analízis idején, noha a Nietzsche-törődéket akkor még nem ismertem, mindössze saját kútfejből merítve, illetve *Werner Heisenberg* leszögeztem, hogy ami később van, lehet oka annak, ami előtte keletkezett, erre gyakran gondolok az utóbbi években, de nem tudom, miért, s hogy mire vonatkozik, valami ilyesmit egyszer biztos írok majd, mondtam Neki, ő pedig, természetesen, csodálkozott, „á, szóval, így gondolja, érdekes”, mekegte finoman, éneklősen, kedves kecskehangján mögöttem Asklepios, tényleg, miért is nem írok inkább mitologikusakat? Ám mindhiába rugdalta magán felforrósodott paplanát, „nem is szólt a vekker, akkor hát mi szólt, mire ez a titokzatos intés?”, de nem jött rá, viszont cefetül sajgott a nyelve alatt *a seb*, továbbá fáj a torka és a füle, meg az öt lecsiszolt foga pláne: „totál baj van”, gondolta, ám mindhiába próbálta érteni az álmát, hiszen már szinte álmában nekilátott, „milyen görcsös vagyok”, megint beleestem a nagy slamasztikába, mi az, hogy slamasztika, Anya kifejezése, „hm, Anya; jelent ez valamit?”, mindenestre most *csengettek, első figyelmeztetés!*

Kiugrott az ágyból, mint akire rákiáltottak, verejtéktől vizesen, kelekótyán. Vakon átfutott Manyi szobájába, szeretett volna valamely nyugalmasabb felébredésig mocoogni vele összeölelkezve, de a nő akkor már nem volt a helyén. „Melegfront.” Fur-

káló, nyelv alatti fájdalomtól verve kibotorkált a vécére, leült, lógatta a fejét, „titkzatos, jelentős, de talán valami kiesett”, szípáskolt, „volt itt kulcsmozzanat egyáltalán?”, aztán előredőlt, „elfelejtettem, nem tudom, üres vagyok”, ekkor kis híján sírva fakadt, ám ahhoz sem volt eléggé „tele”, *még meddig?*, úgyhogy a konyha felé félúton, a sötét és hideg hallunk közepén, törődötten cidrizve csak rázuhantam Manyi jó vállára, „és beszédesen reszketve hozzátapadt”, ám ezúttal nem kezdett bele, mint általában, nem dadogta a fülébe az álmát. „Csókolta, csókolta, de fázott!”

Mert vannak ilyen hajnali, kibírhatatlan lakáshidegek, amelyek miriád nyilukkal mintegy bőr alá szűrják magukat, jeges hűvösséget injekciónak a gyomrodba és izületeidbe, hogy rohanni kell tőle, és kapkodva öltözni, s csak azután mosdani kissé, de attól csak vizes lesz az inged, és még jobban fázol, s már reszketsz ottan a hallban, kétrét gömyvedve, gémberegett ujjakkal kinlósds csónakos cipőd szálassá kopott zsinórjaival, pocakodtól fuldokolva a felsötétben, azután mégis oly energikusan esel ki a langyos konyhába az első kávéért, kanászosan tenyeredet dörgölvé és károgón danolászva, mintha tán megmenekültél volna, ám mihamar a konyhai hokedlin gubbadva, míg kezed a kávéspoháron melegszik, tekinteted pedig kedves nőd jól kitöltött hálókabátján, emlékezned kell még az előző percek kiúttalan rémületére, te senki, a magyarázhatatlan riadalomra, jégvártyavékony létbizonyosságod gyanús cikkanásaira...

„Mégis élek. Mi a túrónak?”

Manyira bámult, cipőjét nyikorgatva, alulról.

„Az éjjel-nappal lelkében dongó fogalmazáskényszertől fáradtan, akár valami örök-re felszerszámozott ló, ki fejékét csörgeti a vályú előtt, a vizes szalmán is! Meg a sorsát. Ezt az országot, a semmit... *Ne írjak a Kádárról mégse?* Manyira bámult, cipőjét nyikorgatva, felülről. – – – Mint koronaékszerem csillogsz az égen, te, Selené, naponta fényesre szereted a cicáim, ellenállhatatlanul jókat sütsz etcetera, de én már úgy szeretnék csendben feladni mindent. *Néma felkiáltójel!* Kudarcot vallottam. Szép drámai. Még nem vallom be, de már tudom, érzem. Küzdök ellene, csakhogy nincs kiút. – – Mit akarnak álmomban az órák? Mi az, hogy Petőfi Sándor utca? Hazugság? Bankvágtyak. Össznezemzeti pánik! – – Kövéren odabújt a feleségéhez a konyhában. Nem gyújt rá a pipájára, ezt is megtiltotta magának. Kész. Az írók menjenek haza, hallgassanak rádiót vagy ne hallgassanak rádiót, úgyis meg fogják banni, ők készek. Reménytelen, érdektelen lény vagyok. *Be kell fejezni a Kádárt.* Hazudni még lehet, hazudni mindig lehet, de most jön a nem tudók kora. Nyomulnak a gecik. Következik az utolsó epifániája! Csőd. – – *Vagy csak újra írjam át az elejét?*”

– Feldöntötte a kávé!

Mert félt. „Féltem.”

Most épp azóta félt, hogy befejeztem a Történetünk hőseit. „Dögletes hőség volt itt, baromi pára”, mivel úgy érezte, hogy jó, majdnem jó, „sikerült a lehetetlen” – hát ettől nadrágszárba zuhant az élete! Először is nem tudta pontosan, hogy a szövegben ezután mi következtek. „Üres és fáradt volt.” Gondolta, „na, adok magamnak két hét jutalomszabadságot”, amibe viszont annak rendje és módja szerint beletételeztem. „Összevesztem a létező pénztárosnőkkel.” Lelketlen fővárosi pillanatok. „Ezt is megírom majd, mondd már.” De nem írta meg. Szabadsága második hetében unalmában már rágyújtott egy cigarettára, fél óra múlva hajszál híján megcsalta a feleségét, hajnalban álmatlanul összeszerelte az új íróasztalát, „nem jó”, másnap haladéktalanul visszatolta a szobájába a régit, de addigra begyulladt a toroka, megfájdult a füle, és kin-

zón fájdalmas afta nőtt a nyelvgyökére is, amitől meglepően gömbölyűen kezdett beszélni, „szinte vacsok”, s már fülészhez is kellett járnia naponta, „Önnek belobbant a külső hallójárata!”, nemcsak fogászhoz két-három naponta, hamarosan pedig már egyáltalán nem tudott se rágni, se nyelni, se beszélni, se enni, ó, micsoda szerencsétlenség, a feje emeletes fájdalomssággá lett a nyakán, viszont csikorogva elindult az új fejezet írása, „ha még nem is izlett”.

Az új fejezet az előzőt folytatta.

A Kádárban játszódtott. Ott volt muszáj neki, ha már az előzőben konokul ragaszkodott ahhoz az ötletéhez, hogy történetünk hőse ott ebédeljen, ahol akkor „Ahol a valóságban.” A valósággal azonban rengeteg baj volt. (Jellegzetes írói panasz ez.) „Hogy érzékeltetem majd, hogy Kádár nem a Kádár, szimbolikusan sem? Mint ahogy én se én vagyok, most véletlenül. Ki hiszi el? Aznap délben heves eső is volt, a fullasztó napsütésben csak percekig tartott, a tányérom mellől néztem, jó, ez megírható, de félre fogják érteni (kik), »pont a Kádárban, hm!«, mert valami átok folytán ugye itt, Magyarországon minden *Kádárrá* lesz, továbbá kétségtelenül összefutottam ott egy régi barátnőmmel, akit már vagy húsz éve nem láttam, mondjuk Szfinxnek nevezem majd, na jó, s mondjuk majd az USA-ban él a bolond férjével, még talán ez is megírható, de hát e tömény giccs nekem csak mint egy délutáni faszrázás – a szuggesztív epizód! – felvezetése kéne. Szabad ezt?” – tépelődött a bolond író, képzelt naplójában. És valahogy nem szerette a jelenetet! Mégis, már hetedik napja írta fogvacogva, feldagadt képpel, hősiesen írta, hej, csak azért is megfestette a remek mivű ebédlői csendéletet, amelyben a Klauzál téri bájos csehó kékes fényű Seol-Alvilágként lepleződik le, mi több, már bejött a képbe Eliz, A Legfontosabb Asszony előző férje, Máté is, felnőttesen felszínes kamasz lányukkal, Fánival, szóval bejött a szép múltunk, mert hát ezek a valóságban is bejöttek akkor a Kádárba, na és, ezt mi a fenének írom le, mi ebben a kunszt, hogy jön a Fájdalmas Önarcképhez, „amit valahogy azért még le kéne csengetni, hát még hátravan a szörnyrész második fele, de sajnos, csak a Kádár (brrr!) után...”

Ez volt a fejlődése Tábornak: „a megélt valóság”.

S tegnapelőtt délután már azon kapta magát, hogy nem is ír. Kártyázik. Ül az asztalánál a gépe előtt, és szórakozottan pasziánszozik munka helyett! Azonnal kicsapta a füzetjét, lángoló arccal fogalmazott egy állítmányi mellékmondatot, vagyis elkezdte a műszakját, ám nyirkos borzongással súgta bele éjjéli nassolásoktól pecsétetes írómacskája kivágásába: „Csak kötelességből nem hagyom abba!”

Így hát azóta lábujjhegyen élt szorgos-dolgos, felnőtt kínban.

Ugyan e hamuszürke reggelen, a hokedlin ingadozva éppen azt remélte, vajha csak tegnapelőtt óta volna ez így, „amikor rádöbentem, hogy baj van”, a kártyák előtt hófehérre válva, „és mondjuk ez szüremkedett be az álomba is!”, másfelől azonban rémülten sejtette, hogy immár harmadik hete, vagyis a Történetünk hőse befejezése óta – „Dögletes hőség volt itt, baromi pára” – épp ennyire „unatkozik”. Megjött a rossz idő, s vele az unalom. Unalom? „Valójában lebírhatalan depresszió volt ez, a megélt tőkélyt rendszerint követő romlás.”

„Én vagyok a Tábor, aki nem tud tökéletes lenni, holott szükséges volna. Semmi más nem szükséges” – gondolta ő, helyesebben ismételtette és zakatolta magában, midőn kilépett házuk elszállíthatatlan szeméttől bűzlő kapuján, egy ónszín csütörtök kora reggel, rosszkedvű november idusán, azon is túl. Mennie kellett a Kivételezettek Kórházába, beteg fülét és nyelvét megmutatni a hűvös főorvosnak. Elmenőben, a függőfolyosón benne mocorgott felesége puha szava, „sétálj egyet utána, sütni fog a nap, ma nem is lesz hideg”, jó, jó, megcirógatta, kifurakodott mellette, „de miért küld engem sétálni ilyen rossz időben, mit akar ezzel”, melázott még a lépcsőn is, lefelé rohanvást, továbbá azon, vajh miért visszhangzik benne ilyen hosszan a nő banális tanácsa, „vannak mondatok, amik belém akadnak, valamint a bogáncs”, ám mire a kapu alá ért, már ép-penséggel csakis az előző havi, jól sikerült fejezet egyes mondatai csokolgatták a fázékony, kába lelkét odabentről, khhm, hát igen, sajnos, idestova három hete felütötte a fejét ez a veszélyes – meddő korszakait előző – gyarlósága: „füрге lépteim az utcán se tudott lassítani most már”, „futva merengett”, és „azéletazize T. SZERINT AZ ÉLET JÓ. Még egyszer: jó” s a többi. A fenébe!

Acélkék reggel volt.

Alpaka ködszín, észak-pesti, didergős. A nap se süttött, persze. „Majd fog! Megígérték Manyi meteorológusai!” S míg vonult a füstös Rákóczi út felé, keserű képpel himbáltatta magát a nyirkos, kékesszürke ködben a széllel meg a kénytelen felöklendezett mondataival. „De nem akarom hallani!” És magára duzzogva, hirtelenében csak azért is új s új mondatokat ötlött ki, hogy ne kelljen amazokkal foglalkoznia.

„Buszra szállt, majd a metróig süllyedt: *hajózott.*”

„Belső nyelvén rég így nevezte a sajátosan átmeneti, álomszerű lebegést, ami a közlekedési eszközökön mindegyre elfogta.”

„Hogy félnek! Denevérkiáltás-szerű gesztusok a leülésben, állásban, a helyfoglalásban! – Itt erősen érződik az is, hogy aki azt hiszi, állampolgár, alkalomadtán bármire képes.”

„Már ahogy az Urániával szemben feltürelmetlenkedett valamelyik arra járó buszra, »amelyik a gyilkosomat hozza el egyszer«, és egyetlen megállón át figyelte a kopott műbundások hallgatag népét, mindannyiszor megérintette a lelkét a...”

„A ki nem sírt sírásunk? Ám ha felhangoznék, máris nevetséges lenne! Késő. De tán nem is sírás, ez valami hideg árnyéklepedő – a szürke borzalom. Rajtunk és gyermekeinken. Az életsuliból lógó, eleve bukottak megátalkodott, nyúlszürke közönye! Rutinírozott *háflingek*, tettetett-mogorva öröknegyedijások. Micsoda százalmas komolykodás ez ebben a mozgó ólban, amihez közünk semmi, épp csak egymáshoz préselődve...”

„Ezek az elszánt gyávák! *Én:* csak hátsó gondolat. (Foglalkozásomra nézve, ha ez érdeklí, áruló vagyok És Ön?)”

„Közös ringás. A titkos vigasz – mind elvesztünk, de én nem!”

„Tolvajok alkalmi pihenője; mit bámulsz, fordulj arrébb, te! Fénytelen szemű, ádáz önkéntesek kényszerű összefutása két mocsaras frontszakasz között. Ahova megyek, ott nekem kicsit könnyebb lesz! Továbbá ez égetően fontos. Legkisebb lépésem is zsoldnövelő... Túljártam az eszeteiken!”

„Nem lehet velük micsinálni. Magammal se tudok itt mit kezdeni már! Az ügynevezett kedélyes, alkalmi elbeszélgetések – hazugságok. Apám nemzedéke még tudta,

mert kigyakorolta az óvóhelyen, de mi már rendesen hazudni se tudunk. Bevágnék a pofájába inkább egy hatalmasat! Azt kiélvezném, az biztos, de jaj, annyi sok macera jön utána, közvélemény meg rendőrség, végül pedig megint csak hazudni kell: ismét oda jutunk, ahonnan elmenekültünk.”

„S ilyenkor mindjárt felfújta magát, akár egy beteg papagáj. Ha tehetne, gyorsan elfoglalt egy szakadozott bőrülést, mohón lecsücscent. Kibámult az ablakon, merőn.”
„Tulajdonképpen szégyellte magát.”

„Ez az érzés valamivel később, a földalatti-szerelvényen már bádogkemény héjú búskomorsággá terebélyesedik: kezdetben nagy sietve mindannyiszor az újságjába zuhant, *menekültem*, bár a kihajtott oldalak fedezékéből néha szórakozottan leskelődött is; mint álomban néz az ember félre, hogy észre sem veszi, csak a nyála íze keserűbb, így stirólta ő a gyűlölt másikat meg a tikjét, a metrószegénység csináltan önérzeteskedő, árulkodó fogásait: »hentesölében dédelgeti a cekkerhúst, valamint gyermekét, a jövő hentesét!«, vagy »orrhossznyi közelségben sem néznek egymásra, azért se, ugye, idegenek, tehát utálkoznak, de ha véletlenül egy iskolába jártak volna hajdan, most rókamossollyal lapogatnák egymás hátát!«, és: »az apa faszari bűnöző, az anya meg nem hiszi, a gyerek azonban tudja, és azt is, hogy az apja tönkre fogja tenni, lágymányosi tanáreberek, az anya is bűnöző, hiába tördeli a kezét, nem fognak elválni, és a gyerek olyan lesz, mint az apja, még a gyerek gyereke is olyan lesz, *add fel, add fel!*« – – »Vagy ha a tömegtől már olvasni se lehetett, nemhogy leskelődni, a kocsik felső világítótesteit kémlelte csak, a műanyag fedelek tejes derengését...« »*Tejes derengés, langy hamufény* – reinkarnatív szavak: emlékeztetők; valaha az omnibusz belső fényeiről gondolta ezt.« – – »Egyebekről nem szólva: kocsmái lángok, a Zsidó utca tűzvésezi, középkori gyertyalobbanások.« – – »De olykor még ez az utazás közbeni álmodozása is avittul disznó sanzonrefrénnek tetszett a ‚valósághoz‘ képest.«”

Ez a nyirkos fos. Csak vége lenne már.

„Bemásztam a gyomorba, e világ fejedelmével egy bérlet árán összevegyültem. Illúzióm az, hogy megőriztem az inkognitomat.”

„Imádkozott, hogy vége legyen, előbújhassék a gödörből...”

Ez is a „hajózás” része volt, „az elunás”, hogy az ember – kicsoda? – már csak előjönni szeretne a föld alól, kis időre megint megszabadulni az alagúttól, amelynek sötét mélyén, fizetség ellenében, zúgva, csörömpölve helytől helyig szállítják az önkénteseket, minket, ezen úgynevezett tiszta háború örömkatonáit, katonakurváit... S bár most, e hirtelen támadt kép ostorcsapásaképpen az ülésről is felpattant, ameddig általában nem szokott eljutni, különösen nem kora reggel, mindjárt vissza is csücscent engedelmesen, és „ezt most átjátszom, mintha művész lennék”, gondolta ügyesen körbetekintve, félszegre vett mosollyal, s hosszan vakargatta fekete jambója alatt megharatosult, ősz fürtjeit, majd sunyítva szatyorba rázta az újságját, és nyárspolgáriasan a semmibe meredt, csakhogy még mindig két megálló volt a Moszkva térig...

„Azelőtt legalább föltehettem a lábam mikor a nagypapával a nagykörúti fapados villanyoson mendegéltünk a Blahától az Oktogon felé, főleg kommissiózni valahogy esős-nyamvadt napokon mindig, szakadozott képek

rohanó házfalak, boltfeliratok, és üvegtáblákra festve hogy
 TEJÉRT-KÖZÉRT-GYÓGYSZERTÁR-RÖLTEXBOLT
 »meg tetszik engedni, hogy az onokám feltehesse a lábát?«
hadírokkant ülőhelye, az pont jó, élvezettel, szótagolva, ami kint látszik
 előadásszerűen, így tanult meg olvasni az ember
 kezdetben kaland volt a közlekedés
 közölték, levisznek, öltözzek, vagy ők öltöztettek, aggodalmasan
 az útra hócipő, vastag bebújós kabát, sisegő nadrággal, mégis karra vettek
 úgy vittek, pedig siettek, mintha mindannyiszor égő házból mentenének
 a szívük égett, izomláza volt a szívüknek érettem
 és akkor mondjuk
 leértünk az utcára és ott a
 a Petőfi Sándor utca
 télen-nyáron, reggel, délben, este
 a Főpostával szemben a kapunk előtt hajnali tócsákat látok
 fekete csillogást, ijesztő autóhangokat, csikorgásokat, akárha
 vadállat ugrik az arcodnak – és mellé!
 elszárgul az autóhad, felfreccsenti a pocsolját, mehetünk
 vagy ahogy anyu vitt pirkadatkor az óvodába, sietve, némán
 magába mélyedten, mint Eurydiké, lobogott a fénytelen szövet
 télikabátján a kapucni, a Párizsi utcai zebra előtt felkap
 nem enged egyedül az úttesten, én meg a nyiladozó sötétben riadtan
 arra gondolok, »kora reggel alszik még az utca, a járókelők mégis járják,
 ijedten belemásznak a szájába«, a kiszámíthatatlan szörnyeteg odvas
 torkában evickélünk előre, a rémhidegben idegesen átszökődösünk
 a túlsó oldalra
 ott a sarkon mindjárt az a koszos aszfaltszín dombormű elbukó
 rohamsisakos meztelen vasutas honvéd *zsidó?*
 mártírt emel fel a pocsoljából a Magyarok Napasszonya, sajnálja
 vagy ki ez, megőrült mártírok, de ilyenkor nincs idő megállni sajnos
 bezzeg a Papával hazafelé mindennap!
 de reggel is mindig belém vág a háborús örültek iszapos dombormű
 képe, míg szállunk anyámmal a Párizsi utcán a Városháza felé
 micsoda szűk utca! mint egy jóslat
 sötétlila jéghideg levegő van benne
 hajnaltájt pláne veszélyes, tüzelő orcával bámulom a szürkület felhőit
 Anya vállán, rongyos denevérszárnyak mögül szívárog
 a félnék világosság
 holtfehér reggel
 vagy
 mikor négyéves korom tájt téli vasárnap a Margit hidnál
 buszra vártunk
 ment a család a zörgős ródlival a Teca és Dini nevű gazdag baráték kertés
 háza melletti sziporkázófehér dombra, a sáros megállóban a toporgásban
 kihévílt gyerekes családok, csicsergő talpú hócipők, nagyródlis apák-anyák,
ma lett tél, jé, tél jár a képzeletemben!
 sok fegyelméletlen tolongó pesti család, rózsaszín

cicasapkás gyerekekkel, de én máris öreg vagyok a fehér hócipőmben
habár lelkes és lázas is a türelmetlenségtől, csak azt máris
nagyon szeretném, ha egyszer se kellene a jeges Nagydombról leszánkáznom
majd kölcsönadom akárkinek, vagy Apa vegyen az ölébe és úgy
különbén én a felnőttekkel akarok lenni, az jobb, jobb, mint a hó,
hogymilyen érzés nagyknak lenni, de mégis azért
fuldoklok az izgága reménytől, ugye megyünk ródlizni, most beáll a
busz, olyan sötétkéék tompa fejű parasztbácsi, mi, szabad népek hörögve
megrohanjuk

és lassan dohogva-köhögve dőcög
fel a meredek úton, nyög, hogy ki nem pukkad a kereke! az anyámnak
mohó szemű férfiak mindjárt szívesen helyet adnak, köszöni, ölje vesz
hócsillámos haját igazgatja, Apa a ródlit alatt inog a peronon elszakítva
és csak szagolom a mama hóleves kabátgallérját, odatapadok, úgy
bámulok az ablakon túlra »mi ketten«, a hegyi járdán puha vattahó, amibe
szép kis sose használt ékszereket kéne tenni, mint otthon *a maradék múlt*
és le van a világ kellemesen halkítva, a buszon fenyőszag, nevetések
meg ilyen langy emberi párák, növekvő ünnepi izgalom a hegytető
közeliében

igen

hasonló ahhoz, mint amikor

Anyával egyszer egész kiskoromban kihalt vasárnap délután gyalog
kopogunk magas házak közt, langymelegben, fárasztó vendégeskedés
után, valami ismerős cukrászdát kerestem, ahol kárpótolhat
akkor megint nagyon szerelmes volt belém, nem is titkolta
na ja, elfogadtam tőle ezt, kicsit untam már, de azért leeresztkedően
élveztem is, hogyan cipel felpirulva, mindig vigasztalni akar, jóval tömni
titkos kettes, meg hogy ő ehessen pürét, *fúj*, ám üres utcákon sietünk át
»nincs meg a cukrászda, de sehol nincs cukrászda, semmilyen cukrászda«
az elején még pont ez az ünnepi izgatottság, bujkáló izgalom és bágyadt
napfény is szemereg a járdára, ám senki az utcán, egyre csak senki-senki
teremtett lélek se, elaludtak, elvarázsolt város, elmentek a Népstadiba
csak a mi léptünk meg a tündező napfény, és lassacsckán hűvösség
támad, gyászos alkonyi fátylak hullanak a világra, megint »el vagyunk
varázsoltva«, érzem, és »nehéz helyzet« nem szólok, nehogy ő is
megijedjen, »eltévedtünk, vége, majd én vigyázok rá«, de akkor, jé
átbotlunk egy fényesre koptatott küszöbön, ahol habcsók-csengőkkel
csilingel az ajtó, aprócska poros hely, vén barnásfekete pult
túl fehér fityulás nénik gyászruhában, mit kérek,
nem tudok megszólalni, olyan furcsa minden

Anyá felemel, és az üvegen át mutogatja burrogva

»indianer, itt ez a gömbölyű nagy kalapos, látod, vagy rigójancsi,
az a kakaóhabos kocka, a ragacsoscsukor-tetejű meg nagyon finom ám!
eredeti dobos« és az eladónők is olyan ragacsosan rajongva várakoznak
hogymajd mit mondom, de nem tudok megszólalni »egyszer már
voltunk itt, az üres utcán is, meg a sütemények előtt is, pont így«
olyan szörnyű ez, megoszthatatlan, »te is mindig Mama vagy«

csak elbőgöm magam, Anya megsértődik, veszekszik velem,
 »minek hoztalak ide«, de már ő is sír, vállát vonogatja, rám néz
 nem szól hozzám, könnyes szemmel, villára tűzve dobálja a
 tortadarabokat a szájába, míg cigányútra megy, köhögni kezd, én is
 köhögök és zokogok,

vagy

amikor tavaszi vasárnap kirándultunk a Fogaskerekűhöz!
 kivonultunk a Szabadság-hegyre napozni!

Uramisten! »a kivonulás!« *Apa félig tréfás kifejezése*

a csicsergő kommunista tavaszban, Május 1. után az emberek fürtökben
 lógtak a villamoson meg a buszajtókban a Moszkva tértől à 2 megállót,
 korabeli raktárosnyelven szólva, dalol a tavasz, kérlek, kék inges
 kohászinasok, izmos komszomolisták *helyett* a kifosztott pesti zsidó
 családok meg a *királyok, hercegek, grófok* szájalmas leszármazottai
 közül akit még nem telepítettek ki vagy már visszazökött, vidáman
 rohanunk engedélyezett szabadidőnket ellébecolni Csillebérc
 környékén, kisemberek kvázi, vágynak a hegyre, auf dem Herde,
 mely egykor az övék volt, nem téma, a Fogaskerekű végállomásánál
 »varázsütésre« feltáruznak a tömegbuszok, s mint máktöltelék zuhog ki
 a repedtre tömött rétesből, aszfalra potyog a sok ember, »ááuuuhh!«
 üvölti a hétköznap sunyítva dolgozó nép, egymáson átgázolva csörtet
 a kockaköves úttesten túl a Ferencjóska építette sínpálya végéhez
 itt aztán a családok megint vadállati izgalommal csatáznak az ódon
 kocsik fapados helyeiért, bizony a felajzott légkörben lökések, rúgások
 kis sértő megjegyzések magától értetődnek, mind intézkednek ezek a
 turistabotos, bricsesztes, deklasszált földesúrmaszkirozott segédmunkás
 családapák tyhíjj! foglald az ablakokat a gyerekek! párálló hónaljok
 szivárgó elemőzsiás kosarak, benne citromos tea, csatos üvegben és
 szalonlakatonás szendvicskenyerek, olvadt, szétkenődött Ada és Téalapó
 csokoládékkal, cikkbe vágott almagerezdek, az egész pedig az agyonolvasott
 Ludas Matyi – Magyar Dolgozók Pártja Humoros Hetilapjával letakarva
 boldogságtól döng a szívünk, amint feltolakodunk egy ilyen ántivilágból
 itt maradt kocsira, mert itt minden *tikfa* meg fényesréz, még a békeidőkből
 de az hagyján, fiam, hanem nézz a kocsi alá, ez fiam ténylegesen
 fogaskerekű! lehajolok és megnézem és nem hiszek a szememnek, tényleg!
 fogaskerekűek akadnak a középén elhelyezett sínvasba, csoda
 hogy oldalra nem dől, technika csodája, ugyebár amikor még hasznosan is
 gondolkodtak, és kicsit jót akartak az emberiségnek a tudósok, a császár
 tiszteletére nagy bedobással megalkották ezt, mint a hernyó, fölharaszol a
 hegy tetejére, lassan, de biztosan, *nekem legyen mondva*, »itt százévenként
 ha egyszer fordul elő baleset«, de ez még mind hagyján, hanem az áldott
 fogaskerekűszag! amit a legjobban szerettek, ilyen öreges boldogságillat
 meg pácolt fa és nem tudom, mi, akácillat, hársfa meg szandálszag a
 szalonnás kenyerekével keveredve, és hozzá még a toporzékoló sóvárgás
 hogy végre induljunk már, lóduljunk, gyerünk, fűtyüljön a kalauzjutka, na
 mutassuk meg a világnak, mit tud a világ legelső fogaskerekűje csinálni, ha
 akar

MOST

nekivág a százéves sárga! csodák csodája beindul, lombos gallyak karistolják surrogva a félig lehúzott ablakokat, ez is oly különlegesség, ez a bebólintó virágzó fák ütemes csapkodásai, meg a csihuhu-kattogás, a csihuhu-dromm! dromm! dolgozik elől a császári gőzmozdony, emelkedik kebelem, most végre gyorsan feltérdelhetek, kéjjel lebámulhatok a város kicsinyes szakadékába, százszorszép lombalagútban s füstös hétköznapunk odahagyva, felhúzzunk ám a zöld magasba, a Főcsúcsra! előttünk egy teljes jó levegős nap, még idebenn a kocsiban is ziláltan elragadtatott kirándulóhangok, afféle jólesően reakciós polgári mekegések: »gyerekek, megyünk Nap nénihez látogatóba! anyám, hol a fésű?, gyönyörű időnk van, kár, hogy nem hoztunk fényképezőgépet!«; aztán az első vagy második megálló előtt, a vonat mellett rendre ferde szemű pajtások szalutálnak az árookban »pá-pá, koreai, pá-pá, éljen a békeharc, Kinn Csüng!« ezek itt mindig át akarnak menni, de sose tudnak, biztosan eltévedtek, csak állnak vasárnaptól vasárnapig kényszerű vigyorral, és nem látják, hogy a teljes vonatunk vihogva megveti őket, jaj, máris új táj és csengettek az éltanuló koreaiaknak, mi viszont ezáltal is haladunk feljebb! hátradőlök kéjesen, elcsigázottan a fából ácsolt, gömbölyű szélű ülésen, »túl jól megy dolgunk, hová tud még emelkedni egy ilyen fogaskerekű hát ez csodálatos!«

a Földalattin

majdnem ugyanilyen félkörülések voltak, az is olyan jó volt utazni a Földalattin az Erzsivel *Vörösmary tér – Állatkert* mondjuk az Állatkertbe micsoda utazás! először is most szépen lebattyogunk a Gerbeaud előtt a rücskös fehér kőlépcsőn a gacsos lábú édes nagynénikém kíséretében a föld alá, a kicsempézett állomásra, tisztára mint egy fürdőszoba a felnőttek is meg vannak illetődve, mégis, ez egy más hely, úri hely, csend a Földalatti sehogy se illik a proletárjövőkbe, mint ahogy a Fogaskerekű sem, mert ezek még *egyéni kikészítések* voltak, szóval nem haladás rajtuk utazni, hanem álom, mert valami hallatlan különös méltósága van a helynek kimondatlan és kimondhatatlan szomorúsága, talán az Erzsébet királyné itt felejtett, skizofrén-drapp hangulata, aki egyszer ráült a kötelességtudó segg férjével együtt a Millenniumi Kiállítás megnyitása alkalmából, kérem *a megjelent előkelőségek kíséretében a vonalat kegyesen végigutazták* utoljára ugrik be a kocsiba a kalauz a kocsikulccsal, de mi akkor már nagyon jól ülünk, beljebb gyúri a tömeget, »húzódzkodunk beljebb!« egyetlen ingerült mozdulattal behúzza az ajtókat, és ehhez egy ilyen *kinyúlós* mozdulata volt, mint a japán színházban az agresszív íz szerzetesek szoktak fenyegetőzni: abban a vastag, sötétkék vasutas-egyenruhájában váratlanul kitámad terpeszben, elkapja a tolóajtó két kilincset, és összerántja, de ügyel rá, hogy nekünk, szarházi utasoknak megvetéssel háttal maradjon mindvégig, majd az összerántott ajtóban durva célszerűséggel megforgatja a kulcsot, ajkai közé préseli a nyakában lógó sipot, és füttyent, mint a smaszerek! de mi akkor már primán ülünk mindig Erzsivel, mi ugyanis rendre elsőnek tolakodunk be a hajóba, mert ő kislány korában is ezen utazott haza, *akkor tudtam először megfizetni*, úgyhogy itt

ő alaposan ismeri a járást, mindjárt levágódunk a vonatvezető mögötti szép sárga-barna fa félkörre, onnan majd jól ki lehet látni, ha felérünk, én meg lábam lógázza rögtön elpittyedek és bambázok, olyan szép barna az egész kocsis, inkább barna, mint sárga, de nagyon szép, a formája is csupa ívelt vonalak, fatokos ablakok meg évszázados pácszag, biztos ezeket a régi földalattikocsikat még úgy készítették, mint a *sztradivárit* hogy alulról bezengjen játék közben, szóljon, énekeljen, mondja, hogy a létezés titok és csak a halál rendőr, de addig még sok van, pókhálós kanyarok, zúgás sinrikolyok, kattogós fekete pálya, a *Vörösmarty térrel* kezdődik, de hamar felgyorsul, fel se térdelhetek és máris *Deák tér* ami nekem egy köpés csupán ott az iskolám, nyomaszerűen közeli megálló, azután viszont nyertve-sikongva meglódul a vascikó, és *Bajcsy-Zsilinszky útja átszálló!* kurjant a kulcsos kalauzt játszó munkás, gőgös megjátszással, míg tépkedi a közben felszálltak jegyeit is, én meg »nahát egy helybe topogunk, sose érünk ki!« rémüldözők hisz ez még mindig csak a *Deák tér* másik vége, a *Bajcsizsilinszki*, aki büntetésből kapott ilyen kis távolságú megállót, mert ő valami lövöldöző ellenproletár volt, és csak dühében védte a zsidókat, »szerencsére úgy utálta a németeket«, ezt Apa rebegős tisztelettel emlegeti mindig, »az még férfi volt« de az *Opera* után már sokszor és sürgetőleg fogdosom az Erzsí fehér púpos öregasszonytérdet unalmamban, jöjjön minél hamarabb a *November 7. tér átszállóhely*, onnantól aztán már jön a szabad hangulat, az örület, a Liget az Oktogon amúgy is nekem nyitott könyv, mivel mi az Abbáziába járunk haboskakaózni az Erzsível hetente egyszer, az Abbázia ugyanis a törzshelye neki, a *Zabázia*, az egy jó hely, ki ne tudná, mindig zsong az Abbázia, cseng és bong, nagy a kivilágítás, mióta renoválták, a környék összes vénasszonya ideszokott, »igen finom a kakaójuk«, meg a freckelők szájú férjeik is, ilyen fittyedt ülepű trotlik, szivarozva, egymást hersegőn túlkiabálva, mind sóher álló nap csak ülnek semmi mellett, bokára zuhant zoknijban, és nyaliznak a főpincérnek, észre se veszik, hogy kimozaikozták körbe a falakat, ilyen szép piros-sárgára, meg tengeri moszatos akvárium is van a lépcsőnél, de csak maguknak úsznak itt a diszhalak, csupa csengés minden, és mind egyszerre pöcöggetik kiskanállal a sok szimplás pohárt, ez egy ilyen össz-zaj, igen, a trotyliseregnek a hangja, de tilos a kanasztázás, ebből már több botrány is volt, szigorúan lecsapnak a paklikra, egy kávéfőzőnő külön figyeli őket, mégis megpróbálják, naponta megy a hirig ezen, már vannak kitiltások, de most elzúg a szép kocsink a nyolcszögű tér alatt, és máris *Vörösmarty utca!* ez a felezőpontja az útnak, szinte már túl sok, ami zúgva felárad bennem ilyenkor, ó az Erzsí háza a *Vörösmarty utca 69–71!* első ismerős ház Pesten! Anya meg a következő utcában született! Szív utca! Szív utca! arra nekem nem is szabad menni valamiért, de most már jön a Liget! a Liget! és akkor a csattogva-dobogva rohanó kocsis padján fuldokoltató láz önti el a bensőm görcsösen szorítom az Erzsí kezét, *Körönd*, *Bajza utca* mormogom és behunyom a szememet, nem akarok látni, fölösleges, *Hősök tere*, *Allatkert* könyv nélkül tudom, »hol van az az okos fejed«, száguldunk a sötétben az izgatott várakozás kiszáritja a torkom, »sötét van már? elaludt a villany?« szédelgek az ülésen elcsigázva, nyúttan az ölébe omlok, »ó, bárcsak ott lennének már!«, és a *Hősök tere* elhagyása után – irdatlan nagy tér pont a fejünk felett, ilyen gyanús fekete szobrokkal, nyilas fejedelmek, plusz ismeretlen

hős ruszki, rádöntve egy márványtömb, illetve a Megnevezhetetlen Szárnyas Micsoda, ami alatt a dolgozók vállalatilag fősorakoznak, hogy a főtítkár elvtárs dicséreteit topogva meghallgassák, ráadásul kétoldalt ezek a túl nagy oszlopos múzeumok, túl nagy tér, sivít a kőkockákon a szél, döbrögi hely nem szeretem ezt a *Hősök terét*, itt én csak a Jég miatt szállok le, ha néha az apámra való tekintettel, kínosan bedőlő bokákkal korcsolyáznom kell – jaj de ilyenkor egész fájásig el vagyok zsibbadva, oda vagyok már ájulva az Erzsi ölébe, »mikor érünk oda, cucu«, kuncog és simogat, »a türelem rózsát terem cucu!« – – MOST! vallató világosság ingerli lehunyt szemhéjam, *felértünk!* de sose számítok rá, isteni világosság, természetes jófény, *na ez a világ!* kiértünk, hála istennek megint megszülettem, csattogva és végérvényesen itt vagyok s mindjárt kiadós élvezeteknek nézek elébe kitértünk! *győztünk!* kijózanítóan világos keretek közt rohanunk bele a kelekótya Ligetbe, mohón feltérdelek, már látszanak az Állatkert pocsolyszürke sziklái a vaskos-zord szörnyű magas kerítéssel, HOGY KI NE TÖRHESSENEK A VADÁLLATOK! már biztosan jó sok vadállat lábujjhegyen lesi a Földalattit, hogy na jövök-e és hozok-e perecet, eleget, kényúri végkifejlet ez, pazar, felpattanok, rohanok tolakodom a tolóajtónál, a türelmetlenségtől fel-felugrándozva kukucskálok *már látni a kőelefántokat!* lassan a kocsi lassul, az utasok elszürkülnek, hétköznapi lett a varázserdő, a kalauz is félénk már, majdnem előzékeny, kicsit púpos, ősz asszony, készenlétben tartja a kulcsát, hogy nyisson, ha megáll végre a mi kattogva és csattogva végállomásra érkező kocsink...”

– és beér, bevánszorog a Moszkva tér alá is, mármint ez a turhakék moszkvai termék, mind az öt fémkoporsó simán végigsiklik az állomás hullafényű peronján. Csikorgás. Szisszenve megnyílnak az ajtók.

„Átjászottam.”

„Most már kijutok. Finis.”

(Folytatása következik.)

Kun Árpád

ESŐKÖNYV

Részlet

Az esőzés kezdete

A tanítónéni kapája alatt egész nap porzott a föld. Ahogy görnyedt a kicsi test, ringott fölötte a kapanyél, mint az árboc. Hosszan, egyenletesen szitált a felvert por, térdmagasságtól le barna ködként. A szelet szinte visszaszívta az időjárás. Az utolsó hangosabb zajt egy varjú csapta, amelyik kora délelőtt erre szállt.

– Szó se lehet róla – kiált fel valamikor sötétedés után. Benn ül már a szobában a

fiával. A fia – nagy testű, negyvenes, kora gyerekkorától elhízott – nemrégén érkezett meg. Zihálva szállt ki a kocsiból, mintha nem a motornak, hanem neki kellett volna megdolgoznia, hogy feljussanak a szőlőhegyre. Az udvari égő alá állított, ezüstszerű Zsiguli kombi tetején idegesítően pattognak a hozzáverődő bogarak.

A tanítónéni kiáltásával együtt hangzik fel az első sikítás. A szegfűrigóké, amik itt fészkelnek az ereszcsonyban, a bejárat fölött. Sok bosszúságot okoztak, mert lecsipentették az ágyásból a virágokat a fészkekhez. A fészkek frissiben még mézesen illatozott, és rozsdás tartójában virágcsokorként pompázott, mivelhogy az is volt. Máskülönben szerencse, Dobán azt mondják, ha szegfűrigó rak fészket a háznál. Csak nagyobbat kell lépnie ki és be a tanítónéninek, hogy a kis termetű ikebanaművészek meszes piszkát szét ne hordja.

Az első sikításra fog talajt Medárdus. Abban az egyetlenegy csepp esőben érkezik, ami ezen a vidéken hónapok óta az első. Legfelül még embrikként gömbölyödött benne. Zuhantában aztán kiegyenesedett, ahogy az esőcsepp is megnyúlt.

Sárban topog, miután lefolyik róla a vízburok, mintha köpenyt oldott volna le. Bizonytalanul indul el a számára nagyon száraz talajon. Pár lépés után nekitámaszkodik a tanítónéni házának falához. Erősen zihál, mint a távolban lehulló eső. Ahol hozzáér a háta a falhoz, a fal szivacsoként átnedvesedik. Háta nyomát már benn a házban is látni.

Belül a tanítónéni szidja a fiát. Kibál, hogy a fiának nincs joga megszökni ebből a házasságból. Ilyenkor mindig a két gyerekre kell gondolni, a tanítónéni két szép unokájára. Egyébként a házasságot a tanítónéni hozta tető alá. Amióta elszerette a nővérenek az udvarlóját (de annyira, hogy az vénlányként halt meg), a tanítónéni lett a familia első embere. És az maradt özvegyen, dagadt gyerekével is.

A második sikításkor megnyitja a csapot. A víz a ciszternából folyik, és a hegy északi oldalán az egyetlen, amiből inni lehet. Medárdus a fal tülfelén felsóhajt, lúdbőrös lesz a tanítónéni rövid, izgatott kortyaitól.

– Elhoztam a játékaikat – mondja a dagadt fiú az anyjának. – Nem tudom, hogy jutott az eszembe. Amikor nem akarta ideadni a gyerekeket, akkor elkezdtem kipakolni a gyerekszobából a kocsiba. Még a hintaló is befért hátul a csomagtartóba.

– Te nem vagy komplett, kicsi fiam – mered rá fiára meszes, kicsi arccal, ami felül most csak két óriásira nyitott szem, mint a méhecskének.

Átgyalogolnak a fehér madárürüléken. A Zsiguli kombi zsúfolásig tele. Rózsaszínű babavégtagok nyomódnak az üvegnak. A sofőr melletti ülésen elől két egyforma, nagy játék mackó.

A harmadik sikítás közvetlenül a fejük fölöttől jön.

Az udvar egy pillanatra megbillen a hirtelen kitörő zúrzavartól. Szárnyak verdesik a rozsdás bádogot felül. Az éles madárhang egyszer és mindenkorra kifeszül a levegőben a ház és valami messzi tárgy közé.

A tanítónéni fia szuszogva beszalad a házba a létráért. A tanítónéni kilép az eresz alól, és onnan irányítja rá a zseblámpafényt a fészekre.

Az ereszcsonyban iszonyú munkában van egy házas sikló. Kiakadt állkapoccsal emeli fejét a fénynyalábnak. A feje mintha megisméltódné. Hullámozva próbálja beljebb nyomni az utoljára lenyelt szegfűrigó-fiókat. A türkizkék, csillogó kigyótesten egészen lassan mozognak a dudorok. Szám szerint éppen három.

Miután a kétágú festőlétrát felállította, másodsorra kapáért szalad a házba. Az any-

jának felmászva már világos minden. Fenn a kígyó hullámszik tehetetlenül egy helyben, zörög alatta a fészek virágszalmája.

A létra másik felén felér a dagadt fiú. Nem túl erős ütésekkel, hogy le ne szakadjon az ereszcsonna, az élével próbálgatja eltalálni a sikló szép háromszögletű fejét. Olyan ügyesen és erőszakosan, ahogyan az unokák is tennék.

Ami a levegőben van, azt hirtelen egy levegőből való kéz tolja el. Pörögve és bukácsolva több száz méterre lökődik a szegfűrigópár a vihar előszelében. Anyával és fiával eldől a létra, de nem ütik meg magukat. Fürgén szaladnak be a házba a leszakadó eső elől, mint a játékberek.

Rögtön szünet van az ereszcsonna. A víz felemeli a fészket és a kígyótetemet, és elúsztatja a lefolyóig. Az eső egyenletes zajában nem hallani, hogy a lefolyó alul a ház sarkánál nagy bugyborékolással végül kiköpi a fészket, de a kígyótetemtől eltömődik.

Egész addig, amíg nem jön meg Medárdus, aki felállítja újra a létrát. Felmászik, megül a legfelső fokon. Vigyorogva mélyen bedugja a kezét a lefolyócsőbe, képéről süt, hogy most valami nagyon parázna dolgot művel. Mintha bábót mozgatna, le-fel kezdi húzogatni az erdő siklóforma, türkizkék zsinórját. A fák előredőlnek és visszazökkennek végig a hegyoldalon.

Rángatja egész éjjel, azután is, hogy a tanítónéniék lekapcsolják az udvari lámpát, és lefekszenek.

Medárdus

Félresöpöröm a víztükörről a zöld leveleket, amiket lenyírt a vihar. Megmeríteném a ciszternában a kannát, de a vízből néz valaki.

– Mért guggolsz, Medárdus, ilyen szomorúan itt, mint a béka?

– Az idén enyém lett a nyár, de mit kezdjek vele? Útjukra indítottam a meztelen meg a házas csigákat. Kihúzgáltam a gilisztákat a földből. Megmostam már minden tyúkot, és unom a kacsákat.

A teli kannától félredőlve nyitok be a konyhába, ahol Zita fürdik a földre tett lavorbán.

– Kagylóból keltél ma reggel – mondom neki, és végigpillantok magamon. – Ma reggel, amikor mindenki meztelen.

Gombajáték

Emberfej nagyságú óriáspöfetegeket gurítatok le a hegyoldalon. Pattognak, mint a labda, de anyaguk szivacsosabb és lágyabb. Élő szövet. Nem feszíti őket belül levegő. Kényelmesebb a puffanásuk.

Mihez hasonlíthatnám ezt a magányos erdei játékot? Ha tekéhez, túl szilárdan állnak a fák. Ha dőlnek is, nem most, és nem döntenek egymásra egymást. Mondhatom-e rájuk azt, hogy bábuk? A törzseken darabokra robbannak az ütköző fehér golyók.

Vagy lukakat keresnek ezek az ártatlan gombák a titokzatosan megdöntött biliárdasztalon? Vaddisznósan fröcskölnek szét a vizet, amikor átgurulnak a pocsolványon.

Elégikus sport ez párás, árnyékos nagypályán. Szenvedélyesebb és gyorsabb, mint a rothadás, amit az eső úz ugyanitt. Közönséges gombajáték barbár magányban.

Virághalászat

Zöld uszonyokat dobok a szemetesbe. Rám lett bízva a kardvirág, amit Zitának hoztam. Le kellett vágnom a végét, de így is még mindig akkora, hogy csak a zsirosbödönbe fért bele. Feltettem a tűzre a bödönt, és szétöntöttem üres dunsztosüvegekbe az olvadt zsirt. A kardvirágcsokor a földre letett zsirosbödönben magasabb Zitánál, de nálam alacsonyabb. Ez most a mi nyári karácsonyfánk.

Az alsó bimbók a zsúfolt ágyásban, ahonnet a virágot cipeltem, már sűrűn és tömegesen szétnyíltak. Közöttük járva jöttem rá, hogy az ámulattól. Ezek egymást bámulják! Éppen hogy rájuk nem szoltam: Miért csodálkoztok, csodálatosak?

Nálunk itt benn sorban végig fognak nyilni a bimbók fölfelé a legkisebbig. Holnapra az alsók már száradni kezdenek. Egymás után gyűjtja ki és kapcsolja le őket a természeti áram. Folyamatos nyári világitás lesz a szobánkban.

Nem tudom, miért gondoltam ezeket, miközben zöld uszonyokat (tényszerűen zöldék és uszonyok) dobok a szemetesbe. Belegyűröm a hosszú, kilógó kardleveleket a szemetes fedele alá.

Az előbb jöttem csak be. Mint zöld csuka, fel volt dobva jobb vállamra a kardvirágköteg. Lebillentettem a nagy kerek konyhaasztalra. Csak úgy csattant, amikor ez a súlyos növényi test landolt rajta. Félve topogtam viharkabátomban a konyhán, mert friss takarítás nyomait láttam. Rólam meg, a kabát aljáról körben csöpögött a víz. És minden lépésnél sárpapucsokat vetettem le a gumicsizmáról.

De Zita örült a virágnak. Jókedvűen kiadta a parancsot, hogy tegyem ki vázába, aztán takarítsak fel.

Azon nevetett, amikor azt mondtam, hogy én tulajdonképpen halásztam ezeket a virágokat. Pontosabban az iszapban fogtam őket, ahonnet már elvonult a víz. Azt nem tudom, tengeré, tóé vagy folyóé volt-e, egészítettem ki. Onnét szedtem a lenn heverő, vergődő virágokat. De hát nem úgy téblábolok-e a konyhán is óriásvázát keresve, mint egy igazi halász egy igazi tengerparton a kifeszített hálók között?

– Na és hol vannak ezeknek a te halaidnak a pikkelyei? – nézett rám csúfondárosan Zita.

– Itt vannak, nézd – vettem elő a zöld leveleket, amiket kifejezetten erre a kérdésre tartogattam. Széles karlendítésekkel üritettem ki az utolsó levélig viharkabátom zsebébe. A pilléző, méregzöld *válasz* kellős közepén táncrea perdültem.

– Sok hülyeséget kitalálsz, az a te bajod – Zita azt mondja.

Levél az almáskerten túlról

Dzsudi lovagol az éjszakában. Levelet kapott az Icutól, hogy menjen feltétlenül. Nincs otthon a férje. A ló magától lemegy a hegyről. Amerre jött, arra megy vissza.

Miközben csavargatta a rádiót, egyszer csak ráprüszkölt a ló.

Dzsudi az eresz alatt alszik a sezlonon. Mikor benn a házban nagynénémekkel együtt lassú tűzön rotyogtatjuk már a kását – úgy, hogy Kuzsinak, a szobatacskónak a horkolását nem lehet elválasztani a többitől –, ő beállítja a *kossuthot*, hogy hallgassa az éjszakai műsort.

A lovat csak az Icu küldhette. Ugyanaz a szag van rajta, mint az Icun. Dzsudi látja,

ahogy rátámaszkodik Icu a lóra a kert végében, ahová kikísérte az istállóból. Innen már magától kell feltalálnia a hegyre. Még talán sügött is valamit a fülébe. Icu a lovat is szereti.

Hogy érte jön a ló, erről nem szólt a levél. De lehet, hogy ezt elhallgatták előle a Laciék. Ők voltak, akik felhozták a levelet, amikor lementek vízerért. Olyankor úgy szokták, hogy miután már a tele kannákat bepakolták hátra a csomagtartóba, nem fordulnak rá a *karóutcára*, ami felvezet a hegyre, hanem kitérőt tesznek a falu felé. Benéznek Leventéhez, a kocsmároshoz. Ott találkoztak össze Icuval.

A levél biztosan neki szólt. Piros tintával rá volt írva a borítékra: *Lajos*. Ennyit még ő is felismer. A boríték rendszeren le volt ragasztva, Dzsudi ellenőrizte. A Laciék nem bántották. Aztán felbontotta, de felolvasni a Laciéknak kellett. (Később nézegette Icu írását, ami nagyon szép, szép és kacskaringós.) A lóról szóló részt ki tudja, miért hagyták ki. Irigyek az emberek, ahogy Ági néni (anyám) is megmondta.

A felolvasás közben Laciék egyre vidámabbak lettek. És ő, Dzsudi is örült a levélnek, csak másképpen. Nem bánta, hogy lefekvésig a *drága, egyetlen Lajoskám* meg hasonlókkal ugratják. Már megmerevedett az arca, ahogy azzal az egy fogával a szájában egész este vigyorgott. Őt még ez alatt a harminc év alatt senki nem szólította így. Azt a részt többször felolvastatta, ahol Icu a tavalyi szüretéről ír. *Tetőtől talpig megnéztelek. Gondoltam magamban, mégis erős lehet ez a kis ember, ha akkora puttony szőlőt cipel a hátán. Mint a szarvasbogárnak, hátul volt a páncélod, Lajoskám. Te vagy az én lovagom.*

Hát megy a lovon, és leér a Doba előtti nagy almáskertbe. Tele voltak az ágak nagy zöld almákkal, de most már csak mutatóban van belőlük. Nyári almák, amik máshol csak véletlenül teremnek a tyúkudvar és a hátsó kert között. De itt egész erdő van. Ebből is látszik, hogy bolondok ezek a dobiaiak. (Csak az Icu nem.) Miért lett a kastélyból '45 után bolondokháza? Átköltöztették a fél falut.

A nyári alma különben csak rétesnek jó. Ilyenkor már annak sem, mert lenn van mind a fa alatt. Hiába nőttek óriási nagyra az állandó esőtől. Barna sár lett belőlük, amiben cuppognak a ló patái.

– Hogyan hívnak, mért álltál meg – hajol rá a ló nyakára Dzsudi. Tényleg bolondok ezek a dobiaiak. Elveszett a falujuk az almaerdőben. Zöld almák, savanyúak, és rohadnak.

Mért nincs itt útjelző?

Dzsudi átizzadt. Csatakosan fekszik a lópokrócba csavarva a sezlonon. (Nem akarom kilesni, de éppen arra táncolok el mint kísértet. Sietek a cseresznyefához a dolgomat elvégezni.) Kis termetű, mint egy gyermek. Majdnem teljesen kopasz. Féldióta. És nő még nem engedte magához. Szűz, mint Kuszi, a szobatacskó. Mellette az ágy lábánál egy kosár alma, amit sötétedés előtt szedett. Ági néni (anyám) holnap rétest fog csinálni.

A csőszök

A csőszök letelepszene az epresben. A kormányt csak úgy elengedik, miután leszáltak a bicikliről. A biciklik zörögnek, aprókat csöngetnek, ahogy talajt fognak. Egy-egy kerék még körbeforog. Vörös foltokat nyomnak a viharkabátokra hátul fenéktájt az összelapuló eperszemek.

Lenn megyek a mélyúton, ami délutánonként rendszeren patakmeder, amikor rákezd az eső. Nem látom őket, de hallom, az egyik viszi a szót. Ahogy a medve fosztja

ki a kaptárat a mesében: dörmögés fenn és felzúdulás. Szeretnének körbejárni madáríjesztővel a szőlőhegyen. Megirigyelték szegény pogányok a búcsúsokat.

Ha nem lehet mogorva az ember, ha nem lehet ijesztő, akkor ki vigyázzon a termésre? Valami vad érzékenység szorult a júniusi felhők alá. Különben mitől lennének ilyen sértődöttek ezek a torzonborz emberek, akiket a gyümölcsből csak a pálinka érdekel?

Cuppognak, csúszkálnak a sárban. Tanácstalanul topognak a földre döntött biciklik körül.

Akkor én már túl vagyok az árkon, és nézem éppen, hogy magasabb nálam a bokor, ahol befordulok. Itt már nem láthatnak. Zsebemben megcsörgetem a bicikliszelepet, aztán szétszórom, mint a magvető. Nem túl nagy diadallal.

Fenyőelőadás

A festő a táblákat akasztgatja ki a fenyőkre, amikor a kertje elé érek. Annyit látok csak, mint az operatőr a kamerában, mert föl van hajtva a viharkabát kapucnija. Hallgatom a ráhulló esőt. Bentről néztem a vizes kerteket, amíg leértem a hegyről. A viharkabát volt a házam, és kint álltam a kapucni tornácán.

Letérek a dabrony–dobai útról a színházi ösvényre, amelyik a fenyőfák között vezet. Átmegek a tábla alatt, amin azt írja, *ZÖLDSZINHÁZ, ma: Szentivánéji álom, 2. felvonás, 2. szín.*

– Ma egy kicsit későn készültem el a kiírásokkal. Rosszul aludtam, kurták nekem ezek az éjszakák.

Körbejárja az árvalányhajas, kicsi rétet. Kinn van a fenyőkön a 2. szín összes szövege. Valamit igazít a rózsabokron, vagyis *Titánián*, akin nem látszik, vajon elnyomta-e már az álom, hogy egy hozzá méltatlan szerelemre ébredjen belőle.

A zöldszínházat a festő találta ki. Valamelyik télen kivágták az egyik fenyőjét karácsonyra. Erre kitett egy táblát az úthoz legközelebb eső fára, egy ciprusfenyőre. A fa megszólította az elhaladókat, és kissé terjengősen arra kérte a „kedves embereket”, hogy ne bántsák.

Mivel Dobáról mindenki erre járt fel a hegyre, nagy közönsége lett a ciprusfenyőnek. Megálltak az „emberek”, végigsilabizálták a szöveget. Volt, aki kétszer is, jövetmenet. Pár napra rá megjelentek a faluban a festő plakátjai, amin a lombokon nagy piros szájak nyíltak ki. Beléjük volt írva, hogy ekkor és ekkor, a festő kertjében bemutatásra kerül a *Lear király*. Vörösmarty Mihály neve alatt még ez állt: fenyőelőadás.

A társulat a festő kertjében tizenhat kisebb-nagyobb fenyő (ebből ciprus három), egy rózsabokor, ez nagyon szétszaladt már, el is van öregedve, és liliomok több csoportban. Távolabb, a ház előtt egy diófa is ide tartozik, bár később csak egyszer szerepelt, mint Hamlet apjának szelleme.

Az első előadás teljes bukás volt. Annál katasztrófálisabb, mert az első mondattal tetőzött. Elég volt *Kentnek* ennyit mondania: *Úgy hittem, a király inkább kedveli Alban herceget, mint Cornwallt.* A puccba vágott dobaiak ellepték a kertet. Elolvasták még *Gloster* válaszát, és nem jöttek rá, hogy azzal mára készen is van. Az öregasszonyok leültették a gyerekeket arra az egy-két székre, amiket a festő kihordott előzőleg a házból,

aztán elkezdtek zsörtölődni, hogy maradjanak nyugton, ne forgolódjanak. Mindenki várt.

A festő a „szinpad” szélén ült a fűben. Nagyon boldog volt, és büszkén félredöntötte a fejét, mintha a jobban halló fülét tartaná oda, ahonnét dicséretet hall. Nem is bírt magával, felugrott, és körbejárnak az álldogáló csoportok között. Láthatólag műélvezve, ragyogó arccal.

Szóval, egy napba telt, amíg egy mondatot kinyögte a növények. Csak a kilencedik nap jelent meg a színen *Lear*. Ezt a belépőt annyira hatásosra rendezte meg a festő, hogy az egész kertben csak egyetlen tábla függött aznap, ezzel a felirattal: *Gloster! hídd elő Frankhon s Burgund urait*. De ezt a mondatot már csak a csőszök olvasták. A dobiaikat még jó darabig hidegen hagyta az az útjelző, ami a „színházi ösvény” felé mutatott.

Aztán gyorsultak az előadások, mert a *Lear király* őszre sem akart befejeződni. Veszítettek erőteljességükből a megszólalások, panaszkodott a festő, mivel egyre többet kellett a táblákra írni. Viszont lett néhány díszlet. Galambokat akasztott ki a szereplő-fákra. *Gonerilre* és *Reganra* meg egy-egy papagájt, *Learre* éppenséggel egy hollót. Akkorra már a dobiaiak is megbékültek, és híre lett máshol is az előadásnak. Egész nap volt valaki, aki a kertben ténfergett, vagy keresztülbiciklizett, és egy pillanatra megállt.

– Hetvenhat évig voltam boldog, és most hetvenhat éves vagyok. Mielőtt elkezdtem volna csinálni ezt a színházat, úgy éreztem, hogy végérvényesen a bevásárló háziasszonyok festője maradok.

Benn vagyunk a pajtából átalakított műteremben, és nézzük a képeket. A kinti bolualattól kissé tartózkodók a máskülönben vidám, élénk színek a vásznanon.

Fölöttünk a vastag, igen vastag zsúptetőben állandó a verebek mocorgása, amik, mert máshol a környéken nincs, zsúfolásig belakják a tömött szalmát. De át nem fúrnak, csak egy-két mázsával több nehezedik a gerendázatra.

Hogy hogyan kötött ki a festő a zsebkénél, nem tudom. Mostanában olyasmit mond, hogy őt csak az ártatlan titkok izgatták egész életében, talán ezért. Végül csak zsebeket festett, a legközönségesebbeket. Gyermekezsebet, olvadt kindertojással, színes villanydróttal, dugóval. Vagy üzletember zsebet, levéltárcával, zsebszámológéppel, golyóstollal. Persze mindezt kívülről. Ettől úgy néztek ki, mintha szatyrok lennének, hol tömötten, hol laposan. Erre később rá is játszott. Például az egyik vásznon a szivarzsebből petrezselyemzöldje kandikál ki. Eldönthetetlen, hogy egy piacról hazatérő szatyra-e, vagy egy zakótulajdonosnak sajátos ízlése van.

– Látod, váltottam. Most úgy vagyok kertész, mint színházi rendező, és úgy rendező, mint kertész.

Kinn állunk már a ház előtt. Eljön velem a színházi ösvényen az útig. Megyünk a fenyők között, és közben kisüt a nap. Az ég haragosabb felén ott van a szivárvány. A lapos vidéken, ahol az egyetlen kiemelkedés a szőlőhegy, mindkét talpa követhető a földig. Színei erősek, mint egy furcsa trikolórnak.

A kertben számtalan állat és növény. Én és a festő pedig az emberek képviselőiben. A színes szövetséget, legalábbis mi így tudjuk, velünk, emberekkel kötötte az Úr, aki a nyári vizeknek is teremtője volt valamikor – ha pillanatnyi mozgatójuk Medárdus is.

– Álomban szagolgattam a fenyőimet. Rossz szagúak voltak, mint a szalonnagomba.

A talajszínház

Fél órával azután, hogy elment a devecseri busz, benyit a kocsmába a festő. Szalma-kalap a fején, kezében bambuszpálca, magán csikos nyári öltöny. Az egész falu tudja, hogy a fővárosban volt tegnap és ma. Könyvet csinált a színházról (nagyon szép képeket rajzolt hozzá az ágáló fenyőkről), azt vitte fel a kiadóba. Még azt is tudják nagyjából, hogy az esti busszal érkezik.

– Levente, gyertek – kiált oda a kocsmárosnak, aki könyökére dőlve belülről tehenkedik a pultnak. – Levágták a színészeim lábát, iszonyatos.

Levente kiegyenesíti magát, és felbukkan a pult külső oldalát támasztó vendégek mögül, akiket az ajtóból csak hátulról látni.

Levente körül mindig sokan könyökölnek. Még ha nincs is témájuk, belehallgatnak az arcába, vagy füttyörésznek. Valamiért mindenkinek imponál ez a nagy testű ember. Pedig távoli vidékről nősült be a faluba, korábban nem ismerte senki. És éppenséggel a hasonló méretű és agresszív kocsmárosözvegyet vette el, aki nála jóval idősebb. Belleszállt a készbe, és mégsem gyűlölködnek ellene.

Vannak jó tulajdonságai. Például szelid, és soha nem mond egyszerre túl sokat. De erre a kutyaszerű szimpátiára magyarázatképpen ez kevés lenne. Én kifizyeltem, hogy a hangjával lehet valami. Levente hangja elsősorban olyan, mint a repedt fazéké. Recseg, amikor megszólal. A disszonanciától szikrákat hány a levegő. Ez azonban mégsem kellemetlen, sőt jólesik olyankor odahallgatni. Nagyon is jól. Arra gyanakszom, hogy Levente hangjában van valami plusz, ami az operaénekesek közül is csak a legnagyobbakéban. Fülünkhöz különösen kedves frekvencián szól.

Sorban kiegyenesednek a kocsmáros után a rajongók is, és az ajtó felé fordulnak. Azután már minden jelenlévő a festőre figyel. Széttett lábfejjel áll ott, mint az a híres némafilmszínész. Pontosan egy nagy lépéssel lépett a kocsmába, és összetette a két lábát, mintha két keresztet rajzoltak volna oda előzőleg, amiket két talpával le kell fednie. Szélesre tárva marad az ajtó. A keretben látszik, hogy az alkonyi eső ezüstfüggönyét kicseréli a festő mögött aranyra a kocsmából kicsapó fény.

– Üljön le a festő bácsi. Mi van? – recseg mindnyájunk fülébe Levente.

Odavezeti a hűtőláda melletti székhez. Itt szokott a festő üldögdélni, ha lejön a kocsmába. Mindig jégkrémet vesz, finom, fényes selyempapírba csomagoltat, és helyben fogyasztja.

Levente mélyen behajol a hűtőládába, eltűnik az egész felsőteste. Aztán kiemelkedik a legszebb jégkrémmel, és átnyújtja.

Itt ülünk mi is Dzsudival. Lejöttünk a faluba, mert tartoztam neki egy korsó sörrel. Egy sörbe kerül ugyanis nála egy szál kardvirág. Egyelőre, amíg haza nem mennek anyámék, ennyit vásárolok Zitának naponta. Utána úgyis szabadon prédálhatom az ágyást.

Az elindulás előtt Dzsudi rájött, hogy ő egy szál kardvirágot fog beletolni a gomblyukába. Keresztüleröltetett egy szép lilát a legfelső lyukon, a torok fölött. És le is szakasztotta a bimbókat sorban, ahogy eltüntette, mint kardnyelő a kardot, a gyönyörű szál növényt. Az meg végképp szomorú volt, ahogyan a két lába között minden lépésnél csapkod a virág kilógó szára. Útközben aztán változtattunk a virág helyzetén. Óvatosan kihúztuk, hogy maradjon azért belőle valami. Dzsudi talált magánál spárgát, amit hozzácsomózott alul-fölül. Végül boldogan feldobta vállára a virágpuskát.

Ezt nem is tudjuk elképzelni. Hogy valaki kivagdosta a festő fenyőit? De mikor? Hiszen nemrég sötétedett be, a vihar érkezéssel egy időben. Még mi is háborítatlannak láttuk a megmerevedett színházat lefelé jövet Dzsudival.

Csak meresztgetik a szemüket a dobaiak a festőre. A festő magába roskadva nyalogatja a jégkrémet.

Felkerekedik a kocsmá, hogy lássák, mi történt. A festő háza nem sokkal kijebb van a falu névtáblájánál.

Levente szeretne életet verni a festőbe, felajánlja, hogy hátramegy a nagy fejszéért. Vigyék magukkal, hátha ott találunk valakit a környéken. A festő, akinek az volt az utolsó hangos mondata, amit beléptekor kiáltott, erre felélénkül.

– Fejszét azt ne! Kegyeletsértés lenne. Hullagyalázás. Te nem voltál ott. Nem tudod, mi van ott.

Még Dzsudi is felajánlja a maga virágpuskáját, de rá már nem figyelnek. Nem forszirozza, úgysis kéznél lesz, ha kell.

A keresztződésnél égő utcai lámpa világítja meg a kertet, amikor odaérünk. A festő bemegy, és felkapcsolja a ház összes villanyégőjét meg az udvari lámpát. Mintha a világosság egyszerre lenne megdöbbenés is. A megdöbben, kivilágított házzal együtt vagyunk némák mi is.

Forgács borítja vastagon a földet. Azon hevernek a fenyőfák, de a törzsük deréktól lefelé nincs meg. Vagyis dehogynem. Azt is lehetne mondani, hogy deréktól lefelé meg vannak emésztve. Megemésztett önmagukon hevernek.

Akkora harkályokat elképzelni is nehéz, amekkorák ilyen rövid idő alatt ennyi forgácsot termelnek. Legalább egy brigád asztalos kellett ide jó éles gyalukkal, hogy ezt meg lehessen csinálni. Az biztos, hogy az elvonuló vihar ezt nem tehetta, és rá gondolkodok Medárdusra.

– Fenyőinjekciót kell hozni nagy mennyiségben, esetleg mégsem lehetetlen az újraélesztés – adja ki a festő az első utasítást, és fel-le rohangál közöttünk. – Fehér köpenyeket kell felvenni annak, aki segíteni akar. – Beszalad a házba. Elhűlve nézünk utána, aztán kérdően Leventére. Ő csak int, hogy ne szóljunk semmit.

Nagy köteg köpennyel jön vissza, amiken színes festékfoltok vannak, máskülönbön fehérek.

– Ezután mindent sterilen kell elvégezni. Ja, és óvatosan lépkedjete, minden egyes forgács fontos lehet. Fenyőinjekció, ez a legfontosabb. Közvetlenül a fa nedveibe jut a hatóanyag. De jó lenne fenyőtabletta is. Ti tudjátok, miért nincs fenyőkórház? Hová szállítsuk őket? És mi lesz a gyökerekkel? Hol vannak a fenyőorvosok? Hol van a fenyővilág?

A szegény öregnek potyognak a könnyei.

Levente hullámmozdulatokat tesz a tenyerével, mintha halaknak mutatná, hogy ússzanak. A közben felvett foltos köpenyekben távozunk, és még halljuk, hogy a festő újra mondani kezdi:

– Jövöre káposztát telepítek, de az egész kertben. És tömegjeleneteket tanítok be. Úgy hívják majd, hogy talajszínház.

Az éjszaka végén felkelt Dzsudi. A család benn alszik a présház egyetlen szobájában. Nekünk Zitával külön ágy jutott, a másik két ágyon hárman-hárman alszanak. Van egy női ágy, amin a két nagynéném fekszik az anyámmal, és van egy férfi-, amin meg Laciék.

Csak Kuszinak nincs fix helye, ő ingázik az ágyak között. Éjszaka többször kirohan megugatni az őzeket. Azok szintén szoktak ugatni, valahogy úgy, mintha torokgyuladásuk lenne. Néha együtt ugatnak a kutyával, de semmi teteje a dolognak.

Előfordul, hogy a visszatérő, berekedt Kuszi ágyat vált, és máshová kéredzkedik föl, mint ahonnét leugrott. Leugrani egyedül is tud. Felfelé alá kell nyúlni a fenekénél, amikor két lábon állva nekidől az ágynak, és be kell emelni a dunyha alá. A második éjszakára, amit anyámékkal töltöttünk, sikerült kitiltanunk az ágyunkból. Ezért dühösen ébredtem. Azt hittem, Kuszi próbálkozik.

Lenn a hegy aljában hatalmas tűz látszik a festő kertjének irányából. Úgy világít a vizes tájban, mint a görögtűz.

Késő este azzal aludtam el, hogy nem értem, és nem érti senki. Most újra ébren vagyok, és ugyanúgy nem értem. Mikor szűnik meg? Mintha egy bántó fényű égőt nem tudnék lekapcsolni.

Dzsudi előremegy, én meg kihozom a ruháimat. Zita megfordul, és fájdalmasan nyöszörög. Oda kell hajolnom, és megsimogatni az arcát, hogy visszaaludjon. A nehéz alvás, ami a zsúfolt szobát betölti, összeragasztja a szemhéjamat, pedig alatta a szemem túlzottan is éber a rémülettől.

Egy árnyék végigvágódik előttem az úton.

– Mi van, te szörny – mondom, nem tudok semmi viccesebbet.

– Szeretem a fákat – mondja Medárdus. – Az egyik fél tudom száraz levegőt fúj, a másik fél tudom nedveset. Rálehelek egy fára, és féloldalt lerepülnek a levelei, mintha pitypang lenne. Az egyik pillanata tavasz, a másik őszi. A harmadikban már csak az ágai vannak meg ezen az oldalon. Ezzel a felével ott lélegzik a tél röntgengépében. A másik fele meg lehet, hogy kivirágzik közben, és beérik rajta a termés.

– Jó, én nem mondtam semmit. Nem is értek semmit.

– Értem, téged nem érdekel, hogy milyen viszony fűz engem a fákhoz – pillantgat sértődötten, amit csak sejtek a sötétben.

– Akkor azt képzeled el – folytatja gúnyosan –, hogy fadöntő patkánycsordákat hízaltam ennek a vacak hegynak a barlangjaiban. Nyomorult lukakban egészen tegnap estig. Ezer évig tenyésztettem őket, és kizárólag erre az egy alkalomra, hogy elharapják a festő fáinak a torkát. Másik ezer évig vigyáztam rájuk, hogy ki ne pusztuljanak. Gondold el azt a kétezer éves folyamatos bűzt, amit árasztottak. Mert bűdösebbek mindennél.

– Kifordul a gyomrom attól, amit mondasz. És a festő életben van?

– Életben hát. Mért, te hogy gondoltad?

Két kosár cseresznye

Az egyszerű nevű, bicegő költő megütögette aznap éjjel a tanítónéni ablakát. A tanítónéni először a spalettára gondolt, esetleg nem hajtotta be, az zörög a viharban. De aztán határozottan emlékezett, hogy beriglizte.

Mióta kiette a házas sikló a csatornából a fiókákat, minden áldott éjszaka tönkremegy valami a ház körül. Lemossa a falról egy helyen a külső vakolást az özönvizeszerű zápor, leemeli a szélkakast a kéményről a szél, mintha kalapot lengetne a rossz időnek. Utoljára csak hűledezett, amikor a tókék között olyan téglába botlott, amelyiknek a helyét aztán megtalálta a falban.

Lefekvés előtt gondosan átvizsgálta a portát, minden szilárdan áll-e. A favágótuskót is meg akarta billegtetni a fáskamra előtt. Azt még a dagadt fiú állította oda. Persze meg se moccant.

Az ágybontás után kinézett az ablakon, látta, hogy vigasztalanul borús az ég. És felremlett benne, hogy úristen, hol van a Szűz Mária-szobor?

Erre a szoborra hetekig egy pillantást se vet. Csak annak tűnik fel, aki az úton megállva szembefordul a házzal. Annak nem, aki naponta ki-be jár. Pedig a szobor nem kicsi. Egy kifelé forduló alkóvban áll a két ablak között.

Kijebb hajolva meg is látta. Egy ideig vizsgálgatta, majd térült-fordult, és hosszú szegeket, kalapácsot hozott.

A lekopott festékű Szűz Mária tizennyolcadik század végi faszobor. Bele is vert egy-egy szeget mindkét ablakból, úgy, hogy a szegek hegyei átfúródtak a talpzatig. A megnyugodott tájon Dobáig hallatszott a kopácsolás. Ellenőrizte, így már a szobor is mozdíthatatlan.

Erre a mozdíthatatlanságra emlékezett, amikor zörgött az ablak. Kopogtatnak, döntötte el a másodszeri zörgetésre.

Ősz fej világított fel a sötétben, amikor kinézett. Udvariatlanul végigfuttatta a zseb-lámpafényt a lenn álldigáló alakon.

Az egyszerű nevű költőnek – alacsony és zömök, nehéz anyagból faragva – fel kellett szegnie a fejét, hogy rápillantson a tanítónénire. De úgy meg arcába csapott az eső. Jobb oldalán, ahol a botra támaszkodott, lejjebb volt a válla.

– Kifáradt, Lacika, látom. Miért is indult el ilyen ítéletidőben Iszkáizról? Jó késő lett, amig ideért – oktatta a tanítónéni.

– Van-e kapálnivaló, azt jöttem megkérdezni – felelt a maga kopogós humorával az egyszerű nevű költő.

– En ezt szellemeknek nem mondom ám meg! Ez ennek a rendje? Háború előtt még édesapjával együtt jöttek. Kinn megálltak a biciklivel, és bekiáltottak. Jó napszamosok voltak, a kedves apám mindig emlegette.

– Az én apám azóta a kő alatt van. Én meg, tudja, Mária, meg vagyok zavarodva teljesen. Elhagytam még életemben errefelé egy költeményemet. Jó lenne, ha megtalálnám. Úgy emlékszem, hogy később sem írtam annál jobbat. Ettől nem tudok most nyugodni.

– Sajnálom, Lacika, nálunk azóta is csak kapálni lehet. Olyan nehéz lett a szívem magától, biztosan szomorúan ébredek.

– Annyi mindent összeálmodik az ember, látja – tipeg előttem az elhagyott, gazos gyümölcsöskertben. – Találkoztam én már álmomban Berzsenyivel, a bajuszos Kisfaludyal, a Sándorral, az összes környékbeli költővel. Mostanában különösen izgalmasakat álmodok, mióta nyakunkba lóg ez a hosszú eső. Aztán ezzel az éjszakai rontás-bontással kapcsolatosan meg az a gyanúm, hogy az oroszok csinálják. A kivonulás után is maradt itt a környéken belőlük egy sátorra való. Jó múltkorában még látták őket a bolondokháza konyhájánál, burogatták a kukákat. Azóta, azt mondják, már csak a talajt eszik. Ebben az édes magyar anyaföldben állítólag van valami, amit meg tud émszteni az emberi gyomor. Olyanok lettek kinézetre, mint valami mozgó liget. Persze ezt csak hallottam. Brrr! Nem szeretnék velük találkozni.

Csillogó szemmel hátrafordul.

– Azt ígértem magának, hogy megmutatok mindent a kertben. Az például a körtefa,

nagyon szép piros belű gyümölcsöket adott nekünk régen. Szegény édesszájú anyám gerezdekre szelve, tejszínnel leöntve szerette.

Amerre mutat, a magas fűben göcsörtös fa áll, sötéten, mint egy pudvás bálvány. Odvába költözött vadméhcsaládtól zúg a környéke.

Szépen ki van nyújtva a tanítónéni fonnyadt keze. Finom csipkében végződik a blúza csuklóban. Pár lépésre vagyok, de érzem hozzám szállni ujjairól a citromillatot. Mielőtt elindultunk volna hátra, megmutatta a ház melletti gyomban a vadon növő citromfüvet. Szétmorzsolta a levelet, és orrom alá tartotta az ujjait. A tanítónéni kertjében nemes gyógynövények vadultak el, azok próbálják megfojtani egymást.

– Amíg egy nő ad magára, tetszeni akar.

Megint szürke kontyát látom, mert előrefordult.

Beérünk egy nagy cseresznyefa földig lógó ágai közé, egy külön lélegző területre. Mintha saját legyei, pillangói, saját pora és füve lenne a helynek, ahová a fa zolden megszítálja a fényt.

Le is teszem a kosarat, de a tanítónéni int.

– Ez még nem az, ez később érik.

Hát igen, ezen a cseresznye nem is piros, hanem aransárga.

– Mi úgy mondjuk neki, hogy rokokócseresznye.

A sárgálló fa után odaérünk egy másikhoz, ami piroslik. A fa mögött a hegy egy meredekebb része kezdődik, ami egyben a kert vége is. Itt, a régi sövény maradékan feltorlódtak a hegyről lehömpölygő szederbokrok.

– Nézze meg csak, Árpád – fordul felém a tanítónéni, és egy lukra mutat a bozótban.

– Ott jár be a kertbe egy őzike. Annyira ideszokott, hogy nem is igen fél. Múltkor a szemem láttára legelte le a borsómat. Gondoltam is, na, gyöngyönként legurul a termés ebbe az illatos gyomorba.

Odamegyek a lukhoz. Négykézláb állok, és átdugom a fejem, ki a kertből az erdőbe, át a zöld falon. Máshol nem lehetne így kilátni. Fölnézek a talajszintről a meredeken. Kecses állatoknak való ösvény van kitaposva, nem egyenesen, hanem úgy, mint a szerpentin.

Két kosarat kell megszédnem, az egyiket a tanítónéninek, a másikat anyámnak. Létrát nem hoztam magammal. A sűrű növényzeten különben sem tudtam volna átráncigálni. Összes szerszámom egy henteskampó, erre fel tudom akasztani a kosarat, amibe éppen szedek.

Miután a tanítónéni elmegy, nem hagyok magamon mást, csak alsónadrágot, úgy indulok a fára. A lombban legalább annyi a víz, mint a cseresznye, cseppenként remeg a leveleken. Fröcskölöm a vizet, miközben egyre feljebb jutok.

A második kosárral szedem, amikor lenn zajt hallok. A földre letett kosárból az őz legelészik. Ropogtatja a cseresznyét, ilyen finom állathoz képest talán túl hangosan.

Magasan fölötte vagyok, a fa legfelső emeletein. Lassan inog velem az élő szerkezet. Innen, ebből a félmadártávlatból még kisebbnek nézem. Barna háta, amire rálátok, pöttyös. Ha felriasztanám, széttárná a szárnyait, és elszállna, mint a katicabogár.

Amikor a kosár felével végzett, észreveszem rajta, hogy kezd jóllakni. Egyre hosszabb szüneteket tart az evésben, és gyakrabban pillant körbe. A legvégén csak áll, és, azért felhalloom, halkan bőfög, pontosabban szólva „büfizik”. Aztán ugrál néhányat a fa alatt, néha a fenekét úgy feldobja, kicsit oldalazva, hogy azt hiszem, bukfencezni akar. A fa sátra alól nem megy ki.

Fenn lassan rágémberedek az ágra, nem akarom felriasztani. De már bosszant a lenti jókedv. Szunyókáláshoz gömbölyíti össze magát a kosár mellett, én meg a tenyerembe köpök egy simára szopott cseresznyemagot, és megcélzom.

Ritkán sikerül cseresznyemaggal ilyen pontos lövést leadnom. Egy nyáron egyszer. Pontosan a fénylő, fekete orrot találok el. A másik pillanatban az erdőbe kivezető lukon már csak a fehér folt villámlik, amit bolyhos farkán visel, röviden, mint a vaku.

Zsibbadt tagokkal mászom le a másik kosárért, és felhozom azt is. Belenézek, jól kipusztította, de nagyon kulturáltan evett. A maradék se lenyálazva, se összerágva nincsen.

Ráügyeskedem a kosarat a fülénél egy csonka ágra. Ezután az egyik szem cseresznyét idedobom, a másikat oda.

De ma délután valamiért nagy a forgalom a cseresznyefa alatt.

Megint zörögnek. Rángatják a zöld falat. Mintha hálókából akarná valami kiszabadítani magát. Mindenképpen nagyobb állat lehet, mint az őz. A lukban viszont egy ember jelenik meg. Csak négykézláb tud kimászni, ahogy négykézláb kellett jönnie idefelé is már egy darabon az összefonódó aljnövényzet miatt. Tenyerén, térdén sárbakancsokat hord laza humuszból, ami mindenhol vastagon tapad a szőlőhegy elvadult meredekjein.

Felállva alaposakat nyújtózik, mintha autóból szállt volna ki. Ropognak nehéz csontjai. Ő is a fa alját méri be mint pihenőhelyet. Odaül, ahol az előbb a cseresznyézés folyt.

Jellegzetesen hosszú szakálla van, amiről rögtön megismerszik a szőlőhegyen a csósz. És emellett is olyan csószfajta. Erős csontú, zömök és kortalan ember, amilyenből állhat fiú, apa, nagypapa egymás mellett, nem lehet megmondani, melyik az idősebb, melyik a fiatalabb.

A hátát nekidöntve a törzsnek, szakállából piszkálgatni kezdi a zöld szöszmötöt. Kizárza belőle a leveleket, kivakar egy hosszú, zöld indácskát.

Eleinte gondolkodom, hogy eláruljam-e magam. Köszörülöm a torkomat, de a csósz dallamosan motyogni kezd, és meg se hall. Nem tudnám eldönteni, hogy énekel-e vagy magában beszél.

Ameddig hosszú karjával elér, összegyűjti a hullott szemeket, játékosan, mintha elguruló golyóknak kapna utána. Azután csak tömi a fejét.

Közben nekilátok tépdetni a cseresznyét újból, ami fűrtökben csüng a lombban, mint a szőlő. De ez a zaj a csósznak még mindig kevés, hogy észrevegyen. Ő lesz csak egyre hangosabb. Az erősödő szuszogásra le is nézek.

Előkotortja, úgy ültében, bő és piszkos nadrágjából hatalmas tökét, mintha kendő alól madarat venne ki, és marokra fogja. Aztán keze ritmikusan jár, egyre szenvedélyesebben. Jórészt minden a szakáll alatt történik, látni nem látok sokat. Csak azt, hogy felsőtestével dülöngélni kezd a feladattól, mintha terepjáróban ülne a rázós út fölött.

Hallani annál inkább hallok. Hangja a mélyből tart a magasba. Először elégedett brummogás, utoljára éles patkányvisítás. (Nem bújt-e föl alulról szájába tényleg patkány az élvezet alatt? Én nem láttam kiugrani.) Amikor a legmagasabb hangokat adja ki, akkor már felemelkedik a fa mellől. Fejhargon rikoltva körberohangál a zöld sátorban. Meredő szerszáma föl-le himbál minden ugrásra. Végül szétterpesztett lábbal megáll, mint aki megérkezett, és üvölt egy nagyot.

Enyhén begörcsölt a nyakam a mozdulatlanságtól. Lazitok én is, igyekszem most már pissenés nélkül megmaradni a fán.

Horkantva tesz még néhány kört, közben elrendezi úgy-ahogy a nadrágját. Kezei, amelyek az utóbbi néhány percben nagy erővel munkálkodtak, továbbra sem állnak meg. A fa lecsüngő ágait dézsmálják, és tömik bele a cseresznyét a szájba. A száj bosszorkányos gyorsasággal köpködi a magot. Mert azt azért a csósz nem eszi meg, mint az őz.

Ugyanolyan küzdelmes procedúra az erdőbe, vagyis az aljnövényzetbe való visszabújás, mint a kijövetel. Az utolsó levél sem rezeg már a csósz mögött, a cseresznyefa alatti porond újra csendes. Mint az akrobata, leereszkedem az egyik tele kosárral, aztán felmászom a másikért.

A tanítónéni házáig mérleg vagyok, egyensúlyban a kétoldalas teherrel. A további úton már féloldalra billenek, mert az egyik kosarat ott hagyom a tornácon. A tanítónéni nincs a házban. Gondolom, a zöldségeknel mentheti a menthetőt az eső elől, vagy nagy szögekkel, kalapáccsal mászkál hátul a gazdasági udvarban, hogy rögzítsen, amit lehet. Sértődés lesz, de most szó nélkül itt hagyom a cseresznyét.

Apropó, mi van a leszögezett szoborral?

Ott a két szög jobbról-balról a késő barokk remekműben. Most valahol arra állok, ahol az egyszerű nevű költő a tanítónéni álmában. A fejét is így tartotta fölfelé. Én ráadásul még grimaszolok, mintha tikem lenne.

Győri László

KI EMLÉKSZIK?

Ki emlékszik a kecskére, amint
a tetőre körmöl, kapaszkodik,
és ott el akar érni valamit?
A hegytetőt? Az ól cserepeit?
Miféle hajdani magaslatot
akart elérni megint és megint,
hogyan örökké nekirugaszkodott?
Nevére már ma ki emlékezik?
A kecsketejre most ugyan ki fog?
A kecsketejé nevetséges íz,
de akkoriban persze végül is
a mi ajkunkra egy másféle vicc
fagyasztotta röhögtetéseit,
nem az a tej, nem az a tréfa, hogy

a kecske egyre belepotyogtatott.
A lét viccére ki emlékezik?

A SZENT EGYÜGYŰSÉG

A káposztás hordó, mint tudva van,
nem illik égbe, földi útja van.
Ha elcsaklizódik, nem egy kerub
ragadja föl, nem égbe-mennybe jut.
S mint tudva van: a vers csak égi jel.
Nem sújt, nem büntet, elvan és figyel.
Vagyonom, ezt-azt, az életemet
viheti bárki szent együgyüleg.
A hordó lesz jó savanyítani.
A verset lesz jó ki se irtani.
Ha útja, haszna, célja vagy oka
van, akkor is áll a szentencia:
a szent együgyű göggel hiheti,
ég és föld közt életem elviszi.

Nem bírok lenni, illeni ide.
Goromba vagyok, durva idea.

Reuven Tsur

A FUVOLA, A MALAC ÉS A KAKUKK

A fordított vers mint esztétikai tárgy

A férfisovinizmus a következőképpen fogalmazta meg a műfordítás mint művészet alapvető gyengéjét: „Olyan a műfordítás, mint a nő: ha szép, nem hú, ha hú, nem szép.” Ez a fordított arány a szépség és a hűség között a műfordítás egy másik jellegzetességéből ered, amit szintén hasonlattal lehet kifejezni: a műfordítás olyan, mint egy több száz darabos összerakós játék, amelynek a darabjai nem illenek össze. A csoda akkor történik meg, amikor a darabok „helyükre ugranak” és egy egészet alkotnak. Még akkor is, ha ugyanaz a szó két nyelvben is előfordul hasonló értelemben, néha igen feltűnő árnyalati különbségek találhatók közöttük. Így például franciául a *je demande* kérelmet jelent, míg az angol nyelvben az *I demand* értelme közelebb esik a követeléshez. E különbség valószínűleg onnan ered, hogy némi eltérés volt a normannok nyelvi modora és hódítói viselkedése között Anglia területén. De még ha a szavak közötti hasonlóság nem katonai jellegű behozatalból ered is, hanem nyelvi rokonságból, néha akkor is feltűnő értelemkülönbségekbe ütközhetünk. Így például a *Knabe* németül „fiú” – angol megfelelője, *knave*, ma már csak kártyajátékban jelenti ezt; általá-

ban pimaszt, semmirekellőt vagy fickót jelent. Sőt, azt is meg kell jegyeznünk, hogy az angol szó majdnem minden prozódiai tulajdonságában különbözik a német szó prozódiai tulajdonságaitól.

Ha a fordítás szépsége és hűsége az a két tényező, amit az értékítéletnek figyelembe kell vennie, akkor minden bizonnyal könnyebb megindokolni egy hűségítéletet, mint egy szépségítéletet. Semmilyen fordítás – még a legkiválóbb sem – éri el, semmiképpen, az eredetit. Ezek szerint a vádlóknak semmi mást nem kell tenniük, mint egyszerűen rámutatni azokra az elemekre, amelyek az eredetiben előfordulnak, de hiányoznak a fordításból, vagy előfordulnak a fordításban, de hiányoznak az eredetiből. Ilyenfajta bírálat előtt semmilyen fordítás nem áll meg. S ha mindennek ellenére mindig akadnak olyan megszállottak, akik megkockáztatják a műfordítást, ez azért van szerintem, mert a műfordítás önnön értékében művészet; habár valamivel kevésbé önálló, mint az eredeti költészet, kevésbé tartós, de művészet.

Századunk néhány esztétája, például Dewey, Kris és Kaplan, valamint Pepita Haezrakhi úgy véli, hogy a művészeti alkotás lényege: egy probléma elegáns megoldása.

„Véleményem szerint, ha megkíséreljük a műalkotást problémák és megoldások fogalmaiban megfogalmazni, e módon fogjuk leginkább megközelíteni az esztétikai érdem lényegét. Ha problémák és megoldások fogalmaiban fogalmazzuk ezt meg, meg kell említenünk, hogy a művész működését úgy jellemeztük, hogy az a rendelkezésére álló anyagból gyűr valamit: gondolataiból és érzelmeiből, szakképzettségét és technikáit alkalmazván. A művész problémája az, hogy az ő médiumában, legyen az bármelyik művészi médium, fejezze ki azt, amit a saját szelleme sugall, vagy amit a vevő megrendelt. Problémáját úgy oldja meg, hogy művészete szabályainak, a harmónia és a kontrapunkt, a verstan vagy az ecsetkezelés szabályainak engedelmessé válik. [...] Az, amit a művész készít, akkor számít esztétikailag érdemleges művészeti alkotásnak, ha a médium, a gondolatok és a technikák által képezett probléma sikeresen oldódik meg, vagyis, pontosabban, ha a megoldás elegáns [...]. A műalkotás esztétikai minőségét, szépségét, [...] a megoldás eleganciájaként lehet meghatározni.” (Haezrakhi, 1965. 104–105. o.)

Ha a költéssel kapcsolatban egy probléma elegáns megoldásáról beszélünk, a médium korlátairól vagy megszorításairól is számot kell adnunk, amelyek a problémát képezik. Ilyen korlátok: a metrum, a rím, a hangtani elemek, a mondat szerkezet, a figuratív nyelvezet normái, minden szó jelentéstani árnyalatai. A probléma az, hogy miképpen lehet mindannyiuknak eleget tenni anélkül, hogy ez a többi norma rovására menne. S ha valamelyik nyelvi vagy verstani norma eltorzul, ennek valamilyen más normában meggyőző indokának kell lennie. Így például ha a szöveg eltér a szabályos szórendtől, azt nemcsak a metrum és a rím követelményei, hanem a hangsúlyozás követelményei s néha a költő sajátos poétikája is kell, hogy indokolják. A megoldás akkor elegáns, ha a vers összes normája természetesen hat, s ha van eltérés a normától, az eltérés is természetesen hat, mert a nyelv és a poétika minél több rétegében nyer indoklást. „A költő sajátos poétikája” némi magyarázatot igényel. Ady, például, varázslatos hangját többek között úgy éri el, hogy rendszeresen megszegi a beszédrészek szabályait. Ez az ő „sajátos poétikájának” egyik jellegzetessége. A MUSZÁJ-HERKULES-ben egy (pongyola) segédige melléknévként szerepel, AZ ŐS KAJÁN-ban viszont egy melléknév szerepel főnévként. Éppen emiatt Ady héberre majdnem lefordíthatatlan, mert ott a beszédrészek sokkal rugalmasabbak: ugyanaz a szó szolgálhat igeként, melléknévként és főnévként: ennek következtében, ha egy beszédrészlet helytelenül alkalmaznak, az azonnal új helyéhez illeszkedik, és a kifejezés mindennek ellenére természetesen hat, az esetleges rejtélyes íznek nyoma vész.

Egy probléma elegáns megoldása csak ebben az esetben releváns a műalkotásban, ha mind a probléma, mind a megoldás egyszerre észlelhető a kész műben. Gyakran dicsérik a fuvolaművészeket a következőképpen: „Éppúgy hangzik, mint egy szoprán énekesnő.” Ha a szoprán hang annyival szebb, mint a fuvola hangja, miért nem adják a szólamot egyenesen egy énekesnőnek? De éppily gyakran halljuk a fordított dicséretet is: „Ennek az énekesnőnek úgy szól a hangja, mint egy fuvola.” A dicséret tehát nem részesíti előnyben a szoprán énekesnő vagy a fuvola hangját, hanem egy művészeti eredményre vonatkozik: arra, hogy valaki egy bizonyos hangminőséget alapjában más minőségű hanggal idéz elő; s ez akkor is észlelhető, ha a hang forrása nem látszik (hanglemez esetében, például). Ilyen esetben mindkét hangminőség egyszerre észlelhető. Ekkor mondhatjuk, hogy a fuvola szoprán által való felidézésének a problémáját elegánsan oldották meg.

Egy ógörög példabeszéd egy kanászról szól, aki a malac visitásának utánzásával szórakoztatta hallgatóságát. Egy másik kanász, aki megirigyelte társának sikerét, valódi malacot rejtett el subája alatt, s valahányszor arra kérték, hogy utánozza a malac visitását, meghúzta a malac farkát. A trükk rosszul sült el, mert a valódi malac nemtetszést váltott ki. Ez a példabeszéd rossz fényt vet a közönség ízlésére, mely nem tudja megkülönböztetni a valódit az utánzástól, avagy megleckézteti az irigy kanászt. Arany János a VOJTINA ARS POÉTIKÁJÁ-ban bizonyos tizenkilencedik századbeli esztétikai elméletekkel egyetértésben a művészet egy másik oldalát próbálja megvilágítani: „*Nem a való hát: annak égi mássa*” a művészet lényege: a hangutánzó kanász úgy visitott, ahogy a malac általában visit, a valódi malac ezúttal talán úgy visitott, ahogy még soha.

Ezt a példabeszédet fenti szavaim értelmében fogom értelmezni. A valódi malac legszokványosabb visitásával sem fog nagyobb tetszést kiváltani, mint a hangutánzó, mert nem nyújt hallgatóságának problémamegoldást. A hangutánzó hangja alapjában emberi maradt, de sikerült neki feltűnés nélkül, elegáns módon olyan mozzanatokot beleszólni hangja rezgésébe, amelyek a malac hangminőségére emlékeztetnek, s ezáltal a malac visitásának *illúzióját* keltik.

E ponton egy másik régi példabeszédnek kívánok új értelmezést ajánlani, hogy megvilágítsam a fordításművészet egyik jellegzetességét, a fent említett felfogás értelmében. Izmajlov példabeszéde a kakukkról szól, aki egy távoli erdőben hallotta a fülemüle énekét. Erről így számol be madártársainak: „*Az én dalom is kiváló, de az övé egész rendkívüli!*” S hogy a madárország lakói se maradjanak le az élményről, bejelenti, hogy „*Végül én is megtanultam dalolni a fülemüle dalát. Ugyanazt a dallamot fogom nektek eldalolni [...]. Figyeljete, mert kezdem: kakukk, kakukk, kakukk!*” A példabeszéd tanulsága a következő: „*Gyakran hasonló hangot hallatnak a világirodalom remekműveinek fordítói is.*”

Izmajlov példabeszéde szemléletesen érzékelteti azt a csapdát, amibe a rossz műfordítók beleesnek, sőt néha még a jó műfordítók is. De e példabeszéd egy olyan művészeti problémát is bemutat, amely távol áll Izmajlov szatirikus szándékától. Végeredményben Izmajlov is ugyanazt a bűnt követte el, amivel a kakukkot vádolta. A kakukk nem hallatja sem a /k/ fonémát, sem az /u/ fonémát. De amikor emberi lények fonetikusán át akarják írni a kakukk kiáltását, nem tehetnek mást, mint hogy átírják az emberi beszéd zárt fonémarendszerére. Ez esetben azon beszédhangzók választására kényszerülnek, amelyek legközelebb állnak artikulációjukban és formánsaikban (felhangjaikban) a kakukk kiáltásához. Az emberi nyelv hangutánzó szavainak a természet utánzott hangjaihoz való hasonlóságát azok a fonetikus egységek korlátozzák, amelyekre a természet hangjai át vannak fordítva. Amikor Leopold Mozart a GYER-

MEKSZIMFÓNIA-ban a zenekar „nyelvére” kívánta „fordítani” a kakukk kiáltását, a barokk fuvola bizonyos hangjait választotta, amelyek kissé hasonlítanak magasságukban és felhangjaikban a kakukk hangjához, s ha az ujjak a fuvola lyukait bizonyos technikával zárják, olyan hatást lehet elérni, ami emlékeztet a zöngétlen veláris explozíva zárására az emberi nyelvben, vagy a kakukk „nyelvén” a hang „előtörésére”. Következésképpen az emberek hajlanak arra, hogy a három jelsorozatot (a kakukk kiáltását, a /kuku/ fonémasorozatot és Leopold Mozart barokk fuvolája hangját) egymással egyenértékűnek tartásuk a három különböző szemiotikai rendszer keretén belül. Egy, a kakukkkal szemben kevésbé igazságtalan álláspont másképpen kezelte volna a tünetmenyt; nem találta volna szatírára méltónak azt, hogy a kakukk a saját szemiotikai rendszerére fordította a fülemüle dalát. A bírálóknak azt kell megvizsgálnia, hogy azok a megoldások, amiket a kakukk talált a saját szemiotikai rendszerén belül, többé-kevésbé egyenértékűek-e azokkal a megoldásokkal, amiket a fülemüle talált a maga szemiotikai rendszerén belül.

Ezt a felfogást a fordítással kapcsolatban két példával kívánom bemutatni, az egyik a hangzóminták, a másik a metrika körébe tartozik. Az első példám máshol már hosszasan tárgyaltam (Tsur, 1992). Verlaine ŐSZI DAL-a (CHANSON D'AUTOMNE) rendkívüli zeneisége révén lett híres. Vegyük szemügyre e vers első szakaszát Tóth Árpád és Szabó Lőrinc magyar fordításában és Zsabotinszki héber fordításában.

„*Les sanglots longs
Des violons
De l'Automne,
Blessent mon coeur
D'une langueur
Monotone.*”

„*Ősz húrja zsong,
Jajong, búsong
A tájon,
S ont monoton
Bút konokon
És fájón.*”

„*Zokog, zokog
Az ősz konok
Hegedűje,
Zordúl szívem
S fordul szívem
Keserűre.*”

בְּנֵהִי־מִמְרוֹר
הוֹמָה כְּנוֹר
טִבַּת פְּרוּעַ,
וְאֵל הַלֵּב
חוֹדֵר כְּאֵב
וְנִעְנוּעַ.

„*Binhi mamror*
HomÉ káror
Tevet paru 'a,
Va'El halev
Hoder ka'ev
Vaga'agu'a.”

Amint erre másutt rámutattam (Tsur, 1992. 66–70. o.), a Verlaine-vers zeneiségének egyik legprominensebb forrása a nazális magánhangzók közül és az *-eur* hangzószorozatból ered. Két közös tulajdonsága van e hangzószorozatnak és a nazális magánhangzóknek: akusztikai szempontból folyamatosak és periodikusak, és a fonológiai fejlődés szempontjából a csecsemő legkésőbbi szerzeményei közé tartoznak. Azt a nézetet fejtettem ki, hogy a csecsemő legkésőbbi szerzeményei rendelkeznek a legnagyobb érzelmi és esztétikai potenciállal a felnőttek nyelvében, akár pozitív, akár negatív irányban. A kései szerzemények között a /pf/ és /c/ affrikáták „csúnyák”, vagy kellemetlen érzelmeket „fejeznek ki”; az akusztikai szempontból folyamatos és periodikus hangzók „zeneiek”, „szépek”, vagy kellemes érzelmeket „fejeznek ki”. Ezek a „szép” hangzók sokkal gyakrabban fordulnak elő a francia impresszionista-szimbolista költészet, mint például a klasszicista költészet rímeiben. Ez az egyik forrása jellegzetes „szépségüknek” és „zeneiségüknek”.

A héber fonológiai rendszerében nincsenek nazális magánhangzók, *eu /ó/* magánhangzó sincs. Következésképpen Zsabatinszki olyan fonologikus ekvivalenseket kényszerült keresni, amelyeknek hasonló érzelmi jellegük van. A héber fonologikus rendszerben az /r/ a legkésőbbi szerzemények közé tartozik, s mint említettem, folyamatos és periodikus. Mivel a héberben nem léteznek későbbi szerzeményű folyamatos és periodikus hangzók, Zsabatinszki a vers első rímpárját a folyamatos és periodikus /r/ mássalhangzóra alapozta, amely az első két rövidke sorban háromszor (!) fordul elő, továbbá, mint a franciában, a „sötét” /o/ magánhangzóra. Továbbá gyakran használta a többi periodikus mássalhangzót (az /m/-et háromszor, az /n/-t kétszer). Ez eklatáns példája annak, hogyan lehet hasonló légkört teremteni a héber nyelvben azáltal, hogy a műfordító a nyelv „lehető legperiodikusabb” és „lehető legkésőbbi” mássalhangzóit választja ki. A héber fonologikus rendszer nem teszi lehetővé a francia nyelv zeneiségének megközelítését. Másképp van ez a magyarban. Ami az *ő* hangzót illeti, nemcsak hogy létezik a magyarban, de még nehéz is lenne a magyar fordítónak elkerülnie ezt a hangzót, mivel az *ős* a magyar megfelelője a francia *automne*-nak, ami a vers egyik kulcsszava. A hátsó nazális magánhangzó, az /*õ*/ is létezik a magyarban, habár kevésbé természetesen, mint a franciában. S valóban, Tóth Árpád fordításának első két sorában háromszor fordul elő (*zsong, jajong, búsong*). Ezek szerint, ha Szabó Lőrinc úgy fordítja a vers első két sorát, hogy a veláris explozív ismétlése (*zokog, zokog*) adja benne a hangot, a fordítás különlegesen zeneietlennek hangzik. Ebből a szempontból, nem aszerint bíráljuk a fordítást, hogy a célnyelvben léteznek-e vagy nem léteznek azok a hangzók, amelyek az eredeti nyelvben megszabják a vers jellegét, hanem aszerint, hogy a fordító kihasználta-e azokat a lehetőségeket, amelyeket a célnyelv zárt fonológiai rendszere nyújt, azazhogy azokat a lehetőségeket választotta-e, amelyekben lehetőleg minél több olyan fonetikus jegy van, ami az eredeti vers által kívánt hatást lehetővé teszi.

A kakukkot tehát nem lehet azért vádolni, mert a fülemüle dalát a maga szemiotikus

rendszerére fordította. Ennél többet a legjobb fordító sem tud nyújtani. Azt kell megvizsgálunk, hogy a maga szemiotikus rendszere keretén belül azokat a lehetőségeket választotta-e a kakukk, amelyek a fülemüle dalához legközelebb esnek, avégett, hogy egyenértékűséget teremtsen közöttük. És éppen ez a bökkenő. Ha a kakukk dalát az emberi nyelv fonémáira fordítva kapjuk, ez képtelen lesz átadni a kakukk rendszerének árnyalatait – kiváltképp akkor nem, ha ezeket a fonémákat egy grafémarendszer (magyarán ábécé) közvetíti.

A kódról kódra való fordítás problémáját a fonetikus egyenértékűségen keresztül mutattam be; de hasonló kell működik a verstani, értéstani és mondattani egyenértékűség terén is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az érvek, amiket Zsabotinszki zenei döntéseinek alátámasztására hoztunk, nem teszik lehetővé, hogy előre „megjósoljuk”, hogy az „egyenértékű” hangzóknak valóban az eredetihez hasonló zenei hatásuk lesz-e; az olvasó csak akkor tudja utólag megindokolni a fentihez hasonló érvekkel a benyomás keletkezését, ha a fordítás erős zenei benyomást keltett benne. A többi a füle kell bízunk.

Ha Radnóti Miklós tudott volna kakukkul, bizonyára megpróbálta volna a kakukknyelv árnyalatait lefordítani emberi fonológiára. ORPHEUS NYOMÁBAN című fordításkötetének utószavában egy hasonló lehetetlenség megoldásáról számol be (a műfordítás terén az, ami *ab ovo* lehetetlennek tűnik, mindaddig lehetetlen marad, amíg nem jön egy költő, és meg nem mutatja, hogy lehetséges): „*Van-e izgatóbb feladat költő számára, mint elmondani három disztichonban írt költeményt magyarul, disztichonban és úgy, hogy magyarul is különbözzenek egymástól, ahogy az eredetiben is gyökeresen mások, azonos formában. Egy Tibullus-, egy Goethe- s egy Hölderlin-versre gondolok.*” (Radnóti, 1943. 167. o.)

Ha Radnóti problémáját a fentebbi fejtegetések fogalmaira fordítjuk, azt mondhatjuk, hogy Radnóti nemcsak a latin és német nyelven disztichonban írt verseket fordította magyar nyelvű disztichonra, hanem azoknak az elvont normáknak is talált magyar megfelelőt, amelyekben egy nyelv keretén belül is különbözhet egy disztichon a másiktól, elvben csak vagy kivitelben is.

A következőkben a verstani egyenértékűségre kívánok példát hozni olyan esetben, ahol különálló, különböző jellegű szemiotikus rendszerekről van szó. Mi a verstani megfelelője egy vers metrumának, ha olyan nyelvre fordítjuk, amelyben más verstani rendszer használatos? Ezzel kapcsolatban egy további, közel eső kérdést is meg kívánok vizsgálni: a perceptuális egyenértékűség kérdését, különböző prozódiai rendszereken belül. Specifikusabban azt kívánom megvizsgálni, hogy a francia alexandrinus (ami a szillabikus rendszerre alapul) hogyan kell olyan nyelvekre fordítani, ahol a szillabotonikus rendszer használatos. Még specifikusabban, Baudelaire CORRESPONDANCES-ának a héberre való fordításával kapcsolatos problémát fogom vizsgálni.

Babits Mihály, Szabó Lőrinc és Tóth Árpád közös vállalkozásának, A ROMLÁS VIRÁGAI-nak egyöntetű válasza az, hogy az alexandrinus magyar megfelelője a jambikus hexameter. Ez az álláspont általában jellemző a francia versek magyar, angol és héber fordításaira (habár Kosztolányi Dezső Baudelaire SZÉPSÉG-ét például jambikus pentameterben fordította, tehát öt és nem hat jambikus verslábát használt). Az alábbiakban Baudelaire CORRESPONDANCES-ának első két szakaszát idézem:

*„La Nature est un temple où des vivants piliers
Laisseront parfois sortir de confuses paroles;
L'homme y passe à travers des forêts de symboles
Qui l'observent avec des regards familiers.*

*Comme de longs échos qui de loin se confondent
 Dans une ténébreuse et profonde unité,
 Vastes comme la nuit et comme la clarté,
 Les parfums, les couleurs et les sons se répondent."*

*„Templom a természet: élő oszlopai
 időnkint szavakat mormolnak összesűgva;
 jelképek erdején át visz az ember útja
 s a vendéget szemük barátként figyeli.*

*Ahogy a távoli visszhangok egyberingnak
 valami titkos és mély egység tengerén,
 mely, mint az éjszaka, oly nagy, és mint a fény,
 egymásba csendül a szín és a hang s az illat."*

(Szabó Lőrinc fordítása.)

Ez, igen szabadon, jambikus hexameter, habár sokkal kevésbé zenei, mint Tóth Árpád és Babits hexameterai. Baudelaire CORRESPONDANCES-ának hat héber fordítását ismerem. Ebből kettőben semmilyen rendszeres metrumot nem sikerült felfedeznem. Három jambikus hexameterben van, a hatodik metrumba pedig hármas metrumok (anapestus és amphibrachisz) keverékéből áll. A kérdés az, hogy melyik lehetőség felel meg legjobban a francia metrum szellemének. S továbbá, milyen érveket lehet hozni akármelyik választás alátámasztására?

A magyar, angol, héber és még jó néhány modern irodalomban a szillabotonikus metrikai rendszer használatos, azaz eszményileg a rendszer a verssor szótagjainak számát és a hangsúlyozott szótagok számát és helyzetét egyaránt megszabja (a jambikus pentameteres sorban például tíz szótag van, és minden páros számú szótagnak hangsúlyosnak kellene lennie). Az előző mondatban az „eszményileg” és „kellene lennie” kifejezéseket használtam, mert a gyakorlatban eltérések vannak az „eszményi” és a valóságos hangsúly között. Ennek következtében a költői ritmus kezelésének a leghatékonyabb módja, ha külön-külön meghatározzuk a metrikai mintát és a hangsúlymintát, és azt vizsgáljuk, hogy hol egyeznek és hol térnek el egymástól. A francia (és még egynéhány román nyelvű) költészetben a szillabikus rendszer használatos, vagyis az a rendszer, amelyben a verssorban levő szótagok számát figyelembe veszik, de a hangsúlyos szótagok számát vagy helyzetét nem. A francia költészetben ehhez két további szervezőelv járul: a cezúra a sor egy előre megszabott pontján és a szabályosan, előre megszabott sorrendben, bizonyos szimmetriaelvek szerint váltakozó „hímnemű” és „nőnemű” rimek. Amikor francia verset fordítunk magyarra, angolra vagy héberre, mindjárt felvetődik a kérdés, hogy az észlelt hatás szempontjából melyik szillabotonikus metrum lesz a célnyelvi egyenértékű megfelelője a francia vers metrumának. A következőkben idézem a metrum észleletirányzatú elméletéről szóló könyvem (Tsur, 1978) harmadik fejezetének összegező szakaszát. E felfogás keretén belül fogom megvizsgálni, a CORRESPONDANCES-szal kapcsolatban, hogy mi a francia alexandrinusnak a szillabotonikus megfelelője.

Mint többi metrikai munkámban, itt is három mintát különböztettem meg: metrikai minta, hangsúlyminta és előadásminta. Amikor a metrikai minta és a hangsúlyminta fedik egymást, erős prozódiai alakok (Gestaltok) jönnek létre, melyekben a bi-

zonyosság és nyílt céltudat minőségei érezhetőek. Amikor elérnek egymástól és „szét-szóródnak”, az a veszély fenyeget, hogy a verssor elveszti ritmikus rendszerességét, és „visszatér a káoszba”. Az erős ütem az a tényező, amely körül a versláb az észlelés szempontjából tömörül. A kettős verslábokban (a jambusban és a trocheusban) az erős ütemre csak egy gyenge ütem „támaszkodik”; következésképpen a kettős ütemek szilárdabbak, mint a hármas ütemek, s a szétporlási folyamatoknak jobban ellenállnak. Emiatt a hármas metrumok esetében, hogy szét ne porladjanak, eltérés esetén az előadók hajlamosak a próza ritmusát alárendelni a rendszeres metrikai ütemnek. A jambikus láb, az aránylag erős alakjával, sokkal toleránsabb lehet az eltérésekkel és összetettségekkel szemben. Szélsőséges eltérések esetében, megelőzendő a metrikai felfordulást, az előadó arra kényszerül, hogy az összeférhetetlen mintákat a hangsúlyok csoportosítása által egy felsőbb erős alak keretén belül összeférhetővé tegye. Az erős alak – akár a metrikai mintában, akár az előadásmintában – az a tényező, ami lehetővé teszi, hogy a verssor ritmikusnak érződhessen, ha szétszóródó elemeket tartalmaz. A pszichológiai laboratóriumban végzett kísérletekből kiderül, hogy a végnyomatékú (emelkedő) verslábak (azaz a jambus és az anapesztus) nagyobb rugalmasságot bírnak el az időtényező manipulálásában, mint a kezdetnyomatékú (ereszkedő) verslábak (azaz a trocheus és a daktikus). Innen ered a trocheus viszonylagos rugalmatlansága, ami kényszereszerű jellegében nyilvánul meg. Kritikusok ezt a jelleget néha „bátorító-nak” vagy „biztonságérzetnek” vagy ehhez hasonlóknak nevezik. Ezek szerint a jambikus metrum különleges jellegzetessége az, hogy ellentétben a trocheussal és a hármas metrumokkal, viszonylag toleráns a rendszertől való eltérés iránt.

Mint említettem, az alexandrinus, a legelterjedtebb francia metrum, szillabikus. Az alexandrinus verssorban tizenkét szótag van (tizenhárom a nőriműben), kötelező cezúrával a hatodik szótag után. Nem használja ki a hangsúlyos és hangsúlytalan vagy hosszú és rövid szótagok közötti különbséget. Racine, Baudelaire és más francia költők alexandrinusait általában jambusban fordítják, olyan nagyon különböző nyelveken, mint a magyar, az angol és a héber. De, mint említettem, a CORRESPONDANCES hat héber fordításának egyike hármas metrumban készült. Ez lehetővé teszi, hogy megmagyarázzuk, miért fordítják az alexandrinusokat általában jambikus hexameterben.

Ez a hármas metrumú fordítás a hat közül egyike a „legelegánsabbaknak”, a legcsiszoltabbaknak. Úgy tűnik azonban, hogy ez a metrum a versnek idegen léggörít sugalmaz. De vajon nem csak a szokás hatalma érezteti-e úgy a fülünkkel, hogy a jambus és nem az anapesztus vagy az amphibrachisz a szillabotonikus megfelelője az alexandrinusnak? Pusztán aritmetikai szempontból mindkét versforma egyaránt lehetséges, hiszen négyszer három éppúgy tizenkettő, mint hatszor kettő. A hatodik szótag utáni cezúra mindkét esetben a versláb végére esik. De valami a vers észlelési minőségében nem engedelmeskedik az aritmetikának. A jambushoz képest a hármas metrumok rugalmatlanok, s a versben az ellenőrzés, a nyilvánvaló céltudatosság és téveszthetetlen irány pszichológiai légkörét hozzák létre; ez pedig ellentmond az elmosódott körvonalaknak, a másvilág homályos sejtelmének, amit az eredeti francia vers sugall.* Mint említettem, felületes ránézésre nincs a világon semmi oka, hogy Racine és Baudelaire alexandrinusait ne fordítsák amphibrachiszban vagy anapesztusban. Sőt, ha alaposabban megnézzük, Baudelaire szonettjének első fél sora a háromütemű

* Héberül a hármas metrumok valamivel természetesebben hatnak, mint magyarul. A magyar verstanban a jambus majdnem teljesen szillabotonikus, vagyis a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok rendszeres váltakozására épül, míg az anapesztus, az amphibrachisz és a daktilus a rövid és hosszú szótagok rendszeres váltakozásán alapul. Héberül pedig a hármas metrumok is szillabotonikusak.

anapesztus mintáját erősíti meg. A második fél sor viszont a kétütemű jambusét. A harmadik fél sor ismét a jambus mintáját közelíti meg, a negyedik fél sor pedig ismét az anapesztusét; és így tovább. A következő idézetben megjelöltem a „hangsúlyos” szótagok pozíciójának a számát:

3 6 4 6
„La Nature est un temple // où de vivants piliers
 1 4 6 3 6
Laissent parfois sortir // de confuses paroles;”

A fenti fejtegetésekből következően ez a rendszertelenség értelemteljessé válik. Az alexandrinus egy fontos szempontból hasonlít a jambusra: a jambus toleránsabb a hangsúlymintabeli esetleges rendszertelenségek iránt, mint a trocheus vagy a háromütemű anapesztus, daktilus vagy amphibrachisz. Ez az oka annak, hogy a jambusban nem észlelhető „az ellenőrzés, a nyilvánvaló céltudat és téveszthetetlen irány pszichológiai légköre”, ami oly jellemző a trocheusra és a háromütemű verslábakra. Itt természetesen felvetődik a kérdés, hogy nem szolgáljuk-e ezt a célt jobban, hogyha lemondunk a metrumról, mint e szonett héber fordítói közül ketten. A válasz erre az – s úgy tűnik, hogy ezt a választ igazolja a két metrum nélküli héber fordítás keltette benyomás –, hogy a metrumról való lemondás a vers esztétikai mivoltát csökkenti: a metrum egyike azoknak a korlátoknak, amelyek azt a problémát alkotják, amire a költőnek (vagy műfordítónak) elegáns megoldást kell nyújtania. A pongyola ritmus benyomása akkor keletkezik, ha a nyelvi hangsúlyminta rendszertelenségén túl az olvasó a vers rendszeres metrummintájáról nem szerez világos tudomást. Ha a metrumminta eltűnik az olvasó tudatából, a vers metrikai szempontból „visszatér a káoszba”.

Ennyit az egyenértékűség problémájának két példájáról, amikor különböző nyelveken különböző fonológiai és metrikai rendszerekkel van dolgunk. A következő példában valamivel részletesebben fogok foglalkozni egy angol versszakasz észlelt hatásával s a szakasz két magyar fordításával. Blake TIGRIS-e kezdődik ezzel a strófával:

*„Tiger! Tiger! burning bright
 In the forests of the night,
 What immortal hand or eye
 Could frame thy fearful symmetry?”*

*„Tigris! Tigris! éjszakánk
 erdejében sárga láng,
 mely örök kéz szabta rád
 rettentő szimmetriád?”*

(Szabó Lőrinc fordítása.)

*„Tigris! Tigris! csóvafény
 Éjszakáknak erdején,
 Mily kéz adta teneked
 Szörnyű és szép termeted?”*

(Kosztolányi Dezső fordítása.)

Szerb Antal a SZÁZ VERS-ben Szabó Lőrinc és nem Kosztolányi Dezső fordításában közli e verset. Én ezzel a választással teljesen egyetértek. A következőkben az első szakasszal kapcsolatban meg fogom indokolni ezt az ítéletet.

Az eredeti angol szöveg érzelmi és ritmikai minőségeivel másutt behatóan foglalkoztam (Tsur, 1978; 1985), s itt csak ottani fejtegetéseim összefoglalását fogom megismételni, akárcsak a magyar hipnotikus költészetéről szóló tanulmányomban: „*Konvergens ritmikus minták tipikusan nem érzelmi minőségek eredetének számítanak. Ebben a versben a roppant energia és a mondat szerkezetből, valamint a képletes nyelvvezetből eredő érzelmi minőségek lehangoló, ügylehet, a ritmus szellemes vagy játékos (azaz leegyszerűsítő) potenciálját.*” (Tsur, 1978. 177. o.)

A ritmus rendszeressége s a felkiáltó mondatok és a retorikus kérdésekből eredő energia szempontjából a két fordítás között nincs lényeges különbség, nem fogok tehát sok figyelmet szentelni ezeknek. Továbbá annyit jegyzek meg, hogy az angol szöveg legfeltűnőbb tulajdonságai közé a félelmetesség és a roppant energia tartozik. A kettő össze van kapcsolva: a félelmetesség, mint sok más érzelmi minőség, az energiaszint lényeges fokozásával jár. Ennek következtében van benne valami megigéző.

Aminék nagy súlya lehet az összehasonlításban, az az, hogy a két fordítás két hangtani és két értéstanai tulajdonságban szembeötlően különbözik egymástól. Hangtanilag Szabó Lőrinc fordítása „keményebben” pattog, mint a Kosztolányié, s ez jelentősen növeli a fordítás „félelmetes” hatását. Ennek valahogy a mássalhangzókhoz van köze. A Kosztolányi-fordítás rimeei pedig „laposabbaknak” hangzanak, mint a Szabóéi; ennek a magánhangzókhoz van valahogy köze. Értéstanilag Szabó Lőrinc fordítása sokkal zsúfoltabb és értelemtelibb, mint a Kosztolányié. A negyedik sor Szabónál tárgyaltan, megfoghatatlan minőséggel (*szimmetriád*) látja el a tigrist, míg a Kosztolányi-fordítás egy konkrét tárgynak (*termeted*) veti alá az elvont tulajdonságokat.

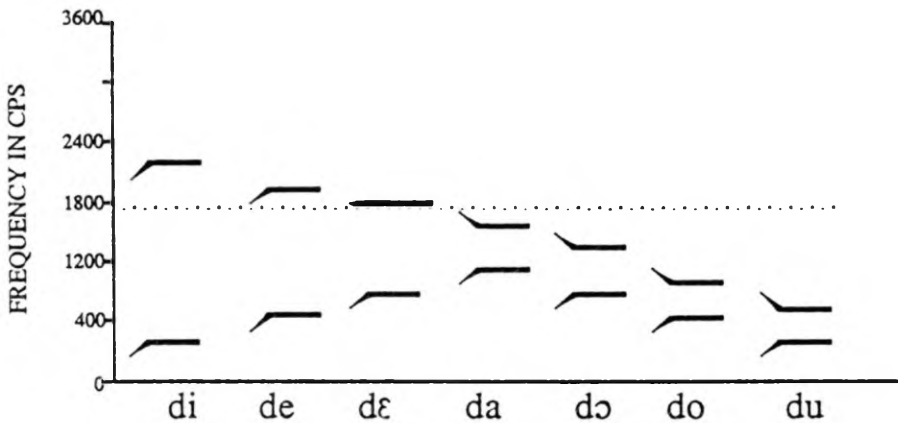
Amint másutt (Tsur, 1992) részletesen kifejtettem, a folyamatos és periodikus hangzók hajlamosak arra, hogy „lágyn”, a megszakított hangzók pedig arra, hogy „keményen” hangozzanak. Az /r/ hangzó folyamatos és periodikus; viszont (magyarul, legalább) többszörösen meg van szakítva. Emiatt kétélű: olyan környezetben, mint Verlaine ŐSZI DAL-a, lágyn hat; olyan környezetben, mint Blake TIGRIS-e, keményen, sőt durván. A megszakított hangzók: /p, t, k, b, d, g, c, cs, ty, gy/. Minél kisebb a nyelvhegy és a fogsor érintkezési pontja, annál erősebb egyéniségre vall. A szájpaddal hangzók /cs, ty, gy/ (*csóvafény, tutyimutyi, hegy*) esetében az érintkezési pont különlegesen széles, s ez a hang érzelmi szimbolizmusában igen gyakran gyöngédségre vagy tutyimutyiságra utal.* Hogyan hat mindez a fordítások észlelt minőségére? Szabó Lőrinc fordításában negyvenhat mássalhangzó van, a Kosztolányiéban, azonos számú szótagban, csak negyvenhárom; a Szabó Lőrincében huszonegy megszakított mássalhangzó van, a Kosztolányiéban csak tizenkilenc, s ebből még lejön a /c/; a Szabó Lőrinc fordításában nyolc /r/ hangzó van, a Kosztolányiéban csak öt. Innen ered a Szabó Lőrinc-fordítás viszonylag keményen pattogó minősége.

Ami a rimeket képező magánhangzókat illeti, Kosztolányi fordításában az /é/ meg /e/ hangzók valahogy túl világosnak, túl nyíltak vagy inkább túl „laposnak” hangzanak a Szabó Lőrinc /a/ hangzóéhoz képest.

* Igen sok jel mutat arra, hogy ez nincs kultúrához kötve. Roman Jakobson többek között arra mutatott rá, hogy az emocionálisan semleges német *Kuchen* (sütemény) szó veláris súrló hangzót használ; a gyöngéd *Kuhchen* (tehénke) pedig ugyanannak a hangzónak palatalizált variánsát használja (vö. Tsur, 1992. 47–50. o.).

Fónagy Iván (1961) Macdermott munkáját említi, aki angol költemények statisztikai analízise során azt találta, hogy „sötét magánhangzók gyakrabban fordulnak elő olyan verssorokban, amelyek sötét színekre, rejtélyekre vagy lassú és nehézkes mozgásra utalnak, vagy pedig gyűlöletet és küzdelmet írnak le” (uo. 194. o.). Ennek az összegezésnek alapján azt lehet elvárni, hogy agresszív versekben gyakoribbak lesznek a „sötét” hangzók, mint a gyöngédekben. Fónagy épp ezt találta Petőfi verseiben. E tüneménynek próbáltam magyarázatát adni, s ennek igazolására igen jó kísérleti eredményeket kaptam. Az alábbi ábra azt a legkevesebb információt nyújtja, amiből a /d/ mássalhangzót a különböző magánhangzókkal párosítva, megfelelő felszereléssel, szintetizálni lehet. A párhuzamos vonalpárok a különböző magánhangzókat képező formánsokat (felhangenergia-központosítást) jelképezik. Minél közelebb esnek egymáshoz a formánsok, annál jobban összeolvadnak a hallási észleletben, s annál nehezebben megkülönböztethetők, annál irracionálisabban hatnak, ha ezt a hatást az értelem valamelyik összetevője is alátámasztja.

A „sötét” hangzók azért hangzanak „sötéten”, mert a sötétségre, éppúgy, mint a hangzók formáns-struktúrájára, a megkülönböztetés nehézsége jellemző: aminek nehéz kivenni a részleteit, az „sötét”. Ugyanez áll a rejtélyre, valamint a szenvedélyekre, amiknek egyike a gyűlölet. Mint a mellékelt ábra mutatja, az /i, e, é/ hangzóknak esnek a formánsok legtávolabb egymástól, s ezáltal legkevésbé „sejtelmesek”. Ezért érződnek a Kosztolányi rímei „laposaknak” a Szabó Lőrincéihez képest.* Ebből nem szabad arra a következtetésre jutni, hogy valami baj van az /i, e, é/ hangzókkal való rímeléssel. De ha a verssor értéstani szempontból is „lapos”, épp, ahol megigéző hatást kellene elérnie, a megigéző hatás könnyen elvész.

Értéstani szempontból Szabó Lőrinc fordítása két feltűnő ponton tér el az eredetitől: ahol Kosztolányi (helyesen) „éjszakák”-at fordít, Szabó beleiktat egy birtokos ragot: „éjszakánk”; és a „burning bright” „sárga láng”-gá idomul. Az első eltérést nyilván elsősorban a rím okozta: ezáltal Szabó virtuóz rímet kapott. Mi több, a birtokost jelző *n*

* Ez a fejtegetés még egy fordítási rejtélyre deríthet fényt. Évtizedek óta kísért az a kérdés, hogy miért hangzik Poe HOLLÓ-jának magyar fordításaiban Tóth Árpád „Sohamár”-ja sokkal sejtelmesebben, mint Babilis és Kosztolányi „Sohasem”-je. Ezt általában az *r* hangzó „rovására” szokás írni; de, úgy tetszik, a magánhangzók formáns-struktúrájának is része van benne.

hangzó a *k* előtt az *á*-t (allofonikus) nazális magánhangzóra változtatja; s mint említettem, a nazális magánhangzóknek különlegesen erős affektív hatása lehet. Itt a birtokviszony kissé bizarrul hat, de nem nagyon. Az olvasó ezt igen könnyen az átvitt értelem jelének veszi. Ha Blake „*the forests of the night*” helyett „*the night of the forest*”-et ír, igen elcsépeelt metaforát kapott volna, amit „az erdő sötétségé”-nek kellene értenünk. Blake metaforája nemcsak sokkal eredetibb, de sokkal többértelműbbnek is tűnik. Itt is lehet az „erdő”-t metaforikusan érteni, s a „sűrű” minőséget kivonni belőle. Mindenesetre a logikai ellentmondás (az éjszakának nincsenek erdei), valamint a többes szám („*forests*”) metaforikus értelemre utal; s nemcsak „tömény sötétség”-et jelenthet, hanem az „erdők”-ből talán más tulajdonságot is ki lehet vonni metaforikus célokra. Ez esetben a nem nagyon elegendő birtokviszony is valamivel elegánsabbá válhat, ha metaforikus értelmekre való utalásnak tartjuk. A kissé nehézkes birtokviszony tehát a virtuóz rim és a figuratív folyamat következtében válik elfogadhatóbbá, s némelyek szerint talán még elegáns megoldássá is.

A másik eltérésnek egy értéstani, egy verstani és egy hangtani okát lehet feltételezni. Értéstaniilag a „mondás – mutatás” dichotómiával állunk szemben. Blake azt „mondja”, hogy „*burning bright*” (fényesen égve); Szabó nem mondja ki azt, hogy „fényesen”, de a „*sárga*” *élénken* mutatja be a lángot, valamint a láng ellentétét a fekete sötétséggel. Verstanilag a *bright* egy szótagú, hangsúlyos szótagú szó. Ha egy ilyen szót egy több szótagú szó előz meg, amelynek az utolsó előtti szótagja hangsúlyos (mint például *burning*), az egy szótagú szónak különösen erős követeltsége van; s ha egy ilyen szópár a verssor végére kerül, azt különleges erősen zárja le. Mennyivel erőteljesebb a „*burning bright*”, mint az „*of the night*” vagy akár a „*hand or eye*”. S ez még a kettős versláb követelményeivel is egybeesik! Szabó Lőrinc fordításában a *sárga* (és a következő sorban a *szabta*) ugyanezt a verstani szerepet tölti be. Lehetséges, hogy verstani szempontból Kosztolányinál a „*csóvafény*” is hasonló eredetű.

Az angol eredetiben a „*burning bright*” kifejezés szavai éles alliterációval vannak egybekötve. A „*sárga láng*”-ban egy kevésbé feltűnő alliteráció rejtőzik. Két oknál fogva kevésbé feltűnő: először is, mert a magyarban az ismételt hangzó nem mindig a hangsúlyos szótagban fordul elő, hanem egyszer a hangsúlyosban és egyszer a hangsúlytalanban; másodsor pedig a magyar szövegben a /g/ igen érdekes hangtani folyamaton megy keresztül. Hangtanilag az /n/ és a /g/ egyaránt a velum leereszkedésével artikulálódik, s így a *lángban* koartikuláció keletkezik. Ennek következtében mindkét hangzó „elvékonyodik” akusztikailag, s egy nazalizált /á/ és egy elsorvadt /g/ jön létre. De mivel ennek az elsorvadt /g/-nek a hangnyoma egybeesik az előző /g/ nyirbálatlan hangnyomával, az elsorvadt /g/ ismét felerősödik az észleletben. Ez a hangtani folyamat nemcsak elvont fejtegetés, hanem az olvasó valóban hall valamit, aminek ilyesfajta magyarázata kell hogy legyen. A látszólag fölösleges „*sárga*” ilyen sokrétű megindokolás által válik „elegáns megoldássá”.

Az utolsó két sorban könnyebb rámutatni a két fordítás közti különbségre. A „*fearful symmetry*” kifejezésben oxymoron rejlik: a szimmetriában van valami szép, stabil, megnyugtató, aminek a „*félelmetes*” látszólag ellentmond. Itt Kosztolányi fordítása „*tiszta munka*” benyomását kelti. Elkerüli a költőileg gyanús idegen szót; ehelyett nyílt oxymoron használ. A két ellentétes melléknév, „*szörnyű és szép*”, még alliterál is. Szabó Lőrinc viszont megkockáztatja a gyanús idegen szót, és minden várakozás ellenére mestervágás az eredmény. Először is, és triviálisan, mert ez a pontosabb fordítás. Másodsor pedig, mert a „*fearful symmetry*” kifejezés magva egy elvont főnév, s így meg-

foghatatlan minőséget képez, amit Ehrenzweig „*thing-free quality*”-nek nevez. Ez a megfoghatatlan minőség igen fontos tényező a vers sejtelmes és félelmetes hatásában. Kosztolányi „tisztá munkájában” viszont a két ellentétes melléknév, a „szörnyű és szép” egy további konkrét főnevet követel. Ez valahogy sterilizálja is a „tisztá munkát”. De a „szimmetriád” megdöbbentő sikerességének egyik legfontosabb okát a rímben találjuk. „Rád” és „szimmetriád” igen silány kéthangzós ragrimnek tűnik. De ha az egész kifejezést – „szabta rád” – vesszük, akkor annak a /b/-n kívül összes mássalhangzója ugyanabban a sorrendben fordul elő a „szimmetriád”-ban. Ha azt is számításba vesszük, hogy az /m/ és a /b/ rokon hangzók, amelyek az ajkak ugyanazon pontjain artikulálódnak, csak az egyik nazális, a másik orális, akkor a /b/ is beleilleszkedik a két rímző mássalhangzói párhuzamába. Így a „szimmetriád” szó, rejtélyesen, erélyes igazolást nyer a rím hangzói által.

Ha a két fordításban értéstanilag egybevetjük a harmadik sort, akkor a Kosztolányié különlegesen „laposnak”, míg a Szabó Lőrincé különlegesen sűrűnek, értelemtelinek tűnik. Kosztolányi harmadik sora kiváltképp gyéren hangzik. Amit Szabó Lőrinc a „szabta rád”-ban három szótagban fejez ki, Kosztolányi az „adta teneked”-ben öt szótagban mondja el. Ez a két szótag különbség teszi lehetővé, hogy Szabó Lőrinc az „örök” szót is beiktassa az „immortal” fordításaként. Ez a magyar és angol szó a főszegekre utal, s ezáltal a félelmetességet és a roppant energia hatását fokozza. Kosztolányi fordításában hiányzik az „örök” jelző, s a rendkívüli csak a retorikus kérdésen keresztül kerül be a verssorba. De a „szabta rád” értéstanilag sokkal erősebbnek, sokkal terheltebbnek bizonyul, mint az „adta teneked”. Az „adta” a legáltalánosabb, a legelvontabb értelemben jellemzi az átvitelt. Az angol „frame” a létrehozás eszméjéhez a pontosság és összeegyeztetés értelemeit adja, a „szabta rád” pedig az erőteljes és ellentmondást nem tűrő pontosság értelemeit adja hozzá. S így, habár a „szabta rád” rövidebb, sokkal inkább értelemekkel terhelt, mint az „adta teneked”. S mi több, a *te* szótag csak a ritmus kedvéért van ott, de semmit sem tesz hozzá az értelemhez. Emiatt Kosztolányinál ez a sor kissé tutyimutyinak hangzik, eltérően az eredeti angol vers erőteljes tónusától.

Az esztétikai intuíciók reménytelenül illanók. Fenti fejtegetéseim alapján ezt kognitív szempontból a következőképpen lehet megmagyarázni. Az esztétikai tárgy (pl. a vers) struktúrája végtelenül bonyolult. Ahogy József Attila leírja a világot, jellemző az esztétikai tárgyra is:

„Akár egy halom hasított fa
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált...”

Kris és Kaplan „*túldetermináltság*”-ról („*overdetermination*”) beszél az esztétikai tárgy elemeivel kapcsolatban. Amint említettem, ha a költészet kapcsán egy probléma elegháns megoldásáról beszélünk, a médium korlátairól vagy megszorításairól kell beszél-nünk, amelyek a problémát alkotják. A metrum, a rím, a hangtani elemek, a mondat-szerkezet, a figuratív nyelvezet normái, minden szó értéstanai árnyalatai ilyen korlátok. A probléma az, hogy hogy lehet mindannyiuknak eleget tenni anélkül, hogy a többi norma rovására menne. S ha valamelyik nyelvi vagy verstani norma eltorzul, ennek valamilyen más normában meggyőző indokának kell lennie. Ez a „*túldetermináltság*”.

Minél több szomszéd norma „szorítja, nyomja, összefogja” azt a bizonyos normát, annál „elegánsabb” a megoldás, s így mindinkább „mindenik determinált”. Ez a sok kapcsolat és árnyalat „elárasztja” a kognitív rendszert, s az csak egy módon képes kezelni ezt az áradatot: gomolygó, kivehetetlen „masszába” sűríti az egészet. Ezt csak illékony intuícióval tudjuk felfogni. Ez az oka annak, hogy a költői elemzés terén „csak ami nincs, annak van bokra”, s „ami van, széthull darabokra”. A szövegben csak a részeket képviselik a konkrét elemek; az egész nincs – az csak az olvasó észleletében jön létre. Az alakpszichológusok ezzel kapcsolatban az „egész” és a részek közötti viszonyról beszélnek. Az esztétikai minőségek nem a részeknek, hanem az „egész”-nek az észlelési minőségei. De analízis esetén ezek csak a részleteken keresztül közelíthetők meg.* A TIGRIS magyar fordításainak aprólékos tárgyalása útján az észlelt bokrokat a széthulló darabokon keresztül próbáltam megközelíteni.

Irodalom

- Fónagy, Iván (1961): COMMUNICATION IN POETRY. *Word* 17, 194–218. o.
- Haezrakhi, Pepita (1965): A KONTEMLÁLÓ AKTIVITÁS. Jeruzsálem, Magness (héber nyelven).
- Kris, Ernst and Kaplan, Abraham (1965): AESTHETIC AMBIGUITY, in: Ernst Kris: PSYCHOANALYTIC EXPLORATIONS IN ART. New York, Schocken.
- Radnóti, Miklós (1943): ORPHEUSZ NYOMÁBAN. Budapest, Pharos.
- Tsur, Reuven (1978): EMOTION, EMOTIONAL QUALITIES, AND POETRY. *Psychocultural Review* 2, 165–180. o.
- Tsur, Reuven (1985): CONTRAST, AMBIGUITY, DOUBLE-EDGEDNESS. *Poetics Today* 6, 417–445. o.
- Tsur, Reuven (1991): AZ ADY VARÁZSA – VÉLT VAGY VALÓSÁGOS? *Holmi* 3, 585–594. o.
- Tsur, Reuven (1992): WHAT MAKES SOUND PATTERNS EXPRESSIVE? – THE POETIC MODE OF SPEECH PERCEPTION. Durham, N. C.: Duke UP.
- Tsur, Reuven (1993): HIPNOTIKUS KÖLTÉSZET. *Holmi*. Megjelenés előtt.

* A fennmaradás szempontjából ez a működésmód sokkal előnyösebb, mintha a szervezet képes volna minden csöpp információt aprólékosan mérlegelni. Veszély esetén például a környezet millió apró jeléből a szervezetnek csak egy általános veszélyérzetet kell észlelnie, de azt *nagyon gyorsan*. A kognitív poétika egyik alapvető feltevése az, hogy az esztétikus reakcióban adaptív eszközök fordítatnak esztétikai célra.

Somlyó György

A FORDÍTÁS „PRAE”-JÉRŐL ÉS „POST”-JÁRÓL (I)

Minden fordítás *praefordítás*: egy virtuális jobb (legjobb? végleges? definitív?) fordítás virtuális előzménye. Ennek a (művészi indíttatású) fordító többnyire tudatában is van. És a fordítások jelentős hányada egyben *postfordítás* is: egy vagy több, a fordítás nyelvén már létező, irodalmába többé vagy kevésbé beépült fordítás – ellenében? nyomvonalában? készülő – mindenesetre szükségképpen annak (azoknak) bizonyos elemeire építő-utaló vagy azokat megkérdőjelező új fordítás: újrafordítás.

Az újrafordítás ezért magának a fordításnak kikerülhetetlen gyakorlati és elméleti problémáit egy sajátos oldalról veti fel. A kérdéshez nálunk hozzátartozik, hogy a magyar versfordítás, legalábbis Arany óta, kiemelkedő és sajátos, paradoxul szólva „világirodalmi” értéket képvisel. Bár ezzel, mint Babits a PURGATÓRIUM-fordításhoz írt előszavában oly egyértelműen meghatározta, a fordító „nem mehet külföldi piacra”. Annál inkább mehetnének a „piacra” azzal, ami magát versfordítási gyakorlatunk sajátosságát is kiteríthetné a világ elé: e fordítás gyakorlatából desztillálható kritikával és elmélettel. Ebben azonban a magyar irodalom, más nemzetekhez képest, siralmasan szegény.

Versfordítói gyakorlatunk máig is azokon az alapelveken nyugszik, amelyeket Arany fektetett le a Kisfaludy Társaságnak készült „jelentésében”, A MAGYAR SHAKESPEARE MEGINDÍTÁSA alkalmából (és később ezen a címen közölve), 1860 októberében. E valóban egy „jelentés” (de milyen!) zseniális egyszerűségével megfogalmazott elvek váltak *alapjává* versfordításunk legmagasabb teljesítményeinek (ha az akkori első teljes magyar Shakespeare-fordítás túlnyomó részének nem is); s máig is érvényesek. De hát azóta a *fordítás* problémája a költészetről, mi több, a kultúra egészéről való gondolkodás egyik esztétikai-lingvisztikai-filozófiai alapkérdésévé vált, testes monográfiák jelentek meg róla számos nyelven, cikkek és tanulmányok sokasága, tudósok és költők koncentrikus körüljárásában és labirintusainak felderítésével, csak találmra: Roman Jakobsontól Octavio Pazig, Walter Benjamintól Jacques Roubaud-ig; számos tudományos kollokvium kiemelt tárgyává vált; hogy csak egyet emeljek ki közülük: az Új Sorbonne által 1975-ben rendezett, de anyagát csak 1978-ban közlétevé értekezleten, amelynek előszavát Etienne, utószavát Roger Caillois írta, egy fontos magyar tárgyú előadás is elhangzott, a VÖRÖSMARTY MIHÁLY „VÉN CIGÁNY” CÍMŰ KÖLTÉMÉNYE TIZENHAT FRANCIA KÖLTŐ BEMUTATÁSÁBAN című antológia (1954) kapcsán. Az előadó is magyar – igaz, emigráns magyar volt: Karátsón Endre, francia egyetemi tanár.

Az irodalom remekművei évelő, sőt „örökzöld” növények, amelyek újra meg újra megújítják önmagukat – vagy esetleges és időleges tetszhaláluk után újra meg újra feltámadhatnak –, továbbmenően: amelyeknek a belőlük kihajtó fordításokban megtestesülő mutációi is ennek a szerves növényi burjánzásnak folytatásai. Ugyanezen remekművek idegen nyelvű változatai azonban – még a remekművek is – általában egyéves növények (még ha ez az „egy év” olykor igen hosszúra nyúlhat is, a legreme-

kebbek esetében). Mindig újra meg újra kell elvetni őket a másik nyelv barázdái közé, hogy újra életképesekké és élvezhetővé váljanak. Ezt lehetne a fordítás első antinómiájának nevezni. Ha tény is, titok, ha titok is, de tény: Shakespeare művei eredetiben nem avulnak el, holott nyelvük sokkal régebbi, „avultabb”, s a mindig aktuális olvasó vagy hallgató számára nehezebben érthető, mint új meg új különféle fordításaik nyelve; ezek közül a legremekebbek is szinte megszületésük pillanatában avulni kezdenek, s ha ez az öregedés előrehaladott állapotba kerül, nincs is többé reményük a feltámasztásra. A magyar műfordítás első és máig is immanensen felülmúlhatatlannak érzett remeke, Károli Gáspár BIBLIÁ-ja az emlékezetben máig is él, de szövegében... csak nézzük meg a nevével jegyzett számtalan új, újabb és még újabb kiadását: szinte mind-egyiknek más-más a szövege. Az eredeti csak páratlan irodalomtörténeti érték, netán könyvészeti kuriózum. A legutóbbi időben már a legkikezdetlenebbnek tűnőt, Arany Shakespeare-fordításait is kezdi kikezdeni az idő. (Meg persze az irodalmon kívüli, színházi igények, amelyek nem éppen mindig szervesek és üdvösek. De a drámafordítás-újrafordítás sajátos kérdését itt mellőzzük, épp ez utóbbi miatt; különben is erről már többször írtam.)

A fent vázoltakban rejlik az ok, amiért minden fordítás – szemben az eredeti önmagában vett véglegességével – nemcsak ideiglenes, de mindig hozzátvetőleges is. Ezért nemcsak az időben egymást követő, hanem az egyidejű fordítások is gyakori jelenségek, s a maguk módján szükségesek is lehetnek. Ha csak egyetlen magyar költő indokoltnak érzi bármely már meglévő fordítás újabb fordítását, ez az *érzés* már eleve indokolttá is teszi a műveletet; más kérdés az elkészült művelet érvényessége. De kiváltképpen, vannak különleges pillanatok, amikor egy éppen megújuló irodalom számára egy másik irodalom valamely iránya, írója vagy csak egyetlen műve olyan fontossággal emelkedik ki, hogy az irodalmi megújulás legjobbjai szinte versengve fordítják az ilyent (vagy ilyeneket) egyidejűleg. A dekadencia, szimbolizmus, l'art pour l'art kölcsönös elnevezései alá került irányzatnak (számomra inkább: a költészet tudatos művésziességének) emblematikus alapkö-költeményét, Poe HOLLÓ-ját (a konzervatív beállítottságú múlt századi Szász Károly után) nemcsak a magyar költészetet forradalmasító nyugatos modernség *valamelyik* jelentős alakja fordítja újra, hanem szinte szinkronban egymással, mindjárt három a legnagyobbak közül: Tóth Árpád, Kosztolányi, Babits. De mellettük még Harsányi Zsolt és Csillag Imre is, mindezt ugyanabban a *Nyugat* című folyóiratban, 1919 és 1923 között. Ugyanennek az irányznak, mondhatjuk, zárókövét pedig, A READINGI FEGYHÁZ BALLADÁJÁ-t (megint csak egy „konzervatív” előbbi fordítás, Radó Antalé után) ugyancsak sűrű egymásutánban fordítja (szintúgy a *Nyugat*ban, 1919 és 1926) Kosztolányi és Tóth Árpád. Oscar Wilde-nál maradvá, válogatott verseit is közel egy időben – ugyanebben az időben – adják közre külön-kötetben, ezúttal a fiatal Babits és Kosztolányi. A *Nyugat* a húszas évek elején az ÜBER ALLEN GIPFELN-t, a *Nagyvilág* egy fél évszázad múlva a HÄLFTE DES LEBENS-t közölte egyugyanazon számában több fordításban. Egy évszázados andalító fordítói hegemoniát tört meg (vagy: tett plurálissá) Áprily Lajos új ANYEGIN-fordítása 1953-ban; s napjainkban máris jelentkezik egy új ANYEGIN-fordító – éppen a *Holmi* hasábjain. S valóban: ha egy időben, egy helyen egyszerre több – eminens – fordító próbálkozik meg egy remekmű átültetésével, miért ne próbálkozhatna újra hetven év elmúltával bárki akár a legidőtállóbb fordítói remek újrafordításával?

A remekműveket fordításban is mindig új olvasók olvassák, és új fordítók teszik olvashatóvá. Hol kisebb, hol nagyobb sikerrel. Hol egy új kor és új nyelvi helyzet kö-

vetelményeinek és felismeréseinek többletével; hol csak ezek illúziójával, vagy akár csak ezekre való hivatkozással. Mint az irodalom egyéb műfajaiban. Mert a fordítás, szögezzük le (magam már sokszor leszögeztem) nem valami különálló, másodlagos irodalmártevékenység, hanem az irodalom egyik *műfaja*. Lehet mindezt a fordítás visszaélésének, pazarlásának, luxusának, mintegy tautológiájának minősíteni. De ezzel csak a természet pazarlását és tautológiáját utánozza, mint a művészet minden ága. Ha van mimézis, az nem a természet utánzása, hanem a természet természetéé. Úgy tetszik, a művészetből a kevés is lehet sok, de a sok sem elég.

Nietzsche A VIDÁM TUDOMÁNY egyik bejegyzésében (II/83) szinte csak úgy mellékesen rátapint a fordítás leglényegére. Méghozzá, pályája egyik első alapkérdésével, „a történelem haszna és kára” dilemmájával szoros kapcsolatban. Azt írja: „Valamely kor történelmi érzékét azon lehet lemérni, hogyan fordít, és miként igyekszik elmúlt korokat és könyveket bekebelezni magába.” A fordítás elkerülhetetlenségének, valamint mikéntjének és hogyanjának nem is képzelhető ennél lapidárisabb és egyben pontosabb érzékeltetése. Ezt az első mondatot követően, Nietzsche ennek a történelmi érzéknek igen alacsony fokát állapítja meg abban a gyakorlatban, amelynek során a latin költészet a modelljéül választott görögöt „az imperium Romanum *legjobb lelkiismeretével*” saját magává hasonítja, ahelyett, hogy megőrizné a maga „eredeti” valójában. Mert a latinok „*mint költők, nem hagyták érvényre jutni ezeket a merőben személyes dolgokat és neveket, mindazt, amit egy város, egy tájék, egy század saját viselete- és álarcaaként a magáénak tudott, hanem a jelenlegit és a rómaiit ültették a helyébe [...] hódítottak, mikor fordítottak*”. Tekintsünk el attól, hogy – revánsként – a latinok is a „történelmi érzék” hiányát vethetnék itt Nietzsche szemére, amikor a modern, sőt legmodernebb kor fordításszemléletét kéri számon rajtuk. Kétségtelen az, hogy a latinok e „mentalitása”, a „történelmi érzék” e hiánya, a fordításnak ez a nem megközelítő, hanem közel hozó módusa az európai századokon át tovább is fennmaradt, és többé-kevésbé megőrizte hódítóerejét, őrzi máig is (például, hozzánk legközelebb, a magyar műfordítás sokak által fő követelményének tekintett szentenciában, mely szerint a műfordításnak mindenekelőtt „szép magyar versnek kell lennie”). A műfordítás modern gyakorlatai és elméletei azonban Nietzschét követik (illetve előzik meg), Goethétől kezdve, aki szerint „a fordításban el kell menni a lefordíthatatlanig; mert csak ott jutunk el az idegen nemzet és az idegen nyelv érzékeléséig” – mondjuk, Michel Deguyig, aki szerint a fordítás által „magunkat fordíthatjuk egy más műalkotás nyelve és szelleme felé”.

Nietzsche e rövid feljegyzésében – ha csak egyik oldalát fordítva is felénk – felviláncolja a fordítás Janus-arcának mindkét oldalát. S fejtegetése nemcsak A TÖRTÉNELEM HASZNÁRÓL ÉS KÁRÁRÓL gondolatmenetével érintkezik, hanem a másik ifjúkori főművel, a MI, FILOZÓFUSOK...-kal is. Ha a VIDÁM TUDOMÁNY e helyén a modern „történelmi érzék”-et védi is, mögötte ott van a történelem (fordítói) feldolgozásának másik oldala is: ha a fordító nem is „ültetheti a jelenlegit” a régi (és a más) „helyébe”, a maga helyéből nézve formálhatja csak újjá a régi mást, úgy, hogy bizonyos értelemben, jelenlegivé is váljon. A kérdést talán a szem-pont és a néző-pont különbségével lehetne tisztázni. A szem önmagában nem „tudja”, mi az, amit lát; a nézőnek tudnia kell, mit lát a szeme. Más szóval (és képpel: a Nietzschéének parafrázisaként): a fordítónak éppúgy kell hódítónak lennie, mint hódolónak, hódolónak éppúgy, mint hódítónak.

Újrafordítani pedig – és tehát – nemcsak a fordítói nyelv óhatatlan avulása, a fordítás mindig csak hozzátvetőleges jellege okán kell, hanem – az irodalom (és az élet) minden változásával együtt járón – a fordítás elméletében és gyakorlatában, részben,

funkciójában s ezek tudatosított követelményeiben beállt változások, új és új elképzelések miatt is. Szembekerülve nem is csupán a *hogyan?* és a *miként?* – hanem a *miért* (fordítunk)? kérdésével is. Miért fordítunk? – azon az elemi feladaton kívül (s ez elsősorban *feladat*), amely az idegen művek megismertetésében áll, ezen túl *miben* alkotás a fordítás? Milyen joron tarthat – és tartozik – az 1923-as A ROMLÁS VIRÁGAI „a magyar irodalomnak is csúcspontjai közé”, mint „olyan szövegmegformálás, amely [...] egy kötelező erejű, maradandó és értékmeghatározó magyar irodalmi kánon része....”? Ahogy oly megfontolandó módon írja körül Báthori Csaba a *Tekintet* című folyóirat 92/5. számában közölt BAUDELAIRE REDIVIVUS című cikke azt, amit fentebb egyszerű kijelentéssel úgy neveztünk: a fordítás az irodalom egyik műfaja.

Tornai József ritka merész vállalkozása, egymagában vállalra venni oly „*cél*nak [...] *terheit*”, melyhez Baudelaire egy verse szerint (amelyről még szó lesz) „*Sisyphos bátorsága kéne*” – éppen Baudelaire összes versének újrafordítását –, mintha kicsit megpezsdítené irodalmi életünknek a fordítás értékelésére és problémáinak felvetésére, mint már említettük, oly tunya közegét. Már a fordítás készülésének, majd elkészültének híre megmozgatta körülötte a levegőt. Sokan eleve elvitatták jogosultságát; mások előlegezett bizalommal szorgoskodtak a megjelentetés ma oly viszontagságos lehetőségének megteremtéséért. Ha e viták még nem csapódtak is le komolynak nevezhető írásos vegyelemzések formájában, lassan ilyenek is jelentkeznek; a már említett cikk mellett éppen a *Holmi* ugyanezen számában is. Ez máris – mintegy külső, közvetett – eredménye Tornai vállalkozásának. Fordításához irt figyelemre méltó bevezetőjében (erre is lehet, sőt kell *figyelemmel* lenni) lényegileg két megállapításban foglalja össze újrafordításának premisszáit. Az első: a mű időszerűsége, a bevezető utolsó mondata szerint: „*nem ismerek nála kihívóbb és időszerűbb költőt*”. Második az a – sommás – megállapítás, hogy bár „*túlságosan nagy hatással volt*” rá a klasszikus magyar fordítás, és „*túlságosan tisztelte Baudelaire-t és magyar fordítóit*”, rá kellett jönnie, hogy „*az igazi Baudelaire-t azonban a fordításokból nem ismerhette meg*”; új fordítása „*elsősorban*” a „*fogalmak*” használatában, tehát egy új értelmezésben „*különbözik a klasszikus, ismert hármásától*”.

Az én itteni szeszélyes elmélkedésem az újrafordítás kérdéseiről semmiképpen sem az új Baudelaire-fordítás értékelése kíván lenni; bár kétségkívül ez utóbbi esemény adta hozzá az ösztönzést. Magát a fordítást s a fordítás szerzőjének bevezetését csak vetülékfonalként fűzöm olykor gondolatmenetembe. Baudelaire kétségkívül máig és ma is „*időszerű*” és „*kihívó*”: az európai költészetben a modernség első paradigmája és alapmotívumainak példatára. Ma már mégsem hat azzal a központi sugárzással, nem tör ránk azzal a szinte „*mesterséges-paradicsomi*” mámorral, amivel születésének centenáriuma körül szinte egy táborba vont a modernség nagy alakjait, Swinburne-től Carducciig, Stefan Georgétól Brjuszovig és Adyig. Azóta hetvenöt év telt el (több, mint a LES FLEURS DU MAL első megjelenésétől addig az időig, amiről beszélünk). S ebben az utóbbi háromnegyed században a költészet mindinkább a Baudelaire köntöse alól kibújt, talán még „*átkozottabb*” mesterek, Mallarmé és Rimbaud, valamint a különböző avant-garde-ok meghosszabbított erővonalai mentén jut el máig. Mára már Baudelaire szinte megnyugtató klasszikus lett, a maga szinte olümposzi trónusán, nem az, akitől Ady 1917-ben még így megittasult: „*Írnom ilik és kell a nevezetes, jubiláns halott élőről, a líra egyik legbüszkébb, bujkálón is legtisztább fejedelméről, mert neki köszönhetem életemnek talán legemlékeztetőbb, legfájdalmasabb és leggyönyörűbb szenzációját [...] Baudelaire-t fordítani, jól fordítani, aztán meghalni, pompás program...*” A magyar költészet mai

„szituációja” sem azonos azzal, amelyben A ROMLÁS VIRÁGAI – öt évvel később – létrejött, Babits bevezető szavaival így jellemzette: *„Adytól kezdve senki sincs közöttünk, kire e szellem felszabadító, útmutató hatással ne lett volna [...] s oly kötelességet tár elénk, amilyenre a mi ellanyhult költészetünknek elsősorban szüksége volt: a legmerészebb tartalom lehetőségét és a legnemesebb forma kötelességét.”* Sem a magyar, sem az európai költészetben nem az ma Baudelaire helyzete, mint amit a húszas években Valéry hasonló című tanulmányában felvázol: *„Baudelaire dicsőségének delelőjén áll. [...] Baudelaire-rel a francia költészet végre kilép a nemzet keretei közül. Az egész világon olvassák; úgy jelenik meg, mint maga a modernség költésze. [...] Azt mondhatom tehát, hogy ha vannak is költőink között nagyobb és hatalmasabb tehetséggel megáldott költők, de egy sincs nála fontosabb.”* S úgy gondolom, nem áll fenn többé az a helyzet sem, amelyet Walter Benjamin regisztrál a harmincas években írt nagy Baudelaire-tanulmányaiban; szerinte a közönség elfordult a „lírai” költésztől (amin Benjamin értelemszerűen a romantikus költészetet érti), s ezért más közönséget céltott meg; *„később kiderült, hogy jól számított. Az utókor meghozta számára azt az olvasótáborot, amelyre ő eleve berendezkedett. Őt igazolta az idő: a lírai vers befogadásához csakugyan nem kedvezők már a feltételek. [...] A ROMLÁS VIRÁGAI híre ugyanezen periódusban állandóan növekszik.”* Úgy gondolom, azóta – a sokszoros további lírai és antilírai fejlemények után – Baudelaire-t a történelem oda-vissza lengő hullámai visszasodorták abba az egységes lírai hullámvásba, amelyből egykor kitört, nem valószínű, hogy olvasottsági mutatójával ma akár hazájában, akár nálunk szignifikánsan kiválna a költészet más nagy klasszikusai és a modern költészet többi nagy kútfője közül.

Baudelaire mai újrafordítója tehát nem ugyanazt a „kötelességet” érezheti, amit Babits szerint a feladat öeljük tárt, hanem valami mást. Egy világirodalmi alaplűnek irodalmunkban való továbbéltetését: az újrafordítás készítését. Annak a (kérdéses) „felismerését”, hogy *„a magyar fordításból nem ismerheti meg az igazi Baudelaire-t”* (következésképpen a magyar olvasók általában nem ismerhetik meg); méghozzá azért nem, mert a klasszikus fordítók nem ismer(het)ték fel a „filozófus” költő filozófiai alapállását, és így nem közvetíthették következetesen azokat a „fogalmakat”, amelyek ennek bonyolult idomát feszesen tartják.

Ez a felfogás, mi több, fordítói elszántság első pillanatra valóban az újdonság erejével hat: olyannyira szemben áll azokkal a régóta szállongó kifogásokkal, amelyek a „nagy hármast” fordítását elsősorban stiláris szempontból érzik kikezdehetőnek. Ezek – itt sommázva – a fordítás „elavult”, „szecessziós” nyelvezetére, túl pompás (Tóth Árpád) vagy éppen túlmodernizálóan prózai (Szabó Lőrinc), a Dantéhoz közelítő, olykor súlyosan bonyolult (Babits) verselésére vonatkoznak, amelyek, mai távlatból nézve, valóban ellágyítják, feldisztatik vagy éppen túlbonyolítják és túltilizálják Baudelaire nemcsak értékénél, hanem stílusjegyeinél fogva is „klasszikus” verselését. Amelyet Gyergyai Albert a VILÁGIRODALMI LEXIKON szócikkében (1970) valóban találóan az „egyszerű, erős, közvetlen s élesen pontos” jelzőkkel jellemez, s olyan „kíméletlen őszinteséggel”, amely *„már-már kibírhatatlan s mégis oly dallamos”*.

Az új fordítás tehát nem ezen a terepen, mondjuk, kissé eufemisztikusan, a varázslat szférájában készült erőfeszítéseit összpontosítani, hanem a „fogalmi” tisztaság kényes terepen. Újból hangsúlyozva, hogy e sorok nem Tornaí fordításának konkrét értékelése, csak az „újrafordítás” általános kérdéseí körül forognak, felmerül, hogy a költeményt, amelynek *„minden pontja archimedesi pont”* (József Attila); amelynek „formája, vagyis a Hang érzete és tevékenysége ugyanazon hatalommal bír, mint a Tartalma, vagyis egy szellem végleges módosítása” (Valéry); amelynek *„összes eleme értelmi elem”* (J. M. Lotman);

amelynek varázsa alatt az olvasó „képtelen elszakítani a fogalmi vonatkozást az érzékelési ingertől” (Umberto Eco) – kimozdíthatjuk-e, ki- és lefordíthatjuk-e csupán egyik összetevőjének pontján megragadva. E folyóirat más helyén az új Baudelaire-rel foglalkozó recenzió mintha túlságosan könnyen elfogadta volna a fordító ajánlatát, s kritikai megjegyzéseivel a fordítói szándék megsabta terepre szorítkozott. Holott minden művet (a fordítást is) a mű teljes terepén kell megvizsgálni, mert mű csak ezen a teljes terepen emelkedhet.

Baudelaire nem (csak) azért a „legfontosabb” francia (s talán egyben: európai) költő, mert az ördögi és isteni szentségtörő felcserélésével egy az addigától eltérő, „feje tetejére állított” erkölcsi világrendet lát meg, mert Rimbaud és Nietzsche előtt ő merészelt először megjövendölni „Isten halálát” („*A teológia. [...] a teremtés vajon nem Isten bűnbeesése-e?*” – MON COEUR MIS À NU), hanem, mert ezt a „teológiát” vagy „antiteológiát” az éppen kialakuló metro-polis labirintusaiban csatangoló magány addig soha nem hallott *tónusával* emelte a költészetbe, ezen a „kibírhatatlan s mégis oly dallamos” ős-Hangon, „*amely sebét adta és elrendelt végzetét*”, és „*a roppant létezés díszletei mögött*” megláttatta vele „*a mélyben örvénylő különös sötét világokat*”: a modernség világát. (Baudelaire: A HANG.) Mindeközben – ez Baudelaire költészetének egyik benső paradoxona – csak a maga *egészében* „modern” költő. Verselésének faktúrájában például egyáltalán nem az. Először emelvén a művészet legfelső polcára a „művészt” (a l'art pour l'art igazi jelentésében nem „művészet a művészetért”, hanem művészet által generált művészet, a művészet – és nem valami rajta kívüli – jegyében fogant művészet), a verselésnek nem újító művésze; nem „formaművész”. Victor Hugo a francia vers összehasonlíthatatlanul bravúrosabb, sokoldalúbb újítója. Baudelaire egész költői művében szinte egyet sem találunk azokból a botránnyosan merész rímáthajlásokból, amilyenekkel Hugo már nem sokkal Baudelaire születése után felkavarta a francia vers klasszikus rendjét, összekapcsolva ezeket még az alexandrinus „triméteresítésével” is (ami analóg Aranyánál a magyar alexandrinus chorijambizálásával). Baudelaire verselése ehhez képest egynemű és konzervatív. Sokkal közelebb áll Racine-hoz, mint Victor Hugóhoz, sőt Boileau-hoz és Malherbe-hez is, akikre többször hivatkozik; s főként közelebb, mint az ő hajóbarázdájában továbbshunó követőiéhez, Verlaine, Rimbaud vagy Mallarmé verséhez. Azt mondhatnánk: az „üvöltés”, itt, a kezdetén, a Gyergyai Albert által megidézett „kibírhatatlan”, valóban „dallamosan” jelenik meg: az európai költészet klasszikus hangnemein, tonika és domináns szinte bachi kiegyensúlyozottságán és „gáncstalan” tökélyén tör át. „*Baudelaire a (francia) költészet Janusa – írja Claude Pichois, az eddigi legfontosabb Baudelaire kritikai kiadás gondozója – ,vagy, hogy modernebb képet használjunk, hőkicserélője; az, aki egyformán fordul múlt és jövő felé; aki a régi értékeket átadja az új nemzedékeknek, a múltat átgyúrja jellenné és jövővé; az utolsó klasszikus és az első modern.*” A mindenkori (kivált a mai) Baudelaire-fordítónak egyszerre kell lefordítania nemcsak ezt a „klasszikusat” és ezt a „modernet”, hanem ezt az *utolsó* klasszikust és *első* modernet is.

Ezt a „híres magyar hármas” 1923-ban – minden modern „eufóriája” és heurékája mellett – nagyjából tudta, s a maguk lehetőségai között, tehát az akkor lehetséges legmagasabb szinten, meg is valósította. (Természetesen azokkal a gyengeségekkel, amelyek minden fordítás velejárói – aratni nem lehet szemvesztés nélkül, költőt fordítani még kevésbé –, s amelyek az idővel csak egyre jobban kiütököznek rajta.) A verselés kényes pontosságában is (bár természetesen nem reprodukálhatták a francia alexandrinus „klasszicitását”, hiszen annak a magyar klasszikus költészetben alig volt elődje –

szinte őnekik kellett kitalálniuk). Tóth Árpád mégis készséggel belátta, hogy a saját ifjúkori költészetében oly mesterien és bűvös dallammal kezelt, úgynevezett „niebelungizált” cezúrákkal nem lehet helyettesíteni Baudelaire kényesen betartott klasszikus cezúráit, s régebbi fordításait ilyen irányban átdolgozta (I. A ROMLÁS VIRÁGAI jegyzeteit). Szabó Lőrinc is igen tartózkodóan bánt a maga rimelési szélsőségeivel, amelyek az *a* névelő egyedüli rimképző funkciójában „csúcsosodnak ki”, s ami természetesen együtt jár a szélsőséges enjambement-nal.

Egy új magyar – teljes – Baudelaire fordítójának vagy új ekvivalenciák rendszerében kell keresnie (ha van ilyen a magyar költészet mai helyzetében), vagy az adott és örökölt formák megújított, maian magasrendű keretében, a Janus-arcú baudelaire-i varázslat reprodukciós lehetőségét. A ROSSZ VIRÁGAI mindenképpen új magyar irodalmi *esemény*. Megérdemli, meg is követeli a részletes és beható bírálatot. Mint már többször ismételt, ez az írás nem erre vállalkozott. Továbbra is az újrafordítás általánosan felfogott kérdéseit érintve, két példát mégis e fordításból emelek ki. Közvetlen vonatkozásban a fentebb a régi fordításról mondottakkal.

A SZENT PÉTER MEGTAGADJA JÉZUST (ez Tornai címadása) eredetileg a „kiátkozott”, betiltott darabok közül való, a kritikai kiadásban a RÉVOLTE (LÁZADÁS) ciklusba sorolt mindössze három vers egyike. E talán mind közt „legszentségtörőbb” költemény szélső paradigmája a Janus-arcúságnak. Joggal kérdezhetnénk, ha a költő elég merész ahhoz, hogy így végezze versét: „*Péter megtagadta Jézust... Ő tette jól!*” – miért nem elég merész, hogy a klasszikus francia vers szigorú rendjének „szentségét” is megtörje. De Baudelaire nem volna Baudelaire, ha éppen itt, „lázasága” tetőfokán nem kényszerítené rá versmondatainak kiegyensúlyozott tökélyét és verssorainak hajszálpontos vésetét. Baudelaire számára a vers szabályai nem kívülről rákényszerített „szentséget” jelentenek, hanem kifejezőereje alapképletét. Nem fölénk rendelt sérthetlenségét, hanem a művész sui generis művésziségének követelményét, mint egy új (vagy újonnan felfedezett) categoricus imperativust. „*Ezen a szegény földön, ahol tökéletlen maga a tökély is*”, ahogy Delacroix-ról írva mondja, Baudelaire egyetlen „istene” ez a tökéletlen Tökély, s ha netán elérhetnénk, akkor bizonyulna igazán hivságosnak. A Baudelaire által egyszerre konstatált és kezdeményezett „modernség” egy későbbi fázisában épp ezt a hivságot éli meg a költészet. Yves Bonnefoy versében a Baudelaire-nél még „*tökéletlen tökély*”-t már csak „*küszöbként*” lehet „*szeretni, megismerve megtagadni, holttá feledni*”; mert „*a csúcs a tökéletlenség*”. Ez homlokegyenest szemben áll Baudelaire ars poeticájával.

A fentebb említett Baudelaire-versnek (eredeti címén: LE RENIEMENT DE SAINT PIERRE) több kéziratot vagy nyomtatásban is megjelent változata maradt fenn. Az 5. számú, ma véglegesnek tekintett variánsban az eredetileg többes számú *viandes* (hús) szót a költő többszöri oda- és visszajavítás után újból egyes számúra változtatta át, holott a szó mindkét esetben ugyanazt jelenti, s egyformán két szótagot számlál. A kritikai kiadás jegyzetei szerint pusztán ama „*prozódiai aggály*” miatt, hogy: „*a viande egyes számban két szótag, dierézis folytán, többes számban – viandes – ugyanígy, ám a vian egyetlen hangvételrel ejtődik ki*”. Ha valahol, hát itt megengedhetetlen – nem is valami licencia, hanem olyan *aggálytalan prozódia*, amely egyszerre sérti meg súlyosan a nyelvhasználatot és a verselést, az új fordítás ötödik szakaszában (lásd az általam kiemelt szavakat):

„*mikor megtöretett tested ön-súlyától már
feszülő két karod kinyúlt, s vérben meg a
verejtékben uszott a homlokod hava...*”

A pusztán a következő sor főnévéhez „hajló” a névelő egyetlen hangjából álló „alibi”-rim, mindezen túl, még a köznapi szóhasználatban is bántón fölösleges nyelvi bottlással érne fel. Próbáljuk meg versen kívül elmondani: „*s vérben meg a verejtékben...*” (*vérben és verejtékben* helyett). A következő sorban ehhez csatlakozik egy újabb fölösleges a névelő, ezúttal közvetlenül a cezúrát követően, s nem a rímkényszer, hanem a metrumkényszer következtében. Még mindig ugyanebben a strófában zuhan ránk – szinte „*ón-súllyal*” az (ezúttal más értelemben) „kibirhatatlan” nehézségű sorvég öt egymásra következő hosszú szótagja: „*ón-súlyától már*”. Baudelaire nem impresszionista verselő, aki hanggal és ritmussal „festi” a közlendő hangulatot, nem is expresszionista, hogy „mondanivalóját” önkényes metrikai változatokkal erősítse; hanem, mint már többször mondtuk: klasszikus, aki méghozzá külön ki is játssza a vers „testének és lelkének” a jó és a rossz dualizmusát a verselés szintjén is kiemelő kettősségét. Nem a rossz dudáit kívánja felfedezni, hanem a rossz virágait. A szörnyűséget is „gáncstalan” strófába kényszeríti:

*„Quand de ton corps brisé la pesanteur horrible
Allongeait tes deux bras distendus, que ton sang
Et ta sueur coulaient de ton front pâlisant,
Quand tu fus devant tous posé comme une cible...”*

Baudelaire e verse nem a költészet elleni „lázas” – mint majd számos közvetlen vagy közvetett követőjéé lesz –, hanem a költészet lázadása egy Istenre hivatkozó istentelen világrend ellen. „*Baudelaire márványa*” („*le marbre [...] de Baudelaire*” – Mallarmé) itt szét-hulló morzsalékkövé válik.

De hát: „*L'Art est long et le Temps est court.*” Ahogy egy másik Baudelaire-versben áll, Hippokratészt, sőt, közelebről Longfellow egy versét idézve. Az új fordításban: „*A mű hosszú, időnk rövid.*” A mű – vagy inkább a *munka*, amelyből létrejön, hosszú és nagy, s miután rövid (túlontúl rövid) időnkből vesszük el, vagy ahhoz igyekszünk hozzáadni – még sikertelenség esetén is ki kell hogy vivja megbecsülésünket: annál is inkább, mert mindig adva van benne a siker lehetősége is. E vers, a LE GUIGNON új fordítása ilyen sikernek könyvelhető el. Hogy a cím fordítása – BALSZERENCSE – a legszerencsésebb-e, nem hiszem; de bizonyosan jobb Babits választásánál (KÁR). A kár főnév magyarul névelő nélkül (a szótár szerint) „gyak. állítm.-ként” áll. A *guignon* pedig, amely közvetlenül semmiképp sem kárt – *dommage, désavantage, tort, dégât* –, nagyon is, névelővel ellátva egy bizonyos szerencsétlenséget vagy inkább veszteséget jelent. Azt, ami minden „hosszú” munka után is veszendőbe megy (a versfordításban még a leghosszabb és legodaadóbb munka, erőfeszítés és tehetség mellett is óhatatlanul veszendőbe kell mennie). Babits igen szép fordítása legalábbis két olyan szóalkotást tartalmaz, amely ama sokat emlegetett „szecessziós”, különc és túldiszített versfogalmazáshoz kötődik, amelyet A ROMLÁS VIRÁGAI-nak általában fel szokás róni: „*títokédes*” (illat) és „*bús-bűjva*” (hinti). S ha közelebb megyünk az eredetihez, kiderül, hogy a szövegezés nemcsak bántón század eleji, hanem súlyos értelmezési hibát is rejt magában. Mindkét szó a szonett még gondolatjellel is kiemelt fordulatában tűnik föl, két egymás utáni sorban, a verszáró kép elemeként. Ott, ahol a cimben előlegezett veszteség („*balszerencse*” vagy „*kár*”) a két terzina kettős metaforájában ölt testet:

„Sok kincset temet föld meg éj,
csákány, fűrő hozzá sem ér,
feledve aluszik magában

és titokédes illatát
bús-bújva hinti sok virág
mélységes és messze magányban.”

Az eredetiben nemcsak ilyesféle összetételek nem találhatók (mint ahogy Baudelaire más verseiben sem), hanem a költő „egyszerű, erős és élesen pontos” szavai – ha prózában reprodukálni lehet – ezt mondják: sok virág ontja kelletlenül (sajnálkozva, fájdalmasan) édes illatát, akár egy titkot (mélységes magányban). Babitsot itt az tévesztette meg, hogy franciában a *comme* hasonlító szó előtt nem áll vessző, így, ha csak magát a sort olvassuk: „*son parfum doux comme un secret*” – úgy is érthetjük: illatát, mely (olyan) édes, mint egy titok. Csakhogy az előző sorral egybeolvasva (amellyel egyébként a rím is összeköti) világos lesz, a két sort átívelő versmondat értelmileg így tagolódik: *Mainte fleur épanche à regret son parfum doux – comme un secret*.

A teljes igazság kedvéért elmondható, hogy a két sor értelmezését ma megkönnyíti egy fennmaradt kéziratos változata, amelyet Babits nem ismerhetett, hiszen az 1975-ös kritikai kiadás közli először. Ennek alapján már a legcsekélyebb kétség sem maradhat a helyes olvasat felől:

„*Mainte fleur épanche en secret
Son parfum doux comme un regret*”

Ebben a megfordított sorrendben tökéletesen világos, hogy az illat nem lehet „titokédes”, és hogy ez a jelző az ugyancsak túlszínezett és túlcirkalmazott „bús-bújva” határozóval megterhelve, Baudelaire a legkisebb szótárban is könnyűszerrel megtalálható, egyszerű szavainak és egyszerű mondatszerkesztésének klasszicizmusával egy egészen más költői aurát kíván megfeleltetni (mint láttuk, még értelmezésében is félrevezetően).

Az új fordításban a fordító mindkét (feltételezhető általános) törekvése (és mintegy újrafordítási jogalapja) megvalósul: a keresett, már többször minősített nyelvhasználat kiküszöbölése és a lehetőleg pontos értelmezés:

„– Sok kincs szunnyad a föld alatt
s elfeledve ott is marad,
nem éri se fűrő, se csákány;

és sok vonakodó virág
titokban önti illatát
egy-egy kert mélységes magányán.”

Helyes értelmezésének köszönheti talán azt is, hogy a sorokat (a versmondat egymásra következő és nem véletlenül a maga sorrendjében egymásra következő tagmondatait) sem cseréli fel, mint Babits az első terzinában.

Itt az újrafordító, igaz, a vers első két sorában szinte szó szerinti átvétellel a régi fordításra támaszkodva; igaz, veszítve némiképp az eredeti vers és az első fordítás lendületességéből; s igaz, a hét rímpárból kettőt változatlanul átvéve, egészében joggal

vállalhatta az újrafordítás minden nehézségét és ódiúmát. „A mű hosszú, időnk rövid.” A munkának (az *ars*nak) mindig csak egy részét végezhetjük el a magunk rövid idejében; csak ráhagyatkozunk az előttünk jártakra, és ráhagyományozunk az utánunk jövőkre. A „vesztéséget” is – amennyire lehetséges – nyereségéé váltva.

A versnek, egyébként, a később felbukkant kéziratok szerint, eredetileg, korábban más címe volt, két változatban is: AZ ISMERETLEN MŰVÉSZ, illetve AZ ISMERETLEN MŰVÉSZEK. A régi és az új cím beszédesen kiegészíti egymást. Abban sem vagyok biztos, hogy csak arról a vesztéségről (balszerencséről, kárról) szól-e a vers, amely megannyi elkalódott, ismeretlenül maradt művészt ér, illetve, általuk, a világot. Talán inkább minden művészről, aki még maga előtt is ismeretlen marad, műve pedig megalkotva is – vesztéséé. Hogyne járna hát vesztésséggel minden, akár legszöveghöz közelebb olvasat, akár a legmélyebb újraátéléssel létrejött fordítás?

Rossner Roberto

POE–MALLARMÉ–VILLANELLA

Vö. Radnóti Miklós: NAPLÓ. 1937. nov. 7.

Lesz-e pompás, lesz-e hű
Kedvesünk a fordítás?
Le Corbeau dit: Jamais plus!

Vérehulló fecskéfű
Drogja édes pusztítás.
Lesz-e pompás, lesz-e hű,

Lesz-e pontos óramű,
S álom így is, látomás?
Le Corbeau dit: Jamais plus!

Tartalomból áll a mű,
Vagy a forma, semmi más?
Lesz-e pompás, lesz-e hű,

Lesz-e rimes, egy-tövű?
(Próza-„Holló” nagy blamázs...)
Le Corbeau dit: Jamais plus!

Lesz-e vérbő, nagyszerű
Kedvesünk a fordítás?
Lesz-e pompás, lesz-e hű?
Le Corbeau dit: Jamais plus!

Czesław Miłosz

BOGÁNCSKÓRÓ, CSALÁN...

„...le chardon et la haute
Ortie et l'ennemie d'enfance belladonna”
(O. Miłosz)

Bogánckóró, csalán, lapu és nadragulya –
Ezeknek van jövőjük. Az üres rét övék,
S a rozsdás sinek is, meg fönns az ég s a csönd.

Ki leszek azoknak, akik századokkal utánam születnek,
Mikor a nyelvek zsvivaja után a csönd lesz csak becses?

Úgy hittem, megvált engem a szószerkesztés tudománya,
De késznek kell lennem a nyelvtantalan földre.

Amelyen bogáncs nő, csalán, lapu és nadragulya,
S fölöttük szellő leng, álmos felhő és csönd ül.

TÁVOLABBI TÁJAK

Szeretnéd hallani, hogy milyen az öregség?
Az biztos, hogy erről a földről nincs sok tudomásunk,
Míg magunk föl nem fedezzük; s akkor már nincs visszatérés.

1. Körülnéztem. Hogy másokkal ez történt,
Azt még megértem, de hogy énvelem?
Mi közöm hozzájuk? Arcuk barázdált, hajuk ősz,
Bottal csoszognak, és nem vár rájuk senki.
Lehet, hogy engem is így lát egy fiatal lány,
Bár más vagyok magamnak a tükörben?

2. S hogy nyugalmas? ugyan. Akarva-akaratlan
Hurcol – félek, hogy mindjárt eltűnik belőlem –
Az, aki mindennap szint adott a világnak,
Izmaim olajozta és szavakat sugallt.
Soha még ilyen erősnek nem éreztem Éroszt,
S az új nemzedékek földjét ilyen öröknek.

3. Megneveltet ez az egész lassú elmúlásom.
Lábaim gyöngesége, a szívdobogás, s hogy lépcsőt mászni nehéz.
Saját engedetlen testem úgy tekintem
Az ész fényében, mintha hegyről nézném,
S mégis megszégyenít engem ez az asztma,
Lever hajam hullása, s a búcsú fogaimtól.

4. Most már bölcsebb vagyok, aszúbort iszom,
Az igazságét – másokról és magamról.
Régi kétségbeesésem ugyan miért volt?
Mit számít, ha az ember sánta és téveteg.
Jól vagy rosszul, de beteljesült az élet,
S a megbocsátás kertje nyitva mindeneknek.

5. Újra fiatalnak lenni? Nem, bár irigylem.
Ezek nem is tudják, hogy milyen boldogok.
A napfelkeltét himnusszal kellene hogy köszöntsék,
Mindennap énekek énekét kellene dalolniuk.
Én önmagamtól nem lehetnék már szabad,
Megint belekeverednék sorsomba s génjeimbe.
S ilyen életből egy is nagyon elég.

6. „Ha az, amiért könyörgök, beteljesülne!
Odaadnám érte fél életem!”
Aztán beteljesül. Keserves és siralmas ügy.
Ne kérjetek, halandók! Meghallgattatnak fohászaitok.

7. Most eddig ismeretlen vidékeken járok,
Melyekről tudós könyvekben nincs leírás.
Az ezeréves fa is egy napos.
A pillangó századokra megáll a levegőben.
A kis római lány ragyog az átriumban,
Majd kialszik az idő egy sötét fordulóján.
Mi neveltség, hogy két törzsre vagyunk osztva:
Megismerik a nők párjuk komikus szégyenét,
S megismerik a férfiak a nők komikus szégyenét.
Talpunk alatt királyok, s kiszáradt rovarok.
A rue de Vrillière, persze, míg Kot Jelenski élt.*
Egyszer azt mondta: „Elviszlek Kleopátra sírjához”,
És megmutatta: „itt van” a Vivienne-átjáróban.

(Egy magát makacsul tartó párizsi legenda szerint Napóleon Egyiptomból magával hozta Kleopátra múmiáját, s mivel nem tudta, hogy mitévő legyen vele, eltemettette a mai Vivienne passzázsban.)

* Konstany A Jelenski (1922–1988) lengyel születésű francia kritikus, Gombrowicz egyik első méltatója.

8. *Mawet, mors, mirtis, thanatos, smrt.*
 Ezzel végződik minden birtoklásunk.
 Mindené, mire azt mondhattam: enyém.
 Ezzel ér véget elménk s szellemünk.
 Tökéletes hideg. E küszöböt hogy lépem át?
 Keresem, mi mond leginkább ellent a *smrt*nek.
 Azt hiszem, a zene. A barokk zenéje.

9. De a költészeted megmarad. Nagy költő voltál.
 – Bár igazán csak a futást ismertem.
 Mint amikor kinn a tanyán hápogás-gágogásra ébredtem,
 És tündöklő nap hívott ki versenyre
 Meztláb, a harmatos humusz ösvényein.
 Vajon évekkel később nem éppen így
 Fogtam neki reggelente a munkának, tudván, hogy még sok
 A fölfedezendőm az erdei tartományban, amit a toll leírhat,
 S hogy elérek a sűrű közepére, ahol valódi minden?
 Remélve mindig, hogy holnap, majd holnap odaérek.

10. De a költészeted megmarad. Valami fönnmegmarad belőle.
 Lehet, de elég gyenge ez a vigasz.
 Ki hitte volna, hogy a bánat egyetlen orvosszere
 Ilyen fanyar lesz és ennyire erőtlens?

11. „Egy elhízott vénasszony álruhájában járkálok” –
 Írta nem sokkal halála előtt Anna Kamienska.*
 Igen, ezt ismerem. Illanó láng vagyunk,
 Nem azonos az agyagedénnyel. Írjuk hát az ő kezével:
 „Lassan visszahúzódok a testemből.”

(Megjelenik két tizenhét éves költőnő,
 Ő az egyikük. Még iskolába járnak.
 Lublinból jöttek a Mesterhez. Vagyis hozzám.
 Ülünk az üres mezőkre néző varsói lakásban,
 Feleségem teát tölt. Udvarias süteménymajszolás.
 És nem mondom, hogy a szomszédos telken kivégzettek fekszenek.)

12. Szeretném azt mondani: „Már mindenből elég.
 Ami az életben átélhető volt, én átéltem.”
 De úgy vagyok vele, mint ki félénken elhúzza a függönyt,
 Hogy lásson valamit az ünnepből, ami számára érthetetlen.

Gömöri György fordításai

* Anna Kamienska (1920–1986) lengyel költőnő.

Tóth Krisztina

A MEGFOGHATATLANRÓL

Alighogy írni kezdtem, máris azt
érezem, nem ezt akartam mondani,
és az fog elsikkadni pont, ami
körülfoghatna. Nézzük azt,

ahogy a hegyi úton állsz, grimaszt
vágva, hogy ne fotózzalak. Aki
örökké próbál félrehajlani,
az nincs jelen. Időnként felriaszt

az elszalasztott kép. Belobban
a széleken, és összeégsz ravaszkas
mosollyal pöndör műanyagga: jól van,

megsemmisültél. Úgy hozná a hangzás,
hogy a végén a neved még kimondjam
búcsúzól, de félrehajlasz végleg.

Imreh András

MIÉRT SZERETEM AZT A HÁZAT?

Minek beszélni róla? Úgysem értenéd.
Hiába mondanám el, hogy a homokfehér fal
a lőrészerűen apró kisablakokkal,
a déli oldalon az emeleti balkon,
vagy az az egyirányú, egészen hihetetlen
fotólabori fény a tiz év előtti Menton
vagy Almádi sosem látott épületét
idézi – öltözöt egy sivatagi strandon –,
– hiába, mert ez így csak gondolatbeli
ház, egy régóta alvó tudat pipálta kép.
Lehet, hogy téged épp ez érdekel: a lelkem.
De én nem ezt akartam mondani.

Vagy, persze, ezt. De másképp. Ha volna róla fénykép –

– ismeretlen fiú: kinyúlott nyaku garbó,
 egy-két napos borosta, hunyorgástól mosolygó
 komor arc közepén háromszögletű árnyék,
 s a kép hátán a dátum: '975 –
 ennyit tudunk. De fel sem merül, hogy sem őt,
 sem a kép apropóját nem ismerjük, ezért
 nincs is hozzá közünk, mivel maga a kép,
 e sovány és mulandó síkbéli testiség
 tapadós ujjaink közt – önmagáért beszél.

Beszél-e önmagáért? Ha szóba állsz vele.
 Ahhoz, hogy megszeress egy tárgyat, eleve
 szeretned kell. Ezerből egy ilyen van. S ha ketten
 csészékről, régi könyvek illatáról beszélni
 tudnak: ritka szerencse – különösen, ha férfi
 az egyikük. – – Na és a szeretők?

Amikor éjszaka, még elalvás előtt
 valami igazán jólesőre szeretnék
 gondolni, két pihés, kamasz iker madárként
 repdeső kezéd és a Fodor utcai ház
 együtt jutnak eszembe. Álomi hárememben
 a rég halott, vecsési Rabló kutya vigyáz,
 hogy maradjanak együtt, kik egymást sose látták:
 barátaim, a nők, a könyvek és a macskák –
 apám, a negyvenéves, fél strófa angol ének,
 a „Four and twenty blackbirds”, a Lolka-Bolka-filmek,
 egy Vörösmarty téri vagy maribori flekken;
 Eberhardt zongorista, akinél senki szebben,
 és Lincoln buszsofőr a piros nyolcas buszon,
 s hogy nyár van és fenyőszag és kakaót iszom – – –

De mért szeretsz te engem?

Ha mint a kő alól kilógó gyikfarok –
 magát az állatot meglátnod reménytelen.
 Ha nem mondhatom, amit akarok:
 hogy tegnap legyél velem.

ÁLLATKERT

A majomházban záróra előtt
– mint vízszintes libikóka – egy ember
dermedt, jégkorszakbeli figyelemmel
nézi a gorillát, s az nézi őt.

Béna állkapcsok: a két szájból ázott
perec és rágógumi. Még szavak
és makogás, mint fehérjespirálok
kerengnek az üvegtető alatt –
vagy ölelkező, néma angyalok:

e késő órán, az elégtelen fény-
ben nem láthatják, mi van a Teremtmény
négy öklében: hüvelykujj vagy gyilok.

Simon Balázs

A FÉRJ

Nyomornegyedek hivatásos
Varázslónője lettél,
Kitágult orrcimpákkal
Szagolsz bele lichthofok
Sűrű levegőjébe az
Elérhetetlen után, és
Beszélisz hosszan, lázasan
Olykor halkán, közömbösen
Ordas fotójokba merülve,
Mint mocsárba jólesőn,
Ezeréves leletként szorítva
Bájtalan kezédbe egy
Fénytelen és karistolt kést
A karfa dióerezetére vetve
Néhány pillantást, mielőtt
Meghámozod almád, amit egy
Készséges kéz nyújt oda,
Hájas vagy és puha, rengő
Tészták között ott az egész

Család s egy pillanatra
 Minden vagy: a néma nagymama,
 A rég halott családi orvos és
 Az almahéjspirál egy mélyebb
 Lépcsajén a pap, ahogy kezét
 Előretartja várva, hogy a
 Szolga megtörölje prédikáció
 Előtt – most büszke vagyok
 Rád, s az érdeklődés holtterében
 Nekem is kijut néhány hálás mosoly.

Dalos György

VÉGE A KELETI VICCNEK?*

1950 februárjában történt. A huszonnégy éves B. László traktorkezelő és az egy évvel fiatalabb M. János kőművessegéd agitációs körútra indult a tavaszi szántási szerződések megkötése érdekében. Épp e rendkívüli alkalomból követték el azt a könnyelműséget, hogy némileg eltértek a száraz propagandanyelvtől. Egy útjukba eső tanyán B. László a következő viccet mesélte el:

„A tanító két képet (Sztálin és Rákosi képét) adott a gyerekeknek, hogy vigyék haza, és otthon akasszák ki. Másnap a tanító megkérdezte a gyerekeket, hogy hová akasztották ki a képeket. Az egyik gyermek erre azt felelte, hogy édesapja Sztálin elvtárs képét a spájzba akasztotta, hadd lássa, hogy ott nincs semmi, és ne legyen mit követelnie. Rákosi elvtárs képét pedig a vécében akasztotta ki, hogy érezze, milyen büdös a levegő.”

M. János is hozzá akart járulni a jókedvhez, ezért megosztotta viccismereteit a jelenlévőkkel. Ő a következőt mesélte:

„Rákosi és Gerő mentek autóval a hidon, és elébük állt egy szamár. Miután a szamár nem akart kitérni, Gerő kiszállt az autóból, valamit súgott a szamár fülébe, mire a szamár a Dunába ugrott. Mikor Rákosi megkérdezte Gerőtől, hogy mit súgott a szamár fülébe, Gerő azt válaszolta: azt súgtam neki, hogy lépjen be a pártba.”

A jelenlevők között akadt egy besúgó, aki a viccmesélőket feljelentette a hatóságnál. A két fiatalembert legott bíróság elé állították. Mindketten szánták-bánták a terhükre rótt államellenes cselekményt. „Védekezésül előadták – olvassuk a Sz. megyei bíróság ítéletében –, hogy a kijelentéseket annak idején tréfaként mondták el, hiányos ideológiai képzettségük folytán azoknak romboló hatását fel nem fogták, jelenleg ezen körülménnyel már tisztában vannak, és a jövőben példás munkájukkal igyekeznek hibájukat jóvátenni.”

A magas bíróság nem hatódott meg e bűnbánó szavaktól: „Rákosi Mátyas személye ugyanis a büntetőtörvényeszk megítélése szerint magát a demokratikus államrendet is megtestesíti,

* A tanulmány a szerző által összeállított német nyelvű kelet-európai viccgűjtemény utószavának készült.

a személye ellen intézett ízléstelen megnyilatkozás súlyos támadás. A »viccek« és egyéb, a vád által is a törvénnyel való kitételek alkalmasak magának az egész demokratikus államrendnek gyűlöletes színben való feltüntetésére. A büntetőtörvényszék súlyosbító körülménynek tekintette, hogy az ízléstelen beállítás a világ dolgozóinak és a magyar dolgozóknak vezetőit sértette, és a kijelentések az agitációs körút sikereinek lerontására is alkalmasak voltak.»

Tekintetbe véve a korabeli körülményeket, kész csoda, hogy a bíróság „nyomatékos enyhítő körülményeket” talált a két szerencsétlen flótásnál, akikért melleleg a helyi párttitkár is kiállt. Mindenekelőtt figyelembe vették, hogy mindkét vádlott „szegényparaszti családból származik”, s így a bíróság „a bűncselekmény jellegét nem egy ellenséges osztályidegen aknamunkájaként értékelte, hanem azt a néppellenes rendszerben nevelkedett és mélyreható ideológiai képzésen még keresztül nem ment fiatalság alig tudatos felelőtlen magatartásának minősítette”. Ilyenformán B. Lászlót három-, M. Jánost kéthavi felfüggesztett fogházbüntetésre ítélték, valamint kötelezték őket a felmerült bűnügyi költségek, személyenként 194 forint és 78 fillér, az államkincstárnak történő megtérítésére.

Olyan bűncselekmény, hogy „vicceselés”, természetesen nem szerepelt a BTK-ban. A paragrafus, amelynek alapján traktorkezelőnk és kőművesegédünk felelőségre vonták, az „izgatás” névre hallgatott. Hiába védekeztek a vádlottak azzal az eufemizmussal, hogy ők csak „tréfaképpen” vicceltek, az izgatás tényálladéka felől nézve a vicc szónak nincs relevanciája, az ítéletben következetesen idézőjelek közé zárják. Más szóval, az államhatalom nem ismer tréfát. Mi lesz azonban a viccből, ha teljesen komolyan veszik?

Szerencsére az izgatási paragrafust nem mindig és nem minden kelet-európai országban alkalmazták túl mereven a viccekre. A hatvanas évek Magyarországon például gyakran enyhítő körülménynek tulajdonították a „meggondolatlanságot”, az „ellenséges szándék hiányát” vagy a „csekély társadalomveszélyességét”.

Lehet, hogy egyes jogászok természetes humorérzéke volt az, ami a tréfák bírósági kezelésében e kedvező fordulatot előidézte. Mindenesetre az efféle ügyekben ítélkező bíró kényes helyzetét már viszonylag korán rögzítette az alábbi vicc:

„Egy bíró jön kifelé a tárgyalóteremből, és harsányan kacag. – Min nevelsz? – kérdi egy kollégája. – Fantasztikus viccet hallottam! – mondja a bíró, és nem tudja abbahagyni a nevetést. – Meséld el! – kéri a kolléga. – Nem lehet – feleli a bíró –, épp most adtam érte öt évet.”

Íme, az izgatási paragrafus egész konstrukciójának gyöngesége, legalábbis a viccek vonatkozásában. Aki ugyanis büntetőjogilag üldözi a viccet, annak a nevetést is üldöznie kell. Aki egy viccen nevet, legalábbis részben elismeri annak igazságtartalmát, ha pedig a vicc „alkalmas gyűlöletkeltésre”, akkor azt ismeri el, hogy a gyűlölet nem egészen alaptalan.

Némely ítélkező humorérzékét dicséri, hogy bírói körökben bizonyos vicceket „három per kettes”-nek neveztek, ami azt jelentette, hogy a mesélőnek három, a meghallgatónak két év szabadságvesztéssel kellett számolnia.

A modern kelet-európai vicc forrásvidéke a népmese, a nagyvárosi zsidóvicc, az anekdotakincs, valamint a korábbi századok pikáns és „disznó” viccanyaga. Hogy miként őrződnek meg és fejlődnek tovább e toposzok a jelenkori néphumorban, azt jól illusztrálja egy a hetvenes évek elejéről származó vicc:

„Megkérdezik a bölcs rabbit: miért bukott meg az 1968-as magyar gazdasági reformkísérlet. – Nem vagyok közgazdász – feleli a rabbi –, de eszembe jut erről egy történet:

Az öreg és csúnya Sárának semmije sincs, csak egy vén rühes kutyája. Sára egy szép napon aranyhalat fog ki a tóból. – Kíméld meg az életemet – könyörög az aranyhal –, és akkor teljesítem három kívánságodat. – Sára visszadobja az aranyhalat a vízbe. – Az első kívánságom – mondja –, hogy legyek megint fiatal. – Abban a szempillantásban gyönyörű ifjú leányszóvá változik. – A második kívánságom – mondja –, hogy gazdag legyek. – Abban a minutában egy pompás palotája van. – És végül – mondja Sára – azt akarom, hogy a vén rühes kutyám szép fiatalemberré változzék – S valóban: egy világszép fiatalember terem mellette. – Akkor most szeretkezni fogunk – mondja boldogan Sára. Bemennek a palotába, a hálószobába, és levetkőznek. Amikor már az ágyban vannak, a szép fiatalember imigyen sóhajt fel: – De kár, hogy tizenkét évvel ezelőtt kiheréltettél!”

Ez a vicc khasszid anekdotakeretbe foglal egy klasszikus – eredetileg orosz – tanmesét. Az elbeszélés szerkezetét a misztikus hármás meseszám határozza meg. Sára három kívánsága közül a harmadik meglepetésszerű erotikus fordulatot ad a cselekménynek. Ez a „disznó” viccekből kölcsönzött elem a poén gyújtózsínorja. A történet brutális lezárása pedig egyszerre demonstrálja annak irreális és szimbolikus jellegét.

A mondandó triviális, obszcén szinten valami olyasmit fejez ki, amit Lukács György sejtetett a gazdasági reform bevezetésének előestéjén, vagyis hogy a reform nem lesz sikeres, ha nem egészítik ki politikai változások. A hetvenes évek bölcs rabbija azonban többet állít, mint a filozófus: azt mondja, hogy a reform Magyarországon (és alighanem egész Kelet-Európában) már 1968-ban is elkésett. Miután a társadalmat megfosztották autonómiájától („kiherélték”), most már egy csoda se modernizálhatja („fiatalíthatja meg”). Ez a problematika ismerős kell legyen mindazoknak, akik az 1989-es esztendőt elemezték.

Mióta politikai viccek vannak, újra meg újra felvetődik szerzőségük kérdése. Kik azok az örökös destruktívok, akik szórakozásból, gonoszságból vagy csak idő- és szellemi-energia-fölöslegből egyebet sem tesznek, mint az államhatalom rovására mulatnak? Vannak, akik egy pesti kávéházban vélik őket megtalálni, mások titkos viccgyárat sejteneik mögöttük.

Olykor maguk a viccek is visszautalnak szerzőjükre, igaz, mitologizált formában. A Szovjetunióban az ötvenes évek derekán kaptak lábra az úgynevezett „jereváni rádió”-viccek. Az örmény fővárosba képzelt vicc-adóállomás voltaképpen a „Válaszolunk a dolgozók kérdéseire” típusú adásokat és laprovatokat parodizálta, amelyekkel a politika a tájékoztatás feltűnő hézagait próbálta kitölteni, főleg, ha bizonyos kérdések nyugtalanították a lakosságot.

A nyitottabb Magyarországon az Ismeretlen Viccmesélőt megszemélyesítették:

„Kádár megtudja, hogy Magyarországon a vicceket Kohn találja ki. Magához hívja, hogy neki személyesen meséljen.

Kádár gazdagon terített asztallal várja vendégét. A szegény ördög Kohnnak fennakad a szeme a bőség láttán. Kádár észreveszi ezt, és atyaián biztatja Kohnt: – Látja? Nálunk hamarosan minden dolgozó így fog élni.

– No de, Kádár elvtárs – feleli Kohn –, ha jól hallottam, itt most én mesélek vicceket.”

E történet két legyet üt egy csapásra. Egyfelől megfelel a jó király modern változa-

tának, a liberális Kádárnak, aki állítólag szívesen hallgatta a róla szóló vicceket. Másfelől azonban Kohn afféle udvari bolondként szemébe mondja az igazságot uralkodójának. Kohn persze mesealak marad, de az ő révén megtudjuk a viccek kialakulásának egyik legfőbb okát: a hétköznap és az utópia közötti szakadékot. Ahogyan a pártvezető terített asztala sem változtat az országban tapasztalható szegénységen, éppúgy a mégoly jó szándékú, naiv hazugság vagy akár féligazság sem helyettesítheti a teljes igazságot. Márpedig „*a humor – tudjuk Karinthy óta – a teljes igazság*”.

A vicceket, akárcsak a népdalokat vagy a népmeséket, egyes emberek találják ki. Rendkívüli stílus-, műfaj- és színvonalbeli sokféleségük arra utal, hogy ezek az egyesek igen számosak lehetnek. Némelyik történet motívumkincse és nyelve félreismerhetetlenül munkásmiliót sejtet, más viccek az értelmiségi szalonok levegőjét árasztják. Mind-egyikre jellemző azonban, hogy mint a verbális folklór termékei rendszeren csak a közlés folyamatában nyerik el teljes formájukat.

Azoktól a műalkotásoktól eltérően, amelyek leírás, megfestés vagy megkomponálás révén érik el végleges alakjukat, a vicc mint műalkotás nem zárul le az első elmeséléssel. A viccet minden továbbmesélés módosítja, kiegészíti, s az új változatok magukon viselik a befogadó környezet sajátosságait. Vannak szovjet eredetű viccek, amelyek 1945 után elterjedtek Lengyelországban, Csehszlovákiában vagy az NDK-ban, hogy azután Vietnamban és Kubában bukkanjanak fel.

A kelet-európai vicc alakjai ősi toposzokból merítenek. Az újkor hajnalán a néphumor hagyományos céltáblái voltak a bolondok, a vakok és a sánták – az abszurd világba vetett ember szorongásának reflexiójaként. A XIX. században a viccek egész közösségeket vettek célba. Így váltak a rátótiak az együgyűség szinonimájává. Hasonló szerepet játszottak a német vicckultúrában a keleti frízek és Franciaországban a belgák. Egész nemzeteknek tulajdonítottak állítólag csak rájuk jellemző vonásokat, így a székeknek a hallgatagságot, a skótoknak a fukarságot. A zsidókat különösen ravasznak, a cigányokat egyszerre ravasznak és együgyűnek állították be. Ezek a gyakran rasszista előítéletek, amelyek régi nemzeti viszályok nyomait viselik magukon, a modern kelet-európai viccben valóságos humoros néprajzzá szélesedtek.

A „disznó” viccek hősei és hősnői hagyományosan a papok voltak, akiket csalóknak és titkos erotómánoknak tüntettek fel, valamint az apácák, akik a viccekben előszere-ttel bújtak ágyba a papokkal vagy a szerzetesekkel – Boccaccio alakjai köszönnek itt vissza. Gyakran fordulnak elő a műfajban a kurvák vagy olyan nők, akik házasságuk előtt elveszítették „ártatlanságukat”, szexuális étvágyuk csillapíthatatlan, noha öregek és csúfak (férfiaknak ezt jóval ritkábban vetik szemükre), valamint – többnyire egészen óvalattian – a homokosok és az impotens férfiak.

Az ősi toposzok némelyike tovább élt a kelet-európai néphumorban. A keleti frízek vonásai újra felfedezhetők a rendőrviccekben, jöllehet a rendőröknek legendás butaságukat egyre inkább meg kellett osztaniuk a pártvezetőkkel. Ez utóbbiakat a viccmesélők gyakran küldték nyugati bordélyokba, haláluk után pedig pokolba. Megmaradt az egyes népek rasszista izű tipologizálása, amelynek középpontjába „az” oroszok kerültek, egyfelől sovinszta nagyzási hóbortjukkal, másfelől pedig állítólagos szolgálalkúságukkal. Adva vannak még „a” lengyelek, akikről a viccek azt állítják, hogy „nem szeretnek dolgozni”, továbbá „a” kínaiak, egyfelől a régről ismert „sárga veszedelem” megtestesítőiként, másfelől pedig a Szovjetunióval szembeni káröröm kiapadhatatlan forrásaként.

A kelet-európai politikai vicc főszereplői azonban kétségkívül az egyes országok vezetői voltak. Ezeket a személyeket a viccpanoptikum gyilkosként, rablóként, hazudozóként, örültként, vagy gyöngélméjűként, iszákosként, tudatlanként, de legjobb esetben is ravaszdiként öntötte viaszba. Minél elérhetetlenebb, istenszerűbb volt egy politikai vezér, annál kíméletlenebbül gúnyolta ki a népszáj. Cselekedeteiknek sohasem tulajdonítottak valamely nemes indítékot.

Ugyanakkor a néphumor olykor meglepően differenciáltan reagált az egyes uralkodók közötti fokozati eltérésekre. Különösen vonatkozik ez a szovjet vicctermésre, aminek nyilván az az oka, hogy a lakosság nagyobb időtávban és változatosabb tapasztalatok birtokában derülhetett az államhatalmon, mint a kelet-európai társadalmak.

Amikor Jurij Andropov volt KGB-főnököt 1982 végén kinevezték az SZKP első titkárává, azonnal hozzálátott a szovjet polgárok munkafegyelmének javításához – jobbra rendőri eszközökkel. Erre föl Moszkvában futótűzként terjedt el egy vicc: „A KGB története telefonbeszélgetésekben” címmel:

„Sztálin alatt:

- Halló, KGB?
- Mit óhajt?
- A szomszédom vörös kaviárt eszik.
- Indulunk!

Hruscsov alatt:

- Halló, KGB?
- Mit óhajt?
- A szomszédom vörös kaviárt eszik.
- Na és?

- De kanállal!

- Indulunk!

Brezsnyev alatt:

- Halló, KGB?
- Mit óhajt?
- A szomszédom vörös kaviárt eszik.
- Na és?

- De kanállal!

- Na és?

- De aranykanállal!

- Indulunk!

Andropov alatt:

- Halló, KGB?
- Mit óhajt?
- A szomszédom vörös kaviárt eszik.
- Na és?

- De kanállal!

- Na és?

- De aranykanállal!

- Na és?

- De munkaidőben!

- Indulunk!”

Ez a vicc a szovjet államhatalom lassú leépülését írja le. Kiderül belőle, hogy az erő-

szakapparátus játéktere minden egyes személyi változással keskenyedett, de magáról a kontrollról sohasem akart lemondani, hiszen a lényeg mindig is a „vörös kaviár” volt, amely itt a lakosság elnyomott konzumszükségleteit jelképezi.

Természetesen a vörös kaviár és egyéb csemegék akkor sem tartoznak a tömegcikkek közé, ha fogyasztásukat hivatalosan engedélyezik. Ebben a vonatkozásban a fennen hirdetett bőség ellenére Arkagyij Rajkin aranymondása érvényesült: „Nálunk minden van, csak nem mindenkinek.” Hogy az osztály nélkülinek szánt társadalomban az anyagi javak újraelosztása körül mégiscsak érvényesül némi osztályszempontosság, hogy ne mondjam, kasztjelleg, ez éppúgy döntő tapasztalatuk volt a kisembereknek, mint az a tény, hogy ezen a téren az igazságtalanságnak és az egyenlőtlenségnek politikai háttere van. Egy pesti vicc ezt a hátteret világítja meg:

„Mi a konyak? A konyak az az ital, amelyet a munkásosztály választott képviselői révén fogyaszt.”

Ez a vicc azok közé tartozik, amelyeknek – akárcsak a „jereváni rádió” tréfáinak – kérdés-felelet formája van, és epikus mag nélküli tiszta aforizmát tartalmaznak. A kérdést azonban itt nem az örmény adóhoz intézik, hanem a viccmesélő fordul vele beszélgetőpartneréhez. A kérdést követő rövid szünet mintegy néma gondolatjel. A hallgató kíváncsiságával maga készíti elő a választ, maga feszíti ki a poén húrját.

Fontosabb ennél, hogy a munkásosztály italáról szóló aforizma úgynevezett meghatározásvicc, a szemináriumi marxizmus definícióin csipkelődik, s azokhoz hasonlóan axiomatikus igényvel lép fel. Ugyanakkor alattomos és dupla fenekű: a konkrét példa ugyanis nemcsak az igazságtalan konyakelosztást leplezi le, hanem a hivatalos népképviselési rendszeren is üt egyet. A Volkskammerek, a Legfelsőbb Szovjetek, az országgyűlések és a szejmek ebben a szemléletben a ki- és „meg”-választott konyak-hörpölők gyülekezőhelyei.

Lengyelország „kaviárja” a hús volt. Még a politikai robbanások is elsősorban ezzel az áruval függtek össze. Valahányszor „a munkásosztály választott képviselői” – nem utolsósorban a nemzetközi pénzügyi szervezetek nyomására – emelni próbálták a húsárakat, tömeges nyugtalanság viharzott végig az országon. A megrettent kormány több ízben visszavonta az érintkezéseket, és üres polcokkal állt bosszút a lázongó lakosságon. Ezt a helyzetet egész sor vicc örökítette meg. Íme, egy:

„Egy vevő Varsóban bemegy a hentesboltba, és kérdezi a két elárúsítót:

- Sertéshús van?
- Nincs.
- Marhahús van?
- Nincs.
- Borjúhús van?
- Nincs.
- Csirkehús van?
- Nincs.
- Virsli van?
- Nincs.

A vevő csalódottan távozik. Mire az egyik eladó így szól a másikhoz:

– Ennek micsoda memóriája van!”

A privilegizáltak kigúnyolása a kelet-európai viccben általában vigaszfunkciót tölt

be. Itt azonban másfajta élvezettel van dolgunk. A kisember saját nyomorán, önnön kiszolgáltatottságán tréfálkozik. S minél sötétebb a vicc tárgyául szolgáló közellátási helyzet, annál maróbb a mazochista irónia.

E tekintetben sajátos csúcs-, illetve mélypontot jelentett Ceaușescu Romániája. 1980-ban Kolozsvárott hallottam az alábbi viccet:

„Egy szenilis román háziasszony üres bevásárlószatyorral áll a lakása előtt, és ezt motyogja maga elé: – Most éppen indulok bevásárolni, vagy már vissza is jöttem?”

E történet természetesen nemcsak az idős hölgy emlékezetkihagyásából meríti tragikomikus dimenzióját, hanem a vele való azonosulásból is. Mert mi magunk, a vicc hallgatói vagyunk szenilisek, mi állunk saját lakásunk ajtaja előtt, mi vagyunk a megaláztatottak, akiknek egyetlen előjoga a hatalmasokkal szemben az, hogy tudunk magunkon nevetni.

A kelet-európai vicc filozófiai alapját az a mélységes meggyőződés alkotja, hogy a „reálisan létező szocializmusban” nincs sem egyenlőség, sem pedig szabadság, s a szocializmus alapítóinak elveit a párt figyelmen kívül hagyja. A kisembereket elnyomják, megalázzák és becsapják, a rendszer, kivéve az erőszakapparátusát, működésképtelen, szükségképpen alulmarad a nyugati konkurenciával szemben, s mindez valószínűleg rosszul fog végződni.

A keleti és a nyugati ember között mégis az a legfőbb különbség a viccek tükrében, hogy az előbbi, legalább 1989 végéig, nem aggódott a jövő miatt, és nem félt a világvégétől. Semmiféle katasztrófa, még a nukleáris konfliktus rémálma sem riasztotta el attól, hogy vicceket faragjon róla. Az ötvenes évek kelet-európai viccmesélője például atomtámadás esetére az alábbi magatartást ajánlotta:

„Burkolózzunk lepedőbe, és kússzunk csendesen a temető irányába. – Miért csendesen? – hangzott a csodálkozó kérdés. – Azért – hangzott a válasz –, hogy ne legyen pánik.”

Bizonyos, hogy ezt a viccet egy nyugati békemozgalomár frivolnak találná, pedig eligazító passzusa szinte szó szerint idézi a polgári védelmi tanfolyamok idevágó instrukcióját. Az ötvenes évek harsogó békepropagandája, amely gyakran csupán a termelés növelésének és a szociális megszorítások fokozásának eszköze volt, oda vezetett, hogy a „béke” szó népszerűtlenné vált, s az emberek nem igazán hittek a gyakran emlegetett imperialista támadás eshetőségében. Igazi veszélyforrásnak inkább a véletlenet vagy a katonai apparátus rövidzárlatát tekintették.

„A szovjet atomközpontban valaki tévedésből megnyom egy gombot. Néhány perc múlva berohan egy őrjüngő tábornok, és ezt ordítja: Baromállatok! Hogy Hollandia nincs többé, az még hagyján, de hogy fegyelem nincs, az egyenesen felháborító!”

Ez a viccverziója annak a szovjet sajtóban az ötvenes évek elején felbukkant elképzelésnek, amely szerint az atomháború akár véletlenül is kitörhet, ha a Nyugat nem fogadja el a moszkvai leszerelési javaslatokat. A vicc sajátosan szovjet elemét az a feltevés alkotja, hogy a tábornok Hollandia eltűntén nem katasztrófát, hanem fegyelemsértést emleget. Az elidegenítő szóhasználat a „komoly” szovjet hírközlés bevált eszköze volt: gondoljunk csak a Csernobillal kapcsolatos első moszkvai sajtójelentésekre, amelyek a világvége főpróbájának beillő tragédiát nemes egyszerűséggel „baleset”-ként („*havarija*”) jellemezték. Ködösítés persze Nyugaton is előfordul: a német „GAU” rövidítés (Größter Anzunehmender Unfall = Legnagyobb Feltehető Baleset) a maga tárgyilagos-technicista kicsengésével hasonló bagatellizáló szerepet tölt be.

A keleti társadalmak rezignált magatartását háború és béke ügyében a kormányok gyakran próbálták politikai kampányok révén megváltoztatni. E cél érdekében a népnevelők az ötvenes évek Magyarországon – másutt még jóval később is – a magánlak-sértés kockázatától sem riadtak vissza. Erről szól egy a hetvenes évek végén keletkezett NDK-vicc:

„Meieréknél csöngetnek. Két népnevelő áll az ajtóban. Azt kérdezik Herr Meiertől, hogyan viszonyul a neutronbombához. Herr Meier teljesen tanácstalan, beszalad a konyhába, hogy megkérdezze a feleségét. Néhány pillanat múlva reszketve jön vissza, és így szól a népnevelőkhöz: Maximum kettőt tudunk átvenni.”

A fenti rémálom olyan országot mutat, amelynek teljesen konformista, fantáziasze-gény polgárai jobban rettegnék a háborúellenes propagandától, mint magától a háborútól. A nukleáris infernót ugyanis alig tudják elképzelni, a pártfegyelmi eljárást vagy a rendőri figyelmeztetést viszont annál élénkebben. Lehet, hogy az atomhalál borzalmas, a hatóságokkal való összetűzés viszont egyenesen kellemetlen. Ugyanerre a tapasztalatra rimél a hasonló témájú román vicc:

„Mi rosszabb: a neutronbomba vagy Ceaușescu? Természetesen Ceaușescu. Miért? Mert a neutronbomba csak megöli az embert, de Ceaușescu nem hagyja élni.”

A kelet-európai vicc komoly hatást gyakorolt a közgondolkodásra. Nemcsak azért, mert a kabarettisták a berlini Distelben, a pesti Mikroszkóp Színpadon vagy a lenin-grádi Miniatúr Színházban gyakran szabad prédaként kezelték a népi anekdotakin-cset. A hatás ennél mélyebb volt: ahol a viccek többé-kevésbé szabadon terjedtek, au-tomatikusan megfosztották hitelüktől a patetikusan ideologizáló hivatalos nyelvet.

Volt azonban a viccnek egy kevésbé üdvös, mondhatni metapolitikai hatása is, az, hogy hallgatóinak zöme mintegy felismerte általuk és visszaigazolva látta bennük mentalitását. Azt a tényt például, hogy a „reálisan létező szocializmus” országaiban a munka termelékenysége rendkívül alacsony volt, a viccmesélők a lusta munkás mitolozizált alakjában örökitették meg. Ebben a gesztusban korántsem csak tréfa volt, ha-nem jókora önigazolás is. Amikor pedig „az” oroszokat, „a” kommunistákat vagy a minden rendű és rangú pártvezetőket aljas elnyomóknak, notórius hazudozóknak vagy korrupt disznóknak, de mindenképpen eleve adott felsőbb hatalmakkal tün-tették fel, ebben természetesen benne volt mindenféle ellenállás értelmetlenségének elfogadása is. A kelet-európai vicc a Varsói Szerződés legtöbb országában a hiányzó lázadás pótszere, az évtizedeken át folytatott alkalmazkodás vigyorgó alibije volt. Eb-ben az értelemben a vicc nemcsak kincsünk, hanem nyomorúságunk is.

Ez utóbbi körülmény azért fontos, mert a viccekből kiolvasható társadalomelemzés ugyanakkor egyértelműen arra utal, hogy a kelet-európai országokban mind az át-lagpolgárok, mind pedig a szellemi réteg világképe az évtizedek során minden illúzi-ótól megszabadult. Aki ezeket a vicceket mesélte, meghallgatta és nevetésével igazolta, az bajosan állíthatja utólag, hogy mit se tudott volna a mindenkori rendszer igazi ter-mészetéről. A viccek és közvetítőik egész valóságot tettek idézőjelbe, ám ugyanakkor elviccéltek az ebből a magatartásból adódó komoly konzekvenciákat. És ez az elviccélő mentalitás alighanem némely posztkommunista tekintélyelvű rendszernek is meg fog-gja könnyíteni a dolgát.

A politikai vicchez ha nem is diktatúrák, de legalábbis rossz kormányok kellene. Jól-lehet környezetünkön ma sincs hiány ilyenekben, a parlamentarizmus és a sajtószabadság már ebben a kialakulatlan formában is veszélyezteti a vicckultúrát.

Túléli-e a kelet-európai politikai vicc a „keleti tömböt”? Eredeti formájában aligha. Hiányozni fog belőle az a nekikeseredett szemtelenség, amellyel annak idején, kockázatot is vállalva, kifecsegte az örök államtitkot, a mindenkori uralkodó mezítelenségét. A rendszerváltozások többnyire paradigmaváltások, új topozokat teremtenek. Reméljük, hogy a kelet-európai társadalmaknak az új fönt és lent kialakulásának fájdalmas folyamatában sikerül megtalálniuk a helyzetnek megfelelő humorukat, még mielőtt a roppant nehézségek következtében végleg elmegy a kedvük a nevetéstől.

Marsall László

AZ ÁTVÁLTOZÁS KÍSÉRTETE MA

Ma jó volna csak mintha-lenni
rigócska-begy toll ellebegni
a háztetők fölé
egy kémény csücskén fönnakadni
csak egy kicsinyég ott maradni
s szállni kertek felé

ember voltomról mit se tudni
tallabillézve alábukni
s hol bőr, csont és izom
ugrál tiktakol mint az óra
egy vén márkusi koporsóban
élő aggodalom

alábukni nem érni hozzá
az érzékszervek fölfokoznák
pihécske lényemet
megfognának és neveznének
s rólam szólna épp ez az ének
s lennének csak észlelet

az énekben is nyelvi tárgy csak
vagy más tárgyaknak tárgyi társa
s gomblyukba tűzött jel
piheségemet is lerontják
egy „madár indexének” mondják
bár mire sem felel

lebegjek inkább mintha-létben
kékellő égi tintalében
mint prior tétova
megszűnne vágy, gond és kísértés
és nem fejelet – ha van is kérdés –
a „talán sehova”.

SZÍNE ÉS VISSZÁJA

Kamerája fogta filmjét
vetítette barátom,
néztem, a túlsó Körös-gát
zártá látóhatárom.

Néztem, hogyan mozgok-lépek
– éppen engem filmezett –
labdát fejelek ugorva
a partszéli lapályon.

A látott *én* és a *néző*
nem ugyanaz a kettő,
sovány ruganyos az egyik,
a másik „visszatetsző”.

E szó is csak homonima,
kettős jelentést pedző.
Egyik: az ifjú Sólyomszem,
másik: vaksi vén edző.

Ha most az a régi énem
mai magamat látná,
mint fejelő az őt nézőt
látnám vagy kitalálnám.

Ugyanaz-e még a kettő?
Ki az igaz? Ki hamis?
mutatkozik két valós fej,
ez is M. L. meg az is.

Mert ugyanaz, ámde mégsem
egyik tükre a másik?
a vénebb ül és didereg,
a másik meg nem fázik.

Ha egy híján hús az egyik,
s tizenkilenc – egykutya,
amaz inkább skálás pánsíp,
emez rekedt furulya.

Szavat szóba ölténének,
egymást jócskán hülyéznek,
aztán mint két parti fűzfa,
csak a homokot néznék.

Illyés Gyuláné

A SEMMI KÖZELÍT

1983. február 13.–1983. április 15.

„– halld a szép, régi verset:
te spectem suprema mihi
cum venerit hora – »utolsó
órám, ha majd távozni hí:
szememet tereád emelnem«
és – te teneam moriens
deficiente manu – »téged
fogjon bukó kezem.« Te ments...

Mert angyali fölényetekkel,
asszonyok, ti, ti értitek
kezelní a vérébe mocskult
hóstit is úgy, mint a kisdedet,
s mert halál és szerelem egy ágy,
s mert végezzük bárhogy is itt,
lemeztelenít a halál és
tisztátalanná aljasít,
s mert régtől fogva te előléd
a titkom se csak az enyém,
segíts át anya-türelemmel
elpusztulásom szégyenén.”

(Illyés Gyula: MENEDÉK)

1983. február 13., vasárnap

Délelőtt felhívom Ivánt (dr. Topolánszky Iván, körzeti és egyben családi, „házi”-orvosunk), mert Gyula nagyon fáradtan ébredt, gyöngé. Kérem, jöjjön el. Azonnal jön, nagyobb bajt nem talál, Gyula láztalan, pulzusa 72 (ahogy a pacemaker működteti).

Étvágytalan. Ebéd után rövid hidegrázás, majd 39° a láz. Fölhívom újra Ivánt; a szám nem felel. Anyósát kérdezem: Az Operába mentek el (felesége ott dolgozik) a *Parsifal*t megnézni. Utána valahol összeül a társaság, késő éjjel érnek csak haza.

Fölhívom Rétságit (a Kútvölgyi-kórház neves belgyógyászát, professzorát) otthon. Nem tud eljönni, ügyeletes, de földiktálja, Gyula milyen gyógyszert milyen mennyiségben, milyen időközben szedjen, a láztól függően.

Fölhívom Wabrosch Gézát a János-kórházban (az urológián vezető kiváló főorvos), nincs bent. Telefonálok a lakására, este tíz után lesz csak otthon, mondják.

Fölhívom dr. Szabó Józsefet, a szintén jó ismerős szakorvost a János-kórházban, majd lakásán, nem található.

Vasárnap van.

A láz emelkedett.

Fölhívom Márton Istvánt, a Péterfy utcai kórház belgyógyász főorvosát – már többször vizsgálta Gyulát, Wabrosch ajánlatára –; máris indul. Valószínűleg vírusos influenza, most járvány van, magas lázzal, általában néhány nap alatt rendbe jön. Antibiotikumot ír fel, s elmondja, hogyan szedje. Ika azonnal elhozza a patikából. A rendelkezés szerint beadom, a láz csökken, viszonylag nyugodt éjszaka.

Február 14., hétfő

Reggel: 37,5. Iván jön, a vizelet tiszta, szív, pulzus, vérnyomás rendben.

Iván évek – évtizedek óta kezeli Gyulát. Teljesen megbízunk benne, nemcsak szaktudásában, lelkiismeretességében, hanem abban a baráti érzésében is, amit az orvosi hivatásán és kezelésén kívül és felül, Gyula iránt, mint egy idősebb, megbecsült barát iránt érez.

Február 15., kedd

Hála isten, Gyula láztalan. Iván: kontrollvizsgálatok rendben. Megnyugszunk. Étvágya is jobb. Tréfálunk, örülünk, abban a reményben, hogy Gyula néhány napon belül meggyógyul.

Február 16., szerda

Láztalan. De a gyomor táján és baloldalt enyhe fájdalmat érez. Iván: a vizsgálatok nem mutatnak rendellenességet. Az antibiotikumot szedi napok óta, rendszeresen.

Keveset eszik (diétásan).

Február 17., csütörtök

Iván: minden rendben.

Február 18., péntek

Gyula gyenge, fáradt, levert, étvágytalan.

Iván megvizsgálja: nincs rosszabbodás.

Február 19., szombat

Gyula fáradékony, levert, kedvetlen, nincs javulás.

Február 20., vasárnap

Gyula a nagyszobában dolgozik a sarokablaknál. Valamiért föláll, megtántorodik, hátrazuhan, a nevemet kiáltja, egy ugrással ott vagyok, még sikerül felfognom, feje a kárpitozott székre csúszik, lassan leengedem, párnát teszek a feje alá.

Február 21., hétfő

Iván csak későn tud jönni, rengeteg az influenzás. A vizeletben genny (nyomokban). A Pyassant nevű antibiotikumról áttérés a többször kipróbált és mindig jól ható Geopenre.

Február 22., kedd

Geopen, Gyula állapota változatlan, gyenge, kedvtelen, de még dolgozik (verset ír).

Február 23., szerda

Geopen. Mintha javult volna valamit. Úszni küld. (Nem megyek, nem merem egyedül hagyni.)

Február 24., csütörtök

Bal oldali derékfájdalmai kezdődnek. Geopen. Iván: a vizsgálatok nem mutatnak rosszabbodást. Gyula még sétálgat, szokott helyén (a két nagy ablak közt) üldögél, ír.

HOGY VÉGZEM?

Hogy végzem? Nem tudom. Akárhogy:
a búcsú szavát már tudom:
azt rendelem: túlélj
és minden lépésed legyen áldott
s bünt is büntudatlan ítélj –

(1983. február 21–25.)

Február 25., péntek

A bal oldali derékfájdalmak erősödnek. Iván: a vizeletben genny, nyomokban. Jónak látná a kórházi kivizsgálást. Ezt Gyula hevesen visszautasítja. Nem akar bemenni, semmiképpen.

Február 26., szombat

Iván korán jön, vesemedence-gyulladásra gyanakszik. A kórházi kivizsgálást határozottan szükségesnek tartja. Telefonálok még reggel Wabrosch professzornak (éppen mellette van Szabó József is). A tünetekre – hőemelkedés és fájdalmak – a kórházi befekvést javasolja (Gyula tiltakozik). Wabrosch: ha rosszabbodnék az állapota, hívjam, jönnék. Délután erős hidegrázás után Gyula láza fölmegegy 39,1, majd 39,4 fokra. Wabrosch már nincs a kórházban, haza csak 8-9 körül ér. Hívom Szabó Józsefet, aki Gyulát szintén régóta kezeli, igen megbízható, rokonszenves, azonnal eljön. Megvizsgálja Gyulát. Itthon nem kezelhető, rögtön be kell mennie a kórházba. Ő előresiet,

előkészíti a szobát és a vizsgálatokat. Gyula nagyon nem szívesen megy. Szabó határozott: feltétlenül kórházi kezelés kell. Gyorsan összecsomagolunk. Ika visz be a János-kórházba, az urológiára. Gyula egyenesen a vizsgálóasztalra kerül. Először röntgen, aztán hosszú ideig mindenféle műszerrel vizsgálják. „A bal vese lassabban dolgozik.”

Infúziót kap sokféle gyógyszerrel, 4 litert. Ivánt telefonon értesítjük Gyula állapotáról.

Február 27., vasárnap

Egyszemélyes szobát kap (az asztal helyett nekem is betesznek egy pamlagot). II. emelet, 13-as szoba, 13-as ágy, 13-as ágynemű.

Reggel ágya köré gyűlnek az orvosok. Gyula látszólag tréfálkozva mondja, de komolyan érti: „Most bejöttem ide a kórházba, itt vagytok körülöttem, de megmondom, nem fogok meggyógyulni. Nem akarok meggyógyulni. Csak arra kérek benneteket, ne hagyjatok nagyon szenvedni.” Az orvosok igyekeznek tréfásan válaszolni, megnyugtatóan. Ismét infúziókat kap, kb. újra 4 liternyit, gyógyszerek, fájdalomcsillapítók és tápláló anyagok vannak benne.

Ika otthon főz, és hoz be ételt. Számomra is. Én ugyanis nem akarok a kórházban enni, bár fölajánlották, de nem fogadom el. De Gyula csak egy kevés zöldséglevest, rizst és csirkehúst eszik. Hangulata nem rossz, beszélgetünk, tervezgetünk.

Wabrosch délután még bejön, kikisérem. Csak nekem mondja: Gyula vesemedence-gyulladásos súlyos, bal veséje alig működik, attól tart, meg kell operálni.

Február 28., hétfő

Gyomrában is fájdalmak kezdődnek. Belgyógyászati vizsgálatok. Az osztály belgyógyász főorvosa, Salamon, Salvus-vizet rendel és sok sétát.

Infúziók, fájdalomcsillapítókkal.

Délután Gyulával a folyosón sétálunk, nem sokat, mert a fájdalmat növeli a mozgás.

Március 1., kedd

Bal oldali deréktáji fájdalmai még tartanak, a gyomorpanasza erősödik. Az infúziók és benne az orvosságok hatására enyhül.

Ika ebédet hoz. Gyula – egy keveset – eszik, inkább iszik, levest, tejet.

Március 2., szerda

Hajnal felé hallok, hogy Gyula lélegzése felgyorsul. Láz? De elég hamar megnyugszik. Kérem Wabroscht, tartsanak konziliumot a gyomorpanaszokra és a pacemakerre.

Gyula lázadni kezd az infúziók ellen.

Du. 3-kor konzilium. Résztvevők: Szabó Zoltán professzor (a pacemakert ő tette be) megvizsgálja, ezzel semmi baj; Rétsági György belgyógyász professzor, Kútvolgyi-kórház; Salamon belgyógyász főorvos, János-kórház; Wabrosch Géza tanár, urológus főorvos; Szabó József főorvos, urológus szakorvos; Kovács József osztályos orvos, urológus szakorvos, ők mind a János-kórházban dolgoznak. Gyula megismétli előttük, amit vasárnap mondott: Eljutott a véghez, nem fél a haláltól, de kéri, ne engedjék sokat szenvedni. (A tanácskozáson természetesen nincs ott.) Szilárd ételt nem kíván; az orvosok szerint nem kell erőltetni; az infúzióban van tápláló anyag is, orvosság is, fájdalomcsillapító is.

A konzilium – előttem – súlyos, de gyógyítható betegséget állapít meg.

(A felsorolt orvosok csaknem mindegyike évek – van köztük, aki évtizedek – óta ismerős. Noszkay Aurélt a kitűnő szívspecialista, Haynal Imre professzor tanácsára 1952-ben kerestük föl először, s mindvégig egyik fontos kezelőorvosa maradt. Ezeket a különféle betegségeit, kórházi befevéseit, fájdalmait Illyés Gyula a NAPLÓJEGYZE-TEK-ben is leírta. Az utolsó – 1979–1983 közti – évek naplói azonban kötetben még nem kerültek nyilvánosságra. Megjelenésük világosabbá és érthetőbbé fogja tenni Illyés Gyula életének utolsó hat hetét.)

Március 3., csütörtök

A bal oldali vese- és gyomorfájdalom még tart.

Ika hoz neki is, nekem is ételt. Vigasztalja apját: neki is volt vesemedence-gyulladás a – az első terhességével egy időben –, emiatt nem kaphatott erős fájdalomcsillapítót, fájt, de meggyógyult.

Gyulának, hogy csökkenteni lehessen az infúzió mennyiségét, sok folyadékot kell innia.

A mai nap étele-itala:

2 dl tej
 2 dl tejeskávé (világos)
 2 dl tejeskávé (világos)
 2 dl leves
 2 dl teás tej
 2 dl tejeskávé (világos)

Kérem, hogy csináljanak gyomorvizsgálatot, mert az a fájdalom erősödik. Wabrosch: egyszerűen nem lehet kettőt; előbb a veseműtét veszélyét kell elkerülni, a vesét rendbe hozni, aztán kerülhet sor a gyomorra.

A fájdalmakat Gyula fegyelmezetten viseli. Az orvosságokat beveszi. A vizsgálatokat eltűri.

(Ez a kórházi naplővezetés úgy kezdődött, hogy az orvosok kérték: tartsam nyilván, jegyezzem föl, naponta mennyi folyadékot fogyaszt, mert ehhez alkalmazkodik bizonyos fokig a szükséges folyadékmennyiség infúzióban, s – talán – részben a véradást is befolyásolhatja. Azután a bevett gyógyszerek nevével bővíttem az anyagot, a fájdalomcsillapítókkal, csitítókkal-nyugtatókkal, anélkül, hogy név szerint csoportosítva megjelöljem hatásukat. Most úgy érzem, főleg minden alkalommal felsorolni, elég csak összefoglalóan: „a megszokott vagy a szokásos gyógyszerek”. A táplálkozásra vonatkozó adatokat nem hagyom el. Végül a napló röviden bár, de kikerekedett Illyés Gyula viselkedésére, szavaira, beszélgetésünkre, egész állapotára is.)

Március 4., péntek

Lassan kialakultak a napi tennivalók: $\frac{1}{2}$ 6-kor kelek, rendbe hozom magam és az ágyat. Kimegyek a folyosóra, a konyhába, elkészítem a reggelit (a hivatalos reggelit csak 9-10 óra körül hozzák), Gyula korai reggelihez szokott. Bekísérem őt a szobához tartozó zuhanyozóba és vissza, utána csőrös csészeből adom a reggelit.

A mai napi adagja:

2 dl víz
 3 dl tejeskávé
 2 dl teás tej
 3 dl leves
 $\frac{1}{2}$ dl tejbedara
 1 dl tej

Napközben többször elszunnyad.

Amikor ébren van, beszélgetünk, mellette ülök (széken), egymásnak döntjük a vállunkat. Szereti, ha fogom a kezét, összekulcsoljuk az ujjainkat.

A vesemedence-gyulladás javulni kezd, a gyomorfájdalom fokozódik.

Március 5., szombat

Délelőtt:

1 dl tej
2 dl víz (Salvus)
3 dl tejeskávés
2 dl víz (Salvus)
1 1/2 dl teás tej

Ezek mellett még infúziókat is adnak. Újra lázad ellene. Ilyenkor mindig végig figyelem, nem csúszik-e ki a tű; gyakran fogom a karját, amikor közben elalszik.

Megkérdeztem az orvosokat, nem lehetne-e az infúziókat a nyakhajlatban vagy a könyökhajlatban elhelyezett „kanül”-be adni. Nem kellene a vénát keresni, szurkálni. Nem, mondták, az már maga is egy kis műtét. Nem mertem erőltetni, nem értek hozzá.

Délutáni fogyasztása:

2 dl Salvus-víz
1 1/2 dl Salvus-víz
1 1/2 dl teás tej
2 dl teás tej
2 dl Salvus

Az infúziókban vitaminok, fájdalomcsillapítók.

Gyula étkezése aszerint módosul, hogy éppen mire van étvágya. Reggel telefonon megbeszéljük Ikával, és ő naponta hozza számunkra az ételt-italt. Gyula azonban most semmi szilárd ételt nem kíván.

Március 6., vasárnap

Az éjszakák általában nyugodtak. Kap altatót.

A mai „étkezés”-e:

2 dl Salvus-víz
2 1/2 dl tejeskávés
3 dl tejeskávés
2 dl Salvus-víz
3 dl tejeskávés

A folyadékokban kevés a változatosság, de az orvosi rendelkezés és az ő – Gyula – választása alapján fogyasztja.

Kora délelőtt látogatóban Iván. Vele a megszokott kellemes – még enyhe humorral is átszótt – hang és társalgás. Vagy Gyula csak fegyelmezi magát?

A mai vasárnap nehéz volt, sok fájdalommal. Kétóránként kért és kapott csillapítókat.

Késő délután hányt: majdnem fekete, sűrű vért. Megijedek. Házasságunk előtt és az elején volt súlyosan vérző gyomorfekélye. Márton István belgyógyászt hívják, a Péterfy Sándor utcai kórház belgyógyász főorvosát. Már ismerjük Kitűnő szakorvos, megbízható, lelkiismeretes. Azonnal jön. Észreveszem: a sok vér láttán – együtt-

érzésből – mintha ő is megdöbbenne, nehezen titkolja. A vesemedence-gyulladás mellett gyomorfekély fejlődött ki. Vérző, de gyógyítható. Tagametet rendel. És ajánlja a gyomorvizsgálatot.

Március 7., hétfő

Gyomorvizsgálaton a IV. belosztályon, Szlamka tanárnál. Egy vékony gumicsövecskét kell lenyelni, a végén egy kicsi kis lámpa. „Gyomortükrözés”.

„Óriás fekély”. A röntgen nem mutatta ki, az 1980-as, az 1982-es főlvétel sem. Mert hirtelen keletkezett a lázas, gyulladásszerű állapot és legyengült szervezet következtében, mondják az orvosok.

Gyula a vizsgálatot nagyon hősiiesen tűrte.

Sikerült négyszemközt beszélnem a tanárral: gyógyíthatónak látszik. Nem sikerült ugyan a szövettani vizsgálat számára anyagot kiemelni, de az óriás fekély nem jelent rosszindulatú bajt.

Reggel 2 dl tea
délben 1/2 dl leves
egyéb semmi.

Infúziók.

Kivéve a vizsgálat idejét, egész nap végig aludt, nem evett, nem beszélt.

Március 8., kedd

2 dl víz (egy kis borral ízesítve)
3 dl tejbedara
1 dl tejbedara
2 dl leves
2 dl tej
5 dl boros víz

Histodil- (a magyar Tagamet) kúra kezdődik. Étkezés közben naponta 3x1 tablettát, elalvás előtt 2. Jóformán egész nap aludt, fájdalmat nem jelzett. Délután újabb konzilium volt: Wabrosch, Rétsági, Salamon, Szabó József, Kovács József. A vesemedence-gyulladás javult, a műtét elkerülhetőnek látszik; de a gyomorműtétet nem lehet kockáztatni, amíg a másik – a vese- – operáció bizonyosan nem lesz szükséges.

Március 9., szerda

Nyugodt éjszaka.

2 dl málnaszörp
2 dl kamillatea
2 1/2 dl teás tej
1 dl tea
2 dl leves
2 dl teás tej
1 dl madártej

Reggel egy zacskó vért adtak infúzióban, délután három zacskó vért, este fájdalomcsillapító injekciót.

Újra kérdezem: a sok infúziót és injekciót nem lehetne-e egy kis kanulón át beadni a nyakhajlatnál vagy a könyökhajlatban? „Nem, az már maga is egy kis műtét.” Remélik, nem lesz szükség rá.

Március 10., csütörtök

A mai étel-italadag:

2 dl kamillatea
2 dl málnaszörp
1 1/2 dl boros víz
1 1/2 dl tejbedara

Fájdalomcsillapító injekciók.

Még reggel 1 liter infúzió fájdalomcsitítókkal.

1 dl leves
1/2 dl spenót
1/2 dl madártej

4 adag vér infúzióban.

A gyomorfájdalom erősödik, újabb csitítók.

Az orvosi látogatásokra mindig van tréfás szava, erősen tartja magát.

Én sokat olvasok, mellette.

Neki is föl-fölolvasok, de a fájdalomcsillapítók kábulatában el-elalszik közben.

Ikát meg-megkérdezi – tréfásan –, amivel otthon a vendégeket szokta fogadni: „Mi hír a világban?”

Március 11., péntek

2 dl kamillatea
1 dl tej
néhány falat (kockacukor nagyságú vajas-lekváros kenyér)
1 dl tej
4 falat vajas-lekváros kenyér
1/2 dl tej
1 1/2 dl tejbedara
1 liter infúzió

Ika délután mindennap hozza az ételeket mindkettőnknek, de nagyrészt vissza is viszi. Ikával elbeszélget, érdeklődik az unokák. Ma volt az első nap, hogy nem reagál, nem néz Ikára, félalvásban van a sok csillapítótól: azt kapott (mert kért) reggel 7-kor, de 10-kor, du. 1/2 1-kor, 4-kor.

Depressziós, „életunt”? Minek örülne, ha csak egy kicsit is? Telefonálok a Bethlen Gábor-alapítvány ügyében Für Lajosnak, majd Márton Jánosnak. Sürgetem: ennek, ha sikerülne, talán még tudna örülni Gyula. Ennek az alapítványnak a díjait állampolgárságára való tekintet nélkül megkaphatná minden magyar (tehát a határon kívüliek is!), sőt nem magyar is, aki a magyar ügyet valamilyen területen méltón képviseli.

Kötelezettségvállalás közérdekű célra

(Részlet)

Bethlen Gábor születésének négyszázadik évfordulóját 1980-ban ünnepeltük. Ez az alkalom tudatosította ismét példájának időszerűségét. Bethlen Gábor – mint ismeretes – a három részre szakadt Magyarország érdekeinek erős várává építette Erdélyt. Fejedelemsége – nagy veszedelmek közepette – a benne élő népek: vallások, nemzetiségek közös otthonaként védelmezhetette a nemzeti függetlenség ügyét. A realitásokban

rejlő magasabb lehetőségek felé vitte nemzetét. A tehetség, hűség és szívósság, mellyel magasrendű céljaiért küzdeni tudott, ma is hatékony példa lehet mindazok számára, akik a közösségi érdekű alkotómunkát tekintik hivatásuknak.

Alapítványunkkal – a munkát mértékké avató szocialista művelődéspolitikai céljával összhangban – az ilyen természetű vállalkozásokat szeretnénk támogatni és ösztönözni. Különös tekintettel azokra a vállalkozásokra – határainkon belül és azokon túl –, melyek a magyar nép történelme során felhalmozott értékeit tudatosítják, hitelesen értelmezik, őrzik és gyarapítják. S tekintettel mindazokra a vállalkozásokra is, melyek e térség népeinek megbékélését elősegíthetik.

(Kodály Zoltánné)

(Németh Lászlóné)

(Illyés Gyula)

(Csoóri Sándor)

A leveleket is naponta behozza Ika. Eleinte megbeszéltem Gyulával, melyekre válasszoljak. Ezeket, sőt a folyóiratokat is egyre kevésbé kívánja látni, egyre kevésbé érdeklődik az emberek, az ügyeik, az élet.

(Magam is szinte naponta több gyógyszert szedek be: idegnyugtatót főleg Valeriánát, Andaxint, 6-8-at már. Hogy tudjak derűsen beszélni, mosolyogni, hogy ne lássa aggdódásomat.)

Könnyű vigasszal, üres, elcsépelet szavakkal nem lehet Gyulát megnyugtani. Mert nem tudott annyira hinni soha a dicséretnek, a „hódolat”-nak, mint amennyire fájt neki a gyűlölet, a gúny, a rosszakarat – még a félreértés is.

Az étkezések idő- és sorrendje aszerint változik, hogy mennyi infúziót és vérvételt kell beiktatni a megszokott reggeli-ebéd-vacsoraidőpontok közé.

Március 12., szombat

2 dl kamillatea

1 dl tejbedara

3 dl teás tej

9 órakor fájdalomcsillapító, vénába

1/2 11 órakor fájdalomcsillapító, izomba

1/2 liter infúzió

„Nem akarok meggyógyulni, meg akarok halni”, „ne gyötörjete”, „ne engedjete élni”, „önzők vagytok, kegyetlenek” – mondja az orvosoknak.

Ebédje: csirkeleves

passzírozott sárgarépa

néhány kockacukor nagyságú tortadarabka

Újra erős fájdalmak. Kovács József azonnal jön, intézkedik, ő még mindig megtalálja azt a vénát, amibe legkönnyebben beadja a fájdalomcsillapítót. 5 óra tájban újra erősödnek a fájdalmak. Az orvosok már elmentek, az ügyeletes orvost áthívták a gégszetre konziliumra. Ez azt jelenti, hogy az egész osztályon nincs egyetlen orvos sem? Mikor jön vissza? Az egyik nővér, B. van épp a nővérszobában: „Várjon a beteg, majd visszajön az orvos. Nem lehet súlyos a baj.” Majdnem kétségbeesetten mondom: – De

súlyos, nagyon súlyos, nagyon nagy fájdalmai vannak. A másik két nővér éppen két kezdő fiatal. Nagyon kedvesek, de nincs még elég gyakorlatuk. Nem hívhatunk valahonnan orvost vagy legalább gyakorlott nővért, aki beadhatja a fájdalomcsillapítót? „Nővér csak az orvos engedélyével” – mondják. „Akkor hívok más osztályról orvost.” Felhívom a III. belosztályt, Vass Ági főorvost keresem vagy Büki osztályorvost. Nincsenek már bent. A kagylót egy másik orvos veszi át. Elmondom, orvosi engedély kellene fájdalomcsillapítók beadására. Átjön, de maga elé kéri az egész kórányagot, s a folyosón terítgeti szét és kezdi olvasgatni. Ismeri pedig jól Gyulát, a bajait, tavalyelőtt – 1980-ban – hetekig feküdt az osztályán, a pacemakert is akkor tette be neki Szabó Zoltán professzor. „Meg kell ismerni a bajt, hogy engedélyezhessem az injekciót” – mondja, holott a beteglepon egy perc alatt láthatná, hogy milyen gyógyszereket kapott, többször is naponta.

Közben Gyula fájdalma nő. Már majdnem kiabálok, hogy azonnal orvost kerítsenek. Végül visszahívják az ügyeletest, aki végre beadja – Gyula hosszú szenvedése után – a csillapítót.

A további táplálék:

$\frac{1}{2}$ liter teás tej
1 dl tejbedara

A nővér – mikor megtudja, hogy Illyés Gyula a beteg – jön, ezerszer bocsánatot kér, a kedvenc írója.

(Nekem akkor még fogalmam sem volt a kórházi orvos-nővér hierarchiáról: kit szabad hívni, kit nem, ha baj van. Nekem a beteg és az orvos viszonya az volt: a beteg szenved, és az orvos azt a csodát tudja megtenni, hogy elmulasztja vagy legalábbis enyhíti a fájdalmat, a betegséget, a depressziót.)

Március 13., vasárnap

2 dl kamillatea
1 dl tejbedara
2 dl teás tej
2 dl hig krumplipüré
2 dl teás tej
 $\frac{1}{2}$ dl málnaszörp
1 dl tejbedara

egy kevés sajt egy falat kenyéren

1 $\frac{1}{2}$ dl tea

Az esti fájdalomcsillapítók (Demalgon, Nospa, Algopyrin) után végigaludta az éjszakát. Reggel nagyon gyenge volt, de a fürdőszobai zuhanyozóba azért sikerült kikísérem.

Délután séta a folyosón, az egyik oldalon Kovács József doktorba, a másikon belém karolva.

Iván jön megint látogatóba. Gyula földerülten fogadja, mint mindig, noha egyre kevésbé kívánja barátai látogatását is.

Gyula nagyon fájdalomtűrő volt. Fegyelmezetten viselte a testi szenvedést. Egyetlen betegségtől „fél” – igen, félt –, ez a rák volt. Édesanyja is, édesapja is rákban halt meg. Édesapja gyomorrákban, hosszan, sokat szenvedve. Többször is említette Gyula, ha kiderülne róla, hogy ez a baja van, azonnal öngyilkos lenne. Ez a betegség ölte meg legjobb barátai közül Babits Mihályt, Kosztolányi Dezsőt, Szabó Lőrincet, Sárközi

Mártát. Ezért titkoltuk előtte még a nevét is a gyógyszernek, és neveztük egyszerűen „bécsi orvosság”-nak. Nálunk nem volt kapható. Bécsben élő barátaink (Szépfalusi Istvánék) küldték. Ők sem tudták, kinek a kezelésére.

Abban az időben, amikor Gyula szülei ilyen fájdalmasan meghaltak, még alig volt ez ellen a félelmetes baj ellen a műtéten kívül gyógyszer. De a hetvenes-nyolcvanas években – az élet meghosszabbítására – már többféle orvossággal is kísérleteztek ellene.

Gyula egészségét szinte egész életén át kísérő – nagyrészt „lelki alapon” keletkezett – gyomorfekély veszélyeztette.

1952-ben azonban Noszka professzor a vizsgálatokból, Gyula bizonyos tüneteiből még nem következtethetett rákra. Ezek a tünetek néhány hónapos kezelés után elmúltak, s két évtizeden át ilyenfajta panasza nem jelentkezett. Vagy csak eltitkolta? Hetvenéves kora előtt egy úgynevezett teljes orvosi kivizsgáláson ment át. Ez semmi komoly veszélyt nem mutatott ki. Hetvenéves korában hirtelen, hevesen támadta meg a baj, hogy a műtétet már nem ajánlották az orvosok. Különböző gyógyszerekkel (ezeket hozattuk Bécsből) újabb évtizeden át sikerült Gyulát életben – és munkaképességben – megtartani.

A két „bécsi orvosság”: a Tace, később az erősebb hatású Extracyt volt.

Március 14., hétfő

2 dl kamillatea
 egy falat sajt, kenyér
 2 dl tea, egy keksz
 2 dl köménymagos leves (ő kívánja)
 1/2 dl madártej
 1/2 dl madártej
 1 1/2 dl boros víz
 2 dl tejbedara

1/2 4-kor Eckhardt Sándor jött (titokban, hogy Gyula ne fogjon gyanút, miért kell hívni hozzá az ország legismertebb onkológusát?). A vizsgálatok nem mutatnak rosszindulatú daganatra, mondta. A gyomortükrözésből sajnos nem lehet megállapítani az óriás fekélyen kívül mást. Az, hogy lefogyott, lehet a gyenge táplálkozás következménye.

Gyula napjában többször is el-elszunnyad, vagy nyugodtan fekszik, nagyon keveset beszél. Mellette ülök, összekulcsoljuk a kezünket. – Ilyenkor vajon mi foglalkoztatja? Egynéhány szava – mondata – elárulja, hogy a „múlt”. A sok gyanú, rágalom, vád és támadás, ami élete hosszán érte. Sok – olykor egymással ellentétes meggyőződésen állók részéről egy időben is. A testi fájdalmat Gyula hősiiesen viselte, de a lelki szenvedésre szinte túlzottan is érzékeny volt. Ez süllyesztette őt a depresszió mélységeibe. Már a PUSZTÁK NÉPÉ-t is hányan elmarasztalták. Álnéven is. Nem tudta feledni azt, amelyik „Illyepusztai”-ként gúnyolta ki. Évek múlva derült ki, hogy a francia álnév (Gerson du Malheureux) kit rejt. 1941-től kezdve és főleg 1944-ben valósággal zuhogott rá a támadás a BABITS EMLÉKKÖNYV, majd a *Magyar Csillag* szerkesztéséért, mert nem tartotta be, „szabotálta” a zsidótörvényt. Üldözött lett maga is; saját hazájában hontalan. A '45-ös „rendszer váltás” után pedig hamarosan „belső emigráns”, „hazai disszidens”.

Március 15., kedd

Étkezése, gyógyszerei kora reggel szokás szerint:

2 dl kamillatea

2 dl tejbedara

később: 1 liter infúzió

4 zacskó vér

(Amikor vért kap, utána 2 óra hosszát nem szabad enni, inni, fölkelni.)

Délben Rétsági György. Vállalja Gyula teljes belgyógyászati kezelését. Följájánlja, átviszi a Kútvölgyi-kórházba, fürdőszobás különszobába, én is vele lehetek, állandóan. Az orvosi döntés végül az, hogy egyelőre ne mozgassák. Gyógyszereket rendel. Éppen megérkezett a Charaire-ék küldte francia *Tagamet*, előírja, mennyit szedjen belőle. Két hét alatt megjavul – meggyógyulhat – ettől az óriás fekély. Egyelőre az eddigi diétás étkezést javasolja, és kevés mozgást. Ő optimista, a vizsgálatok nem mutatnak olyan bajt, ami nem jöhetne rendbe.

Március 16., szerda

A mai nap tápláléka és gyógyszerei:

2 dl kamillatea

2 1/2 dl tejbedara

5 dl tejes tea, keksz

5 dl infúzió (Nospa-Algopyrin-Demalgon-Steralgin, nagyon erős, hirtelen fájdalomra)

2 dl spenót

1 lágy tojás

1 dl tej

Szomorú, csöndes, csak az orvosi látogatásokra élénkül föl, hogy valami humoros – sőt szarkasztikus – mondással fogadja őket: „Jönnek a pribékek”, „Itt vannak a hóhéraim”. Egyre lemondóbb, egyre többször mondja: „Nem akarok élni.” – Hiába a vigasztalás, hogy milyen nagy szükségük van rá a határon kívüli magyaroknak. „*Nem tudtam semmit elérni.*” Az egész magyarság számára milyen fontos. „*Lefelé megy minden, nem tudok segíteni.*” És az irodalom: Csak legyint. Újra próbálnék valami örömet szerezni neki. Legalább a Bethlen-alapítvány ha sikerülne, talán földerülne egy kicsit. Telefonon beszélek ismét Márton Jánossal (a kuratórium főembere lenne), Köpeczi Bélával, a művelődésügyi miniszterrel. De nem történik semmi. Gyula pedig újra csak legyint. *Nem bízik a jelenben, a jövőben sem.*

Március 17., csütörtök

2 dl kamillatea

2 1/2 dl tejbedara

3 dl tejes tea

fájdalomcsillapító injekció 10 óraker

2 zacskó vér

2 dl leves

1/2 dl spenót

1/2 lágy tojás

2 1/2 dl almakompót, 1 keksz

fájdalomcsillapító injekció 1/2 6-kor

1/2 dl tejbedara

Egy rövid ideig üldögél az ágy szélén, sétálni nem kíván.

Március 18., péntek

Zuhanyozik a fürdőszobában, kikisérem, visszavezetem.

2 dl kamillatea

1 1/2 dl tejbedara

2 1/2 dl tejes tea, keksz

1 1/2 dl Salvus-víz

1/4 dl sárgarépapüré

1 lágy tojás

3 dl málnaszörp (házi, úgy, mint az előbbieik)

keksz

1 1/2 dl boros víz, piskóta

fájdalomcsillapító (Nospa, Demalgon, Papaverin, Algopyrin, Steralgin) 1/2 5-kor

újabb csitító (Nospa, Demalgon, Algopyrin) 1/2 6-kor

2 dl tejes tea

1 dl tejes tea

Megbeszélés Rétsági professzorral: hatékonyabb fájdalomcsillapítót (kábitót) nem adhatnak, mert remény van javulásra, gyógyulásra, s ha elkezdik az erős kábitókat, abból már nem lehet visszahozni.

Az étkezés továbbra is Gyula kívánsága szerint, ízlése szerint. Fontos a sok folyadék.

Március 19., szombat

2 dl kamillatea

1 dl tejbedara

fájdalomcsillapító injekció (Nospa, Demalgon, Algopyrin) 1/2 9-kor

3 dl tejes tea, piskóta

2 dl köményleves

egy nagyon kevés borjúhús, rizs

almakompót

fájdalomcsillapító injekció, mint föntebb, 1/2 2-kor

2 dl teás tej

1/2 3-kor újabb hármás fájdalomcsitító injekció

1 1/2 dl tejbedara

Négy óraker újra heves fájdalmat érez. Orvos megint nincs az osztályon (már negyedik alkalommal!). Átment konziliumra egy másik osztályra. Szinte rendszeresen délután 4 és este 9 közt a kezdő, fiatal ügyeletes orvost áthívják másik osztályra, sőt osztályokra. Ez természetes és érthető. Lehet, hogy egy időben több beteg igényli az orvost? És mire előkerül, rövidebb vagy hosszabb idő múlva, a beteg fájdalma már olyan erős, hogy nem elég a megszokott adag csillapító. Ráadásul ki kell várni, amíg a csitító hat. Injekciónál is majdnem félóra, néha több. Gyulánál tablettával már nem is próbálkoznak. Végre jön az orvos, s beadja az injekciót. Gyakorlott nővér talán ugyanazt megtehetné (?), de orvosi engedély nélkül nem lehet, mondják. Miért nem adhat előre engedélyt az ügyeletes a nővérnek, mielőtt elmegy? Négykor általában a jól képzett, gyakorlott orvosok helyett kezdők veszik át az ügyeletet, gyakorlatlanok. Még akkor is, ha kezelésük gondos, lelkiismeretes, megbízható.

1 1/2 dl tejbedara

1 1/2 dl málnaszörp

újra fájdalomcsitító 6 óraker

Március 20., vasárnap

- 2 1/2 dl kamillatea
- 2 1/2 dl köményleves, piritott kiflidarabkák
- 2 dl teás tej
- 2 dl krumplikrém
- 1/2 lágy tojás
- 1 1/2 dl almakompót
- 2 1/2 dl tejes tea

Reggelente, ha szívesen veszi, én borotválom, villanyborotvával. (Eddig – az ostrom óta – csak a haját nyírtam le én.)

Március 21., hétfő

Hajnaltól gyomorvérzése van, kihányja. Rétságának telefon, 1 óra tájban jön.

- 2 dl kamillatea
- 2 dl tejbédara
- 2 zacskó vér

Pusztai Sándor papköltő meghalt, operációja után néhány napra. Ő feküdt Gyula előtt ebben a szobában, ebben az ágyban.

³/₄ 10-kor a szokott fájdalomcsillapító izomba, 10-kor Demalgon intravénásan.

Reggel óta szerelők dolgoznak a fürdőszobában. Már a múlt héten kezdték. A lezuhalt és a hullni készülő csempéket kellett újra fölrakni: már másodszor. Nem lehet bemenni, a nagy létra betölti a kis helyiséget. És azonkívül por, piszok, zaj, ócska dohányszag, mindez beszívárog a betegszobába is. Gyulát ez a hanyag, henye munka nagyon izgatja. Nemcsak mert zavarja, nem zuhanyozhat, hanem mert: *így dolgoznak?*

- 2 dl kamillatea
- 1 1/2 dl tejbédara
- 2 dl zöldségleves
- 1/2 lágy tojás
- 2 dl teás tej
- 1 1/2 dl almakompót
- 2 dl köményleves

Pedig a csempézést tényleg – valóban – csináló fiatalembernek (a másik kettő, idősebb, csak be-benézt) már adtam előre „csúsztató pénzt”, hogy siessen a munkával.

Ika a rengeteg munkája közt is szorgalmasan jön naponta, hozza a maga főzte ételeket, apja mellé ül, párnáját igazgatja, beszámol a két kicsiről és Gyusziról – ő pótolja most Ikát, és tartja a családban a jó hangulatot, az otthont. Ez érdekli legjobban Gyulát; az unokák nevének említésére is felcsillan a szeme.

Március 22., kedd

Gyula ma az átlagnál valamivel többet evett.

- 2 dl kamillatea
- 3 dl tejbédara (híg)
- 1 1/2 dl tejes tea, keksz (egy)
- 2 1/2 dl csirkeleves tésztával
- csirkehús, krumplipürével
- (egy nagyobb evőkanál)
- 1/2 dl almakompót

2 dl teás tej, keksz
1 dl krumplipüré
 $\frac{1}{2}$ dl boros víz

1 és 2 óra között Rétsági és Wabrosch: remélnék, jobban van, vérzés nincs.

Este $\frac{1}{2}$ 8-kor és újra 9-kor a szokott csitítók és gyógyszerek: Tagamet, 1 altató (Noxyron).

Március 23., szerda

A többnapos csemperakás után végre megígérték: a fürdőszobában a villanyt is rendbe hozzák. Egyik lámpa sem ég, teljes a sötétség odabent, a helyiségnek nincs ablaka. Talán három-négyszer is kértem, javítsák meg. Végre jön szerelő, kettő is, három nap után. Mi a baj? – kérdezem a fiatalembert, aki bent ül a sötétben, cigarettázva. „Nincs a burákban körte, kilopták”, mondja természetes hangon. És miért nem tesznek be? „Mert csak egy körtét hoztunk. Most jön a kollégám, és hozza a másikat.” (Otthon, ha kiég a villanykörte? Bemegy közülünk valaki, aki észreveszi, a kamrába, kihozza a mindig készletben tartottakból a szükségeset, a rosszat kicsavarja, és helyébe teszi a jót. Öt perc az egész.) Itt a kórháznak két szakalkalmazottja három nap alatt tudta csak „diagnosztizálni” a hiányt, és pótolni.

Persze Gyula erre is fölfigyel, elkomorodik: *mi lesz ilyen munka mellett ezzel az országgal?*

Zuhanyozni tud – egyedül is – újra.

2 $\frac{1}{2}$ dl kamillatea
2 $\frac{1}{2}$ dl tejbedara
2 dl tejes tea, keksz
1 dl leves
egy kevés rizs, lágy tojás
1 dl boros víz
2 dl köményleves pirított kiflifalatokkal
 $\frac{1}{2}$ sült alma

2 zacskó vér; az első adag is rosszul csöpögött, a másodikat abba kellett hagyni, hasztalan kísérleteztek vele.

Gyula dideregni kezdett. A megszokott orvosok, Wabrosch, Szabó, Kovács, Szolnoki már nem voltak bent. Később egy pohár boros víz.

Március 24., csütörtök

A katétert – kísérletül – kivették.

2 dl kamillatea
2 $\frac{1}{2}$ dl tejbedara
 $\frac{1}{2}$ sült alma
2 $\frac{1}{2}$ dl tea
néhány falat kenyér, sajttal
1 dl köményleves pirított kiflidarabkákkal

Hidegrázás fogja el Gyulát, hirtelen fölugrik a láz utána: 38,6, nem eszik – nem iszik.

Vénába kap 2 Algopyrin-injekciót.

Este egy-két harapás sonka, krémsajttal, 2 deci boros víz.

$\frac{1}{4}$ 8-kor fájdalom- és lázcsillapító injekció.

Nyugodt éjszaka.

Március 25., péntek

Hajnalban, $\frac{1}{2}$ 5-kor a szokott csillapító injekció.

2 dl kamillatea

Geopen, ehhez sok folyadékot kell inni

2 dl víz

1 dl tejbedara

1 $\frac{1}{2}$ dl köményleves

Déltájban valami újfajta (?) fájdalomcsillapítót adnak, intravénásan (Dolergan?), az erős fájdalomra és a láz ellen. Láza ismét 38,2. Ezzel körülbelül 3 óráig mélyen aludt.

Utána 2 dl húsleves

1 $\frac{1}{2}$ dl boros víz (2 Geopen)

1 $\frac{1}{2}$ dl boros víz

1 $\frac{1}{2}$ dl boros víz

2 dl boros víz

1 dl boros víz

3 falat piskóta, 2 Geopen

A francia Tagamet elfogyott, a magyar Histodilt szedi helyette. Du. 6 körül a szokott csillapítók.

Ma egész délelőtt berregett a telefon, nyilván elromlott, kikapcsolták. Kértem a főnővért, legyen szíves megjavíttatni, minél előbb. Nagyon kedvesen megígérte.

Március 26., szombat

Hőmérséklet 36,1.

2 dl kamillatea

1 dl víz

2 dl málnaszörp

2 dl tejbedara

3 szem aszaltszilva-kompót

1 Histodil, 2 Geopen

2 $\frac{1}{2}$ dl tejes tea

6 falat túrós-vajas kenyérke

1 $\frac{1}{2}$ dl málnaszörp

2 dl húsleves

egy kevés rakott krumpli

1 $\frac{1}{2}$ dl kompótlé, 2 Geopen

$\frac{1}{2}$ 5-kor a szokott fájdalomcsillapító.

$\frac{3}{4}$ 6-kor Demalgon-Algopyrin-injekció. Utána néhány csuklás és mély, szinte eszméletlen alvás, estig.

1 $\frac{1}{2}$ dl tejes tea, 2 Geopen

Hőemelkedés délben 37,8; este 37,4.

A telefon egész nap „süket” volt. Újra kértem, hogy hozassák rendbe. Mert ha ez a szobában lévő telefon rossz, és telefonálnom kell, csak a nővérszobába mehetek. Ott nehezen kapni vonalat, sokat kell várnom. Gyula egyedül marad a szobában, mindig kér, ne maradjak el soká, ne hagyjam egyedül. Újra megígérték, hogy megjavíttatják a telefont.

Topolánszky Iván volt itt, negyedszer már, mióta Gyula itt fekszik. Hálás vagyok neki, hogy szombatját vagy vasárnapját áldozza fel minden héten a látogatásra. Ő is reméli a gyógyulást.

Más látogatót Gyula nem kíván, még a legjobb barátait sem. Többen telefonálnak, Czimer gyakran, de elnézést kérek Gyula nevében is. Gyula nem akarja, hogy ilyen állapotban lássák. Épp ma egy hónapja jöttünk be a kórházba.

Március 27., vasárnap

Hőmérséklete 35,3.

2 dl kamillatea
 1 1/2 dl tejbedara, 2 Geopen
 2 dl tejes tea
 6 falat vajas-lekváros kenyér
 1 1/2 dl boros víz, 1 keksz
 1 dl húsleves, 2 Geopen
 a szokott fájdalomcsillapítók 2 óra körül
 1 1/2 dl boros víz
 2 dl köményleves, piritott kiflifatokkal
 1 1/2 dl boros víz
 6 óra körül fájdalomcsillapítók
 10 óra körül fájdalomcsillapítók

A telefon – természetesen – még mindig rossz, süket „Vonalhiba”.

A Remekírók sorozatban megjelent első kötetét nézzük, a verseket. Már régebben is, többször bosszankodott, hogy nem tetszik neki a válogatás. Pedig amikor eredetiben – még csak legépelve – elküldték a válogatott versek listáját, ő átigazította, én legépeltem, és a szabadságon levő Béládi helyett elküldtük helyettesének (?), Belíanak. Megbeszéltük, ha majd újra kiadják, mi maradjon ki belőle, milyen vers, és mi kerüljön a helyére. Keressem elő a nálunk meglevő javított listamásolatot – azt bizta rám Gyula, s az legyen mérvadó. De, mondom én, mihelyt hazamegyünk, együtt keressük majd meg. (Azóta megkerestem és megtaláltam. Tehát ha újra kiadnák majd a Remekírók kötetét, teljesíteni lehet – kell! – kívánságát.)

Március 28., hétfő

2 dl kamillatea
 1 1/2 dl köményleves, 2 Geopen
 8 óra körül fájdalomcsillapító izomba
 1/2 9-kor újra fájdalomcsillapító (vénába)
 2 dl tejes tea, 2 falat vajas kenyér
 10 óraker a harmadik (vegyes) fájdalomcsillapító
 11 óraker a negyedik fájdalomcsillapító

Az egyik kórházi alkalmazott bizalmasan félrehív (nevét nem mondja), vigyük otthoni kezelésre Gyulát, nagy daganat van benne. Az egyik orvos is: ő hazavitte édesanyját, s utolsó idejét nyugodtabban töltötte. Egy-egy percre hívtak ki a folyosóra a tanácsadók. Teljesen összetörve jöttem vissza, de mosolyogva, nehogy Gyula meglássa rajtam az aggodalmat. Hát ennyire reménytelen volna az állapota? Megköszöntem a fölvilágosítást, a tanácsot. De az agyam nem tudta elfogadni – még befogadni, elhinni

sem –, hogy ilyen közel lehet a vég. Hiszen az orvosok szerint a vizsgálatok napról napra mind azt bizonyítják, gyógyítható még a betegsége. De a tanácsok arról mégis meggyőztek, hogy szakvélemény szerint is milyen jót tenne Gyulának az otthon, ha csak néhány napra is. A tavaszodó kert, a tág kilátás, a szép nagy szoba, könyvei – a család, az unokák! Bizalmam a gyógyulásban újra megerősödött.

*

A telefont „megjavították”. Nem volt se „kábelhiba”, se „vonalhiba”, se másféle „hiba”. Egy üres szobából kellett volna csak egy ujjpöccintéssel átbillenteni az oda kapcsolt vonalat. S mennyi izgalmat okozott Gyulának ez a telefonhiány!

Március 29., kedd

Nyugodt éjjel.

A zuhanyozás már nehezen megy egyedül.

Soványodik.

2 dl kamillatea

1 1/2 dl tejbedara, 2 Geopen

Délben: „Flórikám, én nagyon nagy beteg vagyok” – és néz rám az elkeskenyedett arcában óriásira nőtt – válaszra váró – világos szemével.

Az igazat mondom neki, amit az orvosok naponta ismételnek, és amit minden erőmből hinni akarok: „De ezek a legjobb orvosok, szavahihetők. Naponta vizsgálnak, az eredmény jó: mind azt mutatja, hogy átvészeled ezt a bajt is, mint annyi mászt. A veséd is rendbe jött, nem kell műtét, a gyomorvérzés is elmúlt. Húsvétra talán haza is engednek.”

Egy kis örömet, egy kis életkedvet mi adhatna neki?

Harmadszor próbálom a Bethlen-alapítványt. Hívom Márton Jánost a lakáson. Nincs otthon. Nem veszi fel senki a kagylót. Hívom a hivatalát, a Mezőgazdasági Kutató Intézetet. Ott fölveszi valaki: „Az igazgató úr otthoni telefonja rossz; ő maga a hivatalba már nem megy vissza; holnap reggel vidékre utazik, azután valószínűleg – vesegörccsei miatt kórházba fekszik.”

Más magas rangú helyen is kísérletezem. Az illető külföldön van.

Ika, mint mindennap, jön az ételekkel, hozza a vigasztaló kedvességét, szépségét, mosolyát. A család (Gyuszi, Judit, Bálint) üzeneteit, az otthoni levegőt.

Gyula további „étkezése”:

1 1/2 deci teás tej

5 falat vajas-lekváros (minden esetben házi főzésű baracklekváros) kenyér

1 deci szilvakompót

2 zacskó vér (4 dl)

Délután a szokott – hármas – fájdalomcsillapító, vénába.

Néhány óra múlva 1/2 ampulla Seduxen, 1 mgr koffein, vénába.

Este újra a hármas csitító, izomba.

Ahogy an múlik az idő és erősödnek a fájdalmak, az tudatosul benne, hogy „kifelé megy”, egyre gyakrabban menekül a családba, az otthonba. Valósággal körülveszi magát velük, beburkolózik velük. Egyre többet beszél a legközelebbi, legszűkebb környezetéről, hozzátartozóiról. Szinte hasonló szavakkal ismételten dicséri Ikát, az unokákat és Gyuszit. De aggasztja nagyon a jövőjük.

Március 30., szerda

Nyugodt éjszaka.

Zuhanyozás nehezen, úgy, mint tegnap. (Már az is jó, hogy nem rosszabb.)

2 deci kamillatea

1 1/2 deci köményleves

1/4 10-kor az eddiginél erősebb fájdalom, erősebb csillapítók

3 deci tejbedara

infúzióban gyógyszerek

Viszonylag nyugodt nap, majdnem végig aludt vagy félálomban volt.

Délután konzilium (Rétsági, Wabrosch, Szám, Salamon, Kovács József).

Én: – Őszinte választ kérek. Hogy van Gyula? Cél: minél tovább éljen, minél kevesebb fájdalommal.

Orvosi válasz: „Újabb gyomortükrözéssel lehetne talán pontosabbat mondani. De minek gyötörni? A belgyógyászati leletek (vizelet, vérkép, vérnyomás, sziv stb.) jók. Ezzel járnai is lehetne.”

– Mi az, ami a gyógyulás szempontjából előnyösebb, kedvezőbb? Mit lehet előre látni?

„Műtétről szó sem lehet (gyomor). Nagy felelőtlenség volna. Ott maradna a műtőasztalon. Mi van az óriás fekély alatt, van-e daganat? Nem lehet tudni.”

– Nem lehetne-e húsvétra – legalább átmenetileg – hazavinni? Állandó orvosi, ápolónői segítségel?

„Semmiképpen. Hogyan oldanák meg a fájdalomcsillapítást? A katéterezéseket? Az infúziót, a vérátömlesztést házilag? És ha már útközben, a rázkódástól átszakad egy ér?” Teljesen ellene vannak, egyhangúan, valamennyien.

Fölmerült Gyula esetleges átvitele a Kútvölgyi-kórházba. Rétsági szívesen vállalná.

De a János-kórházban is ugyanazt a kezelést kapja. A környezetváltozás most nem lenne jó, még ennyi sem, ez a konzilium döntése.

Most már naponta egyre több nyugtatót veszek be, néha szinte a kábulatig, hogy fegyelmezni tudjam kitörő fájdalmamat, kétségbeesésemet.

Ami Gyulának a legnagyobb vigaszt, reményt nyújtja, az: Ika. Amig Ika bent van nála, olykor most már egy-két órán át, engem is könnyebben nélkülöz. (Hogy akkor intézzem a halaszthatatlan telefonokat, válaszoljak a legfontosabb levelekre.) Megnyugvást ad neki, hogy Ika milyen nagyszerű anya, kitűnő jellem, hogy a két unoka milyen egészséges és szép, és hogy Gyuszi milyen szeretettel veszi őket körül. Egyre jobban megkedveli őt is, átlagon jóval felüli kulturáltságáért, képességeiért és megbízható becsületességéért. De: mi lesz velük?

Március 31., csütörtök

Megjött Svájcból (Fáth Lajos révén) az eredeti Tagamet. Mától kezdve Gyula azt szedi, az orvosi előírás szerint.

2 1/2 dl kamillatea

1/2 dl kompótlé

4 aszalt szilva, főzve

1 1/2 dl köményleves 4 szelet pirított kiflivel

1/2 deci svájci vitamin

a szokásos hármas csitító

2 deci (házi) málnaszörp

- 3 kiskanál spenót
- $\frac{1}{2}$ 3-kor fájdalomcsillapító
- 3 óraker $\frac{1}{2}$ Dolergan
- 4-kor fájdalomcsillapító + B₁₂ vitamin
- 1 deci krumplileves 1 tojássárgájával
- 1 deci tej
- 1 deci víz (Salvus)
- este csillapító kúp

A folyadékot (leves, dara) csőrös csészéből issza, a málnaszörpöt, boros vizet pohárból. Az evése etetés továbbra is: jobban esik, ha én adom szájába – biztató szavakkal – a falatokat.

A leveleket, folyóiratokat Ika szorgalmasan naponta behozza. Gyula azt már teljesen rám bízta: átnézem, ami nagyon fontos, arra válaszolok, intézkedem, neki beszámolok – helybenhagyja, nem érdekli.

Április 1., péntek

- 2 dl kamillatea
- $\frac{1}{2}$ dl krumplikrémleves tejföllel
- $\frac{1}{2}$ 9 óraker a szokásos csillapítók izomba
- 1 dl vitaminos víz
- $\frac{1}{2}$ 12-kor Depridol csillapító
- 1-kor újra
- $\frac{1}{2}$ deci tej $\frac{1}{2}$ keksszel
- $\frac{1}{4}$ deci húsleves
- 1 deci boros víz
- $\frac{1}{2}$ keksz krémsajttal
- 2 deci boros víz
- 3 falat kenyér krémsajttal
- $\frac{3}{4}$ 8-kor Algopyrin, Demalgon, Seduxen

Nagyon aggaszt, és többször is, fölvtáva kérdezem az orvosokat, hogyan bírhatja Gyula ilyen kevés étellel-itallal? Nagyon legyengül. „A folyadékot tudják pótolni infúzióval, ezekben tápanyagok is vannak. Gyakran kap vért is. Miután fekszik, nem fogyaszt sok energiát, amit kap, annak elég a táplálóértéke.”

Április 2., szombat

Az éjszakák általában nyugodtak. De ma – alvás közben – hurutosan köhécselt. Reggelre elmúlt.

- 2 dl kamillatea
- 1 $\frac{1}{2}$ dl víz (boros)
- intravénás fájdalomcsillapító
- 2 $\frac{1}{2}$ dl víz (boros)
- 1 dl tejbedara
- 1 dl vitamin
- 1 óraker Depridol
- $\frac{1}{2}$ dl húsleves
- 4 falat krémsajtos kenyér
- 3 szem aszaltszilva-kompót

1 dl boros víz
2 falat sajtos kenyér
9 órakor Depridol

Még délelőtt gurulós karosszékben a nővérel kitoltuk a folyosóra. De hamar visszakiváncozott a szobába. Hideg volt, a sétáló betegek kíváncsian nézegették. Már kezdettől voltak, akik fölismerték, vagy megtudták, hogy ott van, és szeretettel, aggodalommal érdeklődtek többször is tőlem, hogyan érzi magát.

Úgy látszik, ma erősebben hatottak rá a csillapítók (vagy erősebbek voltak?). Szinte kábulatban feküdt, beszélgetni sem tudtunk, de azért a vállunkat egymáshoz támasztottuk, és kezünket – ujjainkat így is összekulcsoltuk.

A telefon újra nem működik.

Április 3., húsvétvasárnap

Nyugodt éjszaka, azok általában nyugodtak. Reggel a zuhanyozás után elég friss, mosolyog: „Flórikám! A te léted nekem létérdek.” Az étvágya is jobb.

2 dl kamillatea
1 1/2 dl tejbedara
2 1/2 dl teás tej
3 szeletke krémsajtos kenyér
1/2 dl húsleves
3 falat sonkás kenyér
1 falat diós kalács
1 dl boros víz
2 órakor Depridol tablettá
3 órakor Nospa-Demalgon-injekció izomba
1 1/2 dl boros víz
sült csirkemell (kb. 6x6 cm)
1 1/2 dl boros víz
1 dl tea
1 dl tejbedara
este 9-kor Depridol

Mielőtt Ika megérkezik, hosszasan rám néz: „Flórikám, én meg fogok halni. Készülj föl rá.”

– Nem! Nem! Te vagy az életem, nélküled nincs számomra világ! Nem bírom ki! – És igyekeztem meggyőzni, miért nem halhat meg, nem hagyhatja itt az országot – kire? – és minket, a családot, Ikával, az annyira akart és várt és szívébe zárt unokákkal, Bálinttal, Judittal.

„Föl akarlak készíteni rá, meghalok. Végtelenül szerettelek, szeretlek, és boldoggá tettel. Te voltál és vagy életem legnagyobb szenvedélye. Életem gyökere és magva. És virága! Az éltető levegőm.” Ekkor lépett be Ika.

„Köröttem nagy hazugság van – mondja Ikának. – Végrendelkezni akarok: szeresétek nagyon anyádat. Mindenem a tietek.”

Most Ika próbálja életkedvre hangolni. Gyula később ettől megnyugszik. Nagy megkönnyebbülés. Mielőtt Ika elmegy, még bejelenti, hogy holnap jön látogatóba Iván. „Halottnézőbe” – mondja erre Gyula. Hát mégsem nyugodott meg, nem adta föl a meghalás gondolatát.

Április 4., húsvéthétfő

Nyugodt éjszaka, zuhanyozás széken ülve.

- 2 dl kamillatea
- 1 1/2 dl tejbedara
- 1/4 9-kor Depridol
- 2 dl teás tej
- 3 falat sonkás kenyér
- 1 dl vitamin
- 1/2 dl leves
- 3 falat főtt krumpli, 2 darabka csirkehús
- 1 falat diós kalács
- 1 1/2 dl boros víz
- 1/4 dl madártej
- 5 órakor Depridol
- 1 1/2 dl boros víz
- 3 falat sonkás kenyér
- 1 dl boros víz

Ma újra jobb étvággal evett. De soványodik. A megnőtt szeme szürkés-kék, mint az alkonyat, gyönyörű szép.

Nem kábult, frissebb, mint a múlt héten.

„A bűneimre gondolok, a vétkeimre” – mondja.

– Sorold el nekem, és én fölmentelek. Egyet mondj.

„Nagy Lajoséknál nagyon rossz állapotban voltam lelkileg. Szerelmes voltam magába (*tréfából szoktunk magázódn*), és nem tudtam, mi lesz. Indulatból bevágtam az ablakot, betörtem.”

– És? Ez nem „bűn”, nem bántódhattak meg ezért. De még a bűnt is megbocsátották volna, olyan emlékművet állítottál írásban Nagy Lajosról, mint senki. És más? Akarsz még valamiről beszélni? Amiről nem tudok?

Nem felelt azonnal. Rám nézett azzal az érzéssel telt, meleg tekintetével; megkönnyebbülten, mosolyogva: „Minderről tudsz.”

– Te is rólam. Én téged minden „vétked” alól – visszamenőleg és előre – eleve föloldozlak – mondtam neki. És megnyugodtan, majdnem vidáman, egymásra mosolyogtunk.

Később bejött Iván. Őt Gyula mindig szívesen fogadja. Megnézte a vizsgálatok eredményeit is. Jónak találta Gyula állapotát.

Holnaptól nem lesz itt Szabó József – Gyulának egyik legkedvesebb kezelőorvosa, az NSZK-ba küldik, hivatalosan, egy hónapra.

Április 5., kedd

Nyugodt éjszaka.

Hajnalba – 3 óra körül – egyedül fölült, és a falhoz támaszkodva ült.

- 2 dl kamillatea
- 1 dl tejföl
- 1 1/2 dl tejbedara
- 2 dl teás tej
- 1 dl vitamin
- 1 1/2 dl krumplipüréleves tojássárgájával

1 falat diós kalács
 1 1/2 dl boros víz
 1/4 4-kor Nospa-Demalgon-Algopyrin, B₁₂
 és – nem mondták meg,
 milyen antibiotikum-injekció
 utána 1 falat piskóta
 1 1/2 dl tejbedara
 1/4 9-kor fájdalomcsillapító injekció

Mintha valóban jobban volna egy kicsit. Hihetek az orvosoknak? Az utóbbi napokban már nem kap infúziót, vagy csak keveset, fél-fél litert. A folyadékfogyasztása elegendő.

Április 6., szerda

Zavartalan éjszaka. Reggel fölült az ágyban, egyedül. Minden kis jele a javulásnak teljes reménnyel tölt el. Étvágya is mintha javult volna.

2 dl kamillatea
 1 1/2 dl tejbedara
 6 falat sonkás kenyér
 2 dl tejeskávé
 1 1/2 dl vitamin
 2 falat piskóta
 1/2 1-kor antibiotikum és fájdalomcsillapító
 3-4 kiskanálnyi túrós tészta
 1 dl boros víz
 1 1/2 dl tejbedara
 1/2 dl boros víz
 1 1/2 dl boros víz
 8 órakor Debridol tableta
 9 órakor hármass csillapító és Hydrocodin

Érdeklődőbb lett. Majdnem egész délután beszélgettünk. Ismertettem neki a PEN-kongresszusi beszámolót, az *Új Írás* tartalmát, fölolvastam a fontosabb leveleket.

Estére újra teljesen lehangolódott. „Nem akarok enni, nem akarok élni. Az öngyilkosságnak ezt a formáját választom, az éhenhalást.” (Már kezdettől tiltakozott az evés ellen. Minden falatot, minden kortyot szinte csak biztatásra, könyörgésre fogadott el.)

Amire munkájával törekedett, úgy érezte, nem ért el eredményt. Egész életét sikertelennek tartotta. Gyötörte a sok elszenvedett támadás, rágalom, „cenzúra”, a határon kívül élő magyarok egyre nagyobb elnyomása, pusztítása, pusztulása. Őt „szerecsésnek” szokták nevezni. Mit ért el? Még egy folyóirat kiadását sem engedélyezték neki ebben a világban. Ezeket panaszolta, úgy, ahogy súlyos depressziós időszakában. Én persze próbáltam vigasztalni, ahogy csak tudtam, ahogy csak szoktam. De a reggel még javulásába vetett erős reményem halványodott.

Április 7., csütörtök

2 dl kamillatea
 1 1/2 dl tejbedara
 4 falat sonkás kenyér
 2 dl tejeskávé

1 dl vitamin (még van a svájcból)
 2 falat rántotta
 1 1/2 dl boros víz
 2 dl tejeskávé
 1 dl boros víz
 2 dl tejbedara
 1 dl boros víz

délben: B₁₂, Nospa, Demalgon, antibiotikum

Konzilium. Az orvosok: Rétsági, Wabrosch, Kovács József. Szerintük a leletek jók. Panaszodom, hogy keveset eszik, hogy nincs életkedve. Nem veszélyes, ha keveset eszik, mondják. Próbáljam úgy tovább, ahogy kezdettől, minél többször, keveset. De hazamenéséről szó sem lehet, még egy-két napra sem. Gyógytornászt küldenek, Gyula egy kis mozgatására. Két hét múlva újra röntgen és tükrözés lesz.

Április 8., péntek

Éjszaka ismét fölült, föl akart kelni, de nem sikerült egészen egyedül.

2 dl kamillatea
 1 1/2 dl tejbedara

Reggel a fürdőszobába akarom kísérni, az ágy végénél föláll, s bár fogom, hirtelen megtántorodik, elsápad, szeme fönnakad, állkapcsa leesik, összeroskad, hasztalan próbálom megtartani. Az ajtó előtt éppen két nővér (Margitka és Marika) áll, kiáltok, beszaladnak, fölemeljük, lefektetjük. Magához tér, halványan mosolyog. Azonnal jön az orvos: „Legyengült.” „Kollapszus.” Az ápolónők is megijedtek, nekem a szívverésem akadt el, hogy – Gyula bágyadt, depressziós, szomorú. Hol találjak számára valami reményt, örömet, biztatót, ami az életkedvét egy kicsit erősíti? – újra meg újra ez a gondom. Sehonnan nincs jó hír. Talán ha a folyóiratkérésük meghallgatásra találna? Semmi remény rá. Adhatna fölélnkülést a Bethlen-alapítvány elfogadása? Ismét próbáljak ahhoz folyamodni? Nem tudom hányadszor? Telefonálok Mártonnak, nincs bent, de visszahívott. Pozsgay már régen igent mondott, de éppen most távoli külföldön van. Ők mindketten mindent megtettek. Nem tudja ő sem, ki van ellene. És miért? Hol akad el? Újra elmondom, sürgős, siessenek, Gyula tudna még örülni a megalapításnak, nagyon fontos akármi kis öröm a számára, annyi mindenben csalódott már, nem akar élni. Vagy talán ha a folyóirat-engedélyt megadnák, legalább azt! – De nem bízik már semmiben. „Ezek a dolgok gyilkolnak, ezek fognak engem elpusztítani...” – mondja. Újra emlegeti az öngyilkosságot. Fölmenni tudna még a szomszéd ház (ez a Kútvölgyi-kórház) VI. emeletére – mondja, onnan levethetné magát. – De csak velem együtt, mondom erre már én kétségbeesésemben.

A mai nap étel-italfogyasztása:

1 1/2 dl tejeskávé
 2 falat sonkás kenyér
 1 dl vitamin
 1/2 dl tejbedara
 1/2 dl boros víz

Délben 1 liter infúziót kap, benne „erősítő” Brumalycint és fájdalomcsitítókat.

1/2 8-kor a szokásos fájdalomcsillapítók

1/2 9-kor Dolergan-injekció, fél adag

És az egész napon át természetesen Tagamet, ezt már külön nem jegyzem fel

Április 9., szombat

Nyugtalan éjszaka. Több ízben föl akart kelni – fölültettem, megnyugodott.

- 2 dl kamillatea
- 1 dl tejbedara
- 2 dl tejeskáv
- 3 falat vajás-lekváros kenyér
- 1 dl vitamin
- 1 1/2 dl boros víz

9 órakor a szokásos csillapító injekció izomba (Margitka)

Délben még telefonáltam Rétságinak, hogy nagyon aggódom, olyan keveset eszik, lefogy, elgyengül. „Ennyi étel elég egy ilyen fekvő betegnek.” (Az orvosoknak beszámoló a napi étkezéséről.) „Nem látok semmi okot, hogy ne gyógyulhatna meg.” „Mindent, amit hajlandó megenni, ehét, és ihat, amit akar” – mondták az orvosok a konziliumon. Bort is, whiskyt is – sőt Wabrosch maga hozott whiskyt Gyulának. De ő egyszer-kétszer ivott csak egy keveset, azt is nagyon fölvezve. Bort is éppen csak annyit kívánt a vízbe, hogy valami íze legyen. Pécsi cirfandlit és tihanyi vörös- és fehérbort hozott Ika neki, két kedvenc borát. De alig fogyott belőle.

Április 10., vasárnap

Nyugodt éjjel.

- 2 dl kamillatea
- 1 1/2 dl tejbedara
- 1/2 9-kor infúzió, 1/2 liter fájdalomcsitítókkel, antibiotikummal
- 2 1/2 dl tejeskáv
- 6 falat vajás-lekváros (házi barack) kenyér
- 11 órakor újra fájdalmak, újra a gyógyszerek, dupla Demalgon
- 1 dl vitamin
- 1 1/2 dl húsleves egy tojássárgájával
- 1 1/2 dl boros víz
- 4 órakor újabb adag Nospa, Algopyrin, Demalgon izomba
- 5 órakor Depridol

A fölpolcolt párnákon magába mélyedve ül, mellette a széken én. Nem beszélünk, kábult, fáradt. A kezét nyújtja felém, összekulcsoljuk ujjainkat, csöndesen ülünk, lassan, nyugodtan elalszik. Örömnapp, amikor nem kell infúzió, vagy csak kevés, ha sikerül elég folyadékot innia. Nehezen bírja az infúziót, ilyenkor gyakran kell a karját tartanom, hogy ne forgassa el.

Április 11., hétfő, „A költészet napja”

Hajnalban nehezen lélegzik. Hívom az orvost, orvosságot ad (Diafilint?), rendbe jön.

- 1/2 deci kamillatea
- 1 deci tejeskáv
- 1 1/2 deci boros víz
- 1/4 3-kor fájdalomcsitító izomba
- 1/2 deci tejeskáv
- 3/4 4-kor csillapító újra, és Seduxen
- 1 deci boros víz

2 zacskó vér

 $\frac{1}{2}$ liter infúzió, gyógyszerekkel

10 órakor a szokásos fájdalomcsillapítók

Délelőtt a Bethlen-alapítvány ügyében felhívtam most Pozsgay Imrét. Ahogy kiderült, épp az utolsó pillanatban. Másnap reggel hosszabb időre megint külföldre utazik, de mielőtt elmegy, kiadja intézkedésre. Van hát lehetőség! Nem tudom, miért fűzők ennek a sikeréhez olyan nagy reményt, Gyulát ez még érdekli, még kérdezi. Annyi után, ami nem sikerült, annyi után, ami életkedvét elvette! A határon kívüli magyarok sorsa, a cenzúra, a folyóirat kérésének megtagadása. És szerte az országban majdnem általánosan *csökken a munkakedv, a munkaerkölcs*, sőt hogy minden téren *lejjebb, mélyebbre süllyed a becsületesség, az erkölcs*.

Április 12., kedd

Nyugodt éjszaka. Egyszer fölült – egyedül –, és egy ideig üldögélt. Ilyenkor mindig érdeklődöm, nincs-e szüksége valamire, de fáradt vagy kábult volt a beszédhez. Minden moccnására fölbredek, karkinyújtásnyira van tőlem. Azután fázni kezdett, betakartam, „visszaaludt”, ahogy a családban vele az újraelalvást nevezni szoktuk.

A mai napi adagok:

1 $\frac{1}{2}$ dl kamillatea

1 dl boros víz

 $\frac{1}{2}$ 3-kor csitítók izomba

1 dl boros víz

 $\frac{1}{4}$ 4-kor újra a szokásos csillapítók izomba1 $\frac{1}{2}$ dl boros víz

Diafilin (légzéskönnyítő)

1 $\frac{1}{2}$ dl boros víz

10 órától 2 zacskó (4-4 dl) vér

 $\frac{1}{2}$ liter infúzió, vitaminnal, gyógyszerekkel, tápanyaggal

Délután rossz a közérzete, sápadt. Fájdalmai kezdődnek. Hívom az ügyeletes orvost. Nincs: három helyre hívták, konzíliumra. Hívom Rétságit a szomszéd Kútvölgyiből. Nincs már a kórházban. Otthon sincs még. Hívom a körzeti rendelőből Ivánt, folyton mással beszélget jelez a vonal. Rossz a telefon! (– utóbb derült ki). Kovács Józsefet próbálom elérni. Sem a kórházban, sem otthon nem található. Tíz napra berendelték katonai szolgálatra. Tíz napig itt hiányozni fog! Mit csináljak? Végre a János-kórház rendelőjéből sikerül orvost szerezni. Ő adja a lélegzéscsökkentőt.

Április 13., szerda

Majdnem teljesen nyugodt éjszaka, csak gyakran ledobja a takarót; csöndesen újra meg újra visszateszem rá.

1 dl kamillatea

1 dl tejbedara

1 $\frac{1}{2}$ dl tejeskávé1 $\frac{1}{2}$ dl vitamin1 dl húsleves ($\frac{1}{2}$ tojással)2 órakor $\frac{1}{2}$ liter infúzió

Gyengül, nincs kedve élni, nem akar élni. „Meg akarok halni”, ismételteti, és „tudatvesztő” orvosságot kér. De azt nem lehet adni, mert remény van a gyógyulására,

bizonygatják az orvosok, s abból a tudatvesztéses állapotból már nem lehetne visszahozni. 3 órákor ismét vért adnak. Az első zacskóval félrement, az ér mellé, abba kellett hagyni. A második zacskóval sokat kísérleteznek a nővérek (éppen két kezdő van szolgálatban) és az ügyeletes orvos. Percenként csak egyet csöpöpent, s az is néhány perc múlva leáll. Végül kihúzták az injekciós tűt, s engedték Gyulát pihenni. Szabó József, Kovács József, akik mindig tudtak találni valahol vénát, ami elbirta még a vér- – nem átömlesztést – de legalább az átvételt, nem voltak ott. Az egyik hivatalosan külföldön, a másik katona (ahogy már említettem). Az osztályon emiatt is rengeteg az orvosok túlterhelése. Ráadásul Noszkay Aurél professzor vidéken volt, húga meghalt, intézkednie kellett. Próbáltam volna segítséget kérni Drobni Sándor tanártól, a kitűnő sebész főorvostól is, de lánya éppen akkor szült, mellette kellett lennie, eldönteni, császármetészszerű szükség-e vagy nem?

Gyula vacsorára megevett egy fél lágy tojást, megivott 2 deci boros vizet.

Milyen erős volt, és milyen szívósan birkózott meg az évtizedeken át fel-fellobbanó testi-lelki szenvedéssel.

Az orvosok előtt még mindig megpróbálta tréfába rejteni állapotát. Hogy vagy? – kérdezték tőle reggel a nagyviziten: „Egyre sanyarúbban.”

De engem már az utóbbi napokban alig engedett el maga mellől. A kamillateát, a tejbedarát már nem én mentem megfőzni a konyhába; a nővérek készítették el és hozták be. „Ne menj el”, „Maradj itt”, mondta, ha valamiért ki akartak hívni. Csak amikor Ika naponta ott töltött egy-két órát apja mellett, szaladtam ki telefont intézni. (Mert a benti még mindig vagy már újra „rossz” volt, igen elkészerítő hatással Gyulára. „Még egy telefont sem tudnak rendben tartani, mi lesz itt? Így süllyed a munka nívója?”)

Április 14., csütörtök

Az éjszakát végigaludta. Félálmban egyszer-kétszer följajdult: „Jaj, Flórikám.” „Ments meg.” Mellette ülök, a lecsúszott takarót újra meg újra ráteszem. Pezsgőt kért. Reggel telefonáltam Ikáknak, hozzon.

A mai étkezése:

1 1/2 deci boros víz
 1 deci boros víz
 1 1/2 deci kamillatea
 1 kefir (2 deci)

Rétságival és Wabroschsál Aczél György jön be látogatóba. Gyula szégyelli, hogy őt ilyen „elesetten” lássák. Humorának utolsó szikrája még fellobban. „Összeszedi” magát, beszélget. A „hogy vagy”-ra „Mint hal a homokon” feleli. Majd ellankad. Elhallgat.

*

Vizsgálatok. A gyomorvérzés erősödik, a tegnapi vérpótlás sem sikerült. Később jön Iván.

1 deci vitamin
 1 deci pezsgő (Wabrosch hozta, Iván bontja föl az üveget). Majd még 1 deci pezsgő. (Szabó Lőrincnek is pezsgőt vitt utolsó italul Gömöri professzor.)

A gyomorvérzés erősödik. Gyula gyengül.

Elrendelik a vérátömlesztést. A János-kórház központi intenzív osztályáról jön az egyik itteni urológussal, Vanik (?) doktorral egy egész csoport szakember. Szép tiszta

fehér köpenyben, „kackiás” zöld sapkában. Egy főorvosnő, egy szakorvos, még egy férfi (orvos?) és egy nővér. Rokonszenvesek, biztatók. Hatalmas tálcán hozzák a steril eszközöket. A nyakhajlatban kipreparálnak majd egy eret – vénát –, kanült tesznek bele, s azon át „kényelmesen” megy az érbe a vér.

Nagyon kedvesen megnyugtatnak. Ismerik Gyula írásait, becsülik őt. A legjobban megy majd minden, rutinmunka, naponta sokat csinálnak. Aggódok. Pedig tudom – úgy tudom, szakorvosoktól is, tapasztalatból is –, hogy ez valóban nem veszélyes, alig fáj, és rövid időt vesz igénybe. Miért félek mégis? Gyula nem fél. Én nagyon aggodom. Nagyon féltem őt. Mióta a kórházban vagyunk, kapaszkodom a földiek, az orvosok biztatásaiba. De könnyörgök, ittlétünk alatt is könnyörögtem – hányszor! – a létentúliakhoz is Gyula életéért.

Az orvosok keresnek injekciós tűvel kipreparálható „vivőeret” (vénát). Próbálják, nem találnak. „Szűkeek, laposak a vénák.” Próbálják egyszer-kétszer-háromszor. A szívas után van vér a tüben, de artériás („verőér”) vér. Kísérletet tesz maga a főorvosnő is. Artériából szívódik csak föl a vér. „Ne hagyj, Flórikám” – jajdul föl Gyula. Odasietek. Kérem a főorvost, ne kísérletezzenek tovább. Úgy látszik, valóban úgy van, hogy nem található a vénák. Nagyon sajnálják, valóban így van. Udvariasan az ajtóhoz kísérem őket. Gyula utánam szól: „Ne menj ki, maradj itt.”

Ebédre és közvetlen utána:

$\frac{1}{2}$ lágy tojás, 2-3 kanál spenót
 I $\frac{1}{2}$ deci boros víz
 $\frac{1}{2}$ deci pezsgő
 I deci víz
 $\frac{1}{2}$ deci víz

3 óra körül jön az érsebész (Drexler) főorvos, a könyökhajlatban keres és talál egy vékony kis vivőeret (vénát), s abba helyez egy hasonlóan vékonyka csövecskét. Ezt a karon kétoldalt jól odaerősíti, ezen át csöpög a vér. Nem szabad kivenni, mert a gyomorvérzés nem állt el, a vért föltétlenül pótolni kell. Az elfolyó vér és a „zacskó-vér” versenyeznek?! Egy zacskó vér négy óra alatt csöpög le.

Egész éjszaka cserélni kell a friss vért.

Erzsike – ő is a legjobbak közé tartozik – az ügyeletes nővér, pontosan jön négy-óránként, új vért hoz. Nem állhat meg a véradás egy percre sem. Folyadékot is kell, kellene innia, sokat. Már csak rengeteg rábeszélésre hajlandó inni, este még egy-két deci boros vizet. Éjszaka, az utolsó éjszakája. Ő érzi-e? Sejtje-e? és szembenéz vele?! Én nem sejttem. Az orvosi biztatások hatására – remélek.

Este még elalszik. Majd fölriad, kéri, hogy húzzam ki az injekciós csövet a karjából. – Nem lehet, kérem a türelmét (fogom a karját), a vérnek folyni kell.

„Menjünk el innen.” „Vigyél el innen, Flórikám.” – Elviszlek. De most nem lehet, éjszaka van, majd reggel, az orvosok segítenek.

„Nem tudnak segíteni, csak a halál.” Nyugtató szavaimra csendesen elalszik.

Április 15., péntek

Egy kezdő, talán még nem elég gyakorlott orvos az ügyeletes. Kora reggel bejön, babrál a csövecske körül. Hátával takarja Gyulát, nem látom, mit csinál.

Megfordul. Kezében – tartályban 5-6 „pipetta”, színültig vérrel. – Minek vett ki ennyi vért? – kérdezem rémülten és kétségbeesetten. Órák alatt sem pótlódik. „Kell a vizsgálathoz” – feleli. De ennyi? Mikor fog ez pótlódni?

Mai reggelije:

1 1/2 dl kamillatea

később egy kevés pezsgő, néhány korty

Jön a nagyvizit. Noszkay (amióta megjött vidékről, ma van bent először), Wabrosch, Szolnoki és néhány fiatal orvos, nővérek, köztük Margitka, az egyik legkedvesebb ápolónő.

Az első eset, hogy Gyula nem vesz tudomást róluk. Kinyitja szemét, a kérdésekre nem válaszol, újra lehunyja.

Nem sokkal azután, hogy elmentek (ez volt az utolsó szoba, ahova belátogattak), Gyula egy-két jajt mond, vagy csak mélyet sóhajt? – mellette ülök, fogom a kezét –, kérdésemre, mi baj van?, azt feleli: „a halál”. „Fölkelek, menjünk el.” „Nagyon rosszul vagyok.”

Kirohanok orvosért. Éppen a folyosón az ajtó előtt halad el Szolnoki, az osztályos orvos, vagy ügyeletes? Majdnem nekimegyek, kezében a szokásos fájdalomcsillapító.

Beadja a vénába.

Gyula megnyugszik, csendesen elalszik. Nyugodt, szép sima az arca. Alszik. Szolnoki nem megy ki a szobából. Bejön Margitka, az ügyeletes nővér, bejön Wabrosch, majd Noszkay. Valaki szólhatott nekik. Leülnek. Az orvosok ott ülnek, hallgatnak.

Gyula újra egy-két mélyebb lélegzetet vesz, teste hirtelen hosszan kinyúlik. Szeme lehunyva, arca sima, nyugodt. Alszik tovább. Senki nem szól semmit.

Kérdezem Wabroscht (de remeg a hangom): – Ugye, Gyula csak alszik? – Nem felel senki.

Újra kérdezem: – Ugye, föl lehet őt ébreszteni? Csak alszik?

Wabrosch, egy kis szünet után: „Meghalt.”

Tíz óra tíz perc, mondja valaki.

Szemhéja nem nyílik föl, álla nem esik le. Már szobor? Az a fájdalom tör rám, ami halálomig nem fog elhagyni.

Margitka kihúzza az injekcióstűt a karjából, leteríti őt egy lepedővel.

Telefonálok Ikának, jöjjön be, de ne hozzon semmit. Taxin jöjjön, ne vezessen most kocsit.

Ott ülünk Ikával Édesapja mellett, némán nézzük a mozdulatlan – alvónak látszó – szép, nemes, nagyon szép arcot. Amíg csak el nem viszik őt egy koporsóféle, hosszú, fekete ládában.

*

Sírfelirat:

*„Jó volna hinni, persze: itt
őzt fedi por, nem verseit,
nem elveit,*

*s fölszáll, ha zeng a Harsona
e sírből bár egy halk sora!”*

(Illyés Gyula:

A FÉRFI,

AKI ESZMÉNYEKET VÉLT VÉDENI

EGY ÉLETEN ÁT)

FIGYELŐ

A DÉLUTÁNI ALVÓ

Mándy Iván: *Huzatban*
Magvető, 1992. 219 oldal, 220 Ft

Azon tűnődtem, vajon miért HUZATBAN. Mi-féle dolog a huzat? Nem is dolog, inkább állapot, történés és hely. Papírok lebegnek, bevágódik az ajtó, a légáramlat lesodorja az asztalról az óvatlanul rögzítetlen hagyott cetliket. Céltalanul elevennek tűnnek a tárgyak. Kellemetlen ingerlődés s meditatív „vanás”-érzet. A dolgok vannak. Bármilyen eszünkbe juthat. Mintha magunk is egy résben állnánk, olyan résben, ahol az éppen aktuális jelen idő szabadon összekeveredhet más időkkel.

Mándy Iván új novelláskötetét éppenséggel nagyobb részekre is tagolhatjuk, a Mándy-írásokból ismerős főszereplők személye vagy a novella ideje és tere szerint. Arnold bácsi lépcsőháza, Zsámboky János cambridge-i élményei, az író találkozása a Kádár Jánosnak címzett aláírási ívvel, aztán az Árusok tere és az egykori szerkesztőségek. Ha azonban azt keressük, ami a töredékesebb jelenésfüzérből álló darabokat egy kötetbe sorolja a narratív ívüket megtartó történetekkel, azt mondhatnánk, hogy mindez abban a huzatban, abban a résben játszódik, ahol hangok és emlékképek sodródnak, bármilyen eszébe juthat az embernek, s ami eszébe jut, az – hogy a végsőkig facsarjam a hasonlatot – azokra a (nem mindig tudni, hol) nyitva maradt ajtókra és ablakokra utal, amelyek mozgásban tartják a személyes létezés légiesebb régióit.

HUZATBAN. A szövegfűzér lineáris története néhány szóban összefoglalható: a lány a kukába vágta kedvenc színésznőjének fényképét mérgében, most kétségbeesve kutat utána. Arnold bácsinak panaszkodik, az öregnek, és panaszkodna továbbra is, de Arnold bácsi elment, a szemetesvödörrel ment el, és a lány csak az író találja. Arnold bácsi nem jön vissza. Talán eltűnik a lány is. Csak

az író marad. Külön-külön kerengő terekben élnek, amelyek csak néha érnek össze, olyankor, amikor a lakók leviszik a szemetet.

(Mit tudhatunk erről a házról? Hogy infánsnő jár benne, a lakók itt egyszer a sötétben, egymás mellett kucorogva fogyasztották ebédjüket, a két szürke kukatündér pedig mindig is jelen volt, és mindig is jelen lesz. Mese? – ha mese is, csak szelídíti, nem törli el a Pestként megismert világot.)

A pesti bérház lépcsőháza mint egy színpad sötét és csendes tere – a lehetséges történések üres helye. Vagy mint az alvás: a fény, hang és mozgás tapasztalatának hiánya. Nem történetekkel van dolgunk, hanem történetekkel, a csöndes sötétet megszakító hang- és képjátékkal. A ház lakói és kísértetei – vagy inkább emlékei – jelenésszerűen, a sötét csönd háttere előtt bukkannak fel. Szerreplők, akik egyszerűen itt vannak: Arnold bácsi, Bauer Lajos, az infánsnő, a finom fenekű lány s a Lakos doktor lánya, aki színésznő akar lenni, a szürke kabátos kukatündérek, Vili a dilettantizmuszgyanús színpadossal a felrobbanó csillagokról, amelyet egy kitörésszerű gesztussal átnyújtana az írónak, s aztán mégis visszavonul – és az író. S ők is csak mint nevek, hangok, párbeszéd-töredékek, részletek. Félhangos morfondírozás, egy barna zakó a kukára dobva. De nem melanholikus életképsorozat keveredik ki ebből, amely összemosná a részleteket. A novellában – és ez az igazán mesteri – ezek a megfoghatatlanul egyedi részletek és futó gondolatok (vagy víziók) emberekhez tartoznak, akiknek történetük van, élnek valahol, és éppen ezek között a díszletek között, ezekben a gondolat-töredékekben és gesztusokban élnek. Valami köztesben, abban a bizonyos részállapotban vagyunk: nem pusztán látványok sorakoznak, hanem tárgyak és emberek, amelyeknek és akiknek nincs dolguk egymással, de közülük van egymáshoz. Arnold bácsinak mégis van valami köze a kidobott színésznőképhez, az írónak pedig köze van Vili kétségbeesetten ajánlgatott színpadossal. Ez a szövegben

minduntalan és keserűen kétségbe vont közöm van, közöd van, köze van szolgál a szét-eső részletek keretétől, s ez áll a sötét csönddel szemben, amelybe aztán mégiscsak beleoldódik – mintha a külvilággal való találkozás epizódjai itt (már) csak futólag borzolnák fel a sötét és a csönd felszínét, s a halál fokozatosan nyomulna előre, kitöltve a „nem igazán számít” sóhajtással ellegyintett dolgok üres helyét.

„A fény kialudt.

Es most már csak a lépcsőház sötétsége. A magasba nyúló, végtelen lépcsősor, a karfák, a karfák rácsai. Az ajtók – és mögöttük a csönd.

A kukák tundérei ereszkedtek le a magasból. A két szürke kabátos nővér. Kezdődik a vadászat. Bizonyára nagy szákmányra számítanak. Kút érdekel!

Nyitott szemmel feküdt a kövön. Mintha nagyon figyelne valamire. Amit sehol se találhat meg, és ami nincs is sehol.”

Mándy szikár nyelve ezekben az írásokban lírai-látomásos elemekkel, felkiáltásokkal, emlékképekkel telítődik. De nem azért, hogy egy tudatos lény nyelvi áramlása valamiféle belső univerzumot rajzoljon ki. Ez a belső univerzum nem létezik Mándynál – csak mint csönd és sötét. A személy nem belső univerzum, hanem a valósághoz, a „valóság” apró részleteihez, szereplőihöz fűző viszony vagy viszonyhiány. Ez a nyelv nem vallomás, hanem vallomás helyett áll, leíró nyelv, amely még akkor is egyes szám harmadik személyben látja önmagát, amikor első személyben beszél. Olyan elszámolás, amely nem megvallja, hanem kegyetlen pontossággal kis részleteken keresztül rögzíti, hogyan van közünk ahhoz, ami van, és hogyan nincsen – hol bújik meg a moralitás, mielőtt categoricus imperativusszá válna.

Az EGY DÉLUTÁNI ALVÓ egy anghai utazást beszél el. Úttrajz, amelyben a helyszín láthatatlan keretként kívül szorul az elbeszélésen. Egy szembesülés története. Zsámboky János, nyűgös és gyenge öregember, hirtelen, álomszerűen, szembe találja magát Tatuval, akinek egyszer – ’44 telén – nem köszönt vissza. És ráeszmél arra, mi is ő valójában: egy délutáni alvó. A délutáni alvó, aki előtt a külvilág képei látomászerűen futnak el, nem próbálja megragadni őket, pedig tudja, hogy valami játszódik odakünn. A délutáni alvó elfelejti a neveket. A délutáni alvó számára az

’56-os forradalom: egy katonaköpenyes fiú, amint lerohan a lépcsőházban. Félelem és bűntudat, hogy mi történhet, és hogy valamit tenni kellene. A délutáni alvó mulasztással vétkezik.

„Friedman Magda előre köszönt. Az utcán akadtunk össze... negyvennégy áprilisában. Tiszta, gyönyörű lekintelésre köd ereszkedett. Abban a ködben a rettegés. Köszönt. Előre köszönt. Soha így meg nem szegyenítettek.

– Találkoztatok azóta?

– Soha. És a többiekkel se. Lányok a Tisza Kálmán térről... Král Rózsi, Roltmann Vera, Pajor Ica... mind eltűntek. És a Tisza Kálmán tér is eltűnt! És én aludtam délután!”

A cselekvés pillanata ugyanígy, látomászerűen suhan el abban az önéletrajzi – azaz a fiktitivás védelmét teljesen feladó – novellapárban is (EGY ESTE – EGY ÉJSZAKA), amely a Kádárnak címzett aláírási ív és Mándy Iván történetét beszéli el. Egy másik mulasztásos vétet, egy történetet a gyáva-ságról.

És talán nem is erről van szó – nemcsak a bátorság és a politikum vagy politikai felelősség viszonyáról, hanem a bátorság vagy a gyávaság pillanatáról is, amelynek több köze van a tragikumhoz, mint a politikához. Ez az amúgy otthonosan szó szerint vehető „huzatban állás” és „délutáni alvóság” a sorstragédia helyébe lépő sorstalanság tragédiájának metaforájává válik. A sorstalanság itt nem a kifosztottság tragédiája, mint Kertész Imrénél. Nem a sors vonja meg magát az ember-től, hanem az ember vonja meg magát attól, ami – ha sors nem is – megadtnék számára: attól, ami van, ami és aki történik; a döntés pillanatától. Ezek a vallomásságot rezignált pillanatképekkel helyettesítő elszámolásnovellák – szint kell vallani – a maguk kissé széles személyességével és töredékességével együtt is remekművek.

A kötet – jobb híján – a tér és a szerkesztőség színterével jelölt utolsó részében formailag és tematikailag igen változatos novellák szerepelnek – sőt egy kis nekrológ is Ottlik Gézaról. S noha ez a rész inkább kisebb önálló egységek gyűjteménye, mintsem tematikus egész, ezt is összefogják a „huzatban” libegő emlékek és látomások. A formailag leghagyományosabb két írás A MŰVELT és az EMLÉKEK LOVAGJA. Egy klasszikus novella a

térről – Tipecről, aki búcsúzóul cigarettát dob a köztörvényes papát szállító járműbe –, Zsamboky emlékeinek burkába húzva, és egy másik klasszikus novella a kezdő íróról és az emlékező szerkesztőről, akinek – érthető esendőséggel – albérlője jogos követelése helyett a fényesebb régi időkön jár az esze. Mind a kettő kerek egész persze, de az első tökéletes mesterségbeli tudással előállított finom szentimentalizmusában és a másik melankolikus iróniájában egyaránt megjelenik a kötet második vezérfonala – a délutáni alvóság mellett –, az a finoman ironikus nosztalgia, amely az emlékek régi világát medalionba foglalható képekkel és szavakkal, jellegzetes izek adagolásával idézi vagy idézi meg: „Elhagyott kocsi a vakvágányon, körülötte hervadt fű, valahonnan messzebből a liget furcsa, bús zenéje, kis kávéházak ritmusa.” Ez már vagy még egészen másfajta hang, mint a kiméletlen beszámolóok töredezett nyelve: mese – azaz hogy inkább emlékezés a mesére.

Babarczy Eszter

MUNKÁK ÉS NAPOK

Lengyel Péter: Holnapelőtt (Nem-regény) Jelenkor, Pécs, 1992. 212 oldal, 180 Ft

„Szólhat-e a regényíró közvetlenül? A Világvégről, a mesterség megtanulható részéről, Írói Műhelyről, pompás kalandjáról a német nyelv gyönyörűségeivel, munka nélkül maradó kémek nyomoráról, az enyhén náci Lindbergh ezredesről, könyv alakú utcai szemérről, tűznyelőkőről, Varsóról, Manhattanról, Rómáról, Skorpiloviciról, Madridról, a számítógép világrendjéről, melyben multidimenzionálissá válnak emberi kapcsolataid, Óbudáról persze, szellemi segédmunkákról, Semprunról, címkeresésről, a regény épületéről és a mondatról, a Görög Szobor Módszerről, a magyar konfekciórúházaról, papírcfetekről, közszereplésről, Európa forradalmairól, hazai volt lány terrorról, Danielle Miterrand-ról és a változatlan viszolygásról a változó hivatalossággal szemben. Bármiről írhat-e máshogy, mint a regényíró nyelvén?” – olvasható egy a szó legszorosabb értelmében sokatmondó bekezdés a HOLNAPELŐTT szö-

vegének egyharmada táján. Sokatmondó bekezdésnek nevezem az idézett passzust, mert több ízben is hangsúllyal szerepel benne az a szó, mely a HOLNAPELŐTT-ben kétségtelenül kulcsfogalom: a *regény*. Továbbá a fentebb olvasható felsorolás a könyv megközelítően teljes témakatalógusát adja, afféle mutatót (de erről majd később); e katalógus tartalma, az időben majd ez után elkövetkező írások témájának megnevezése az egész vállalkozás végiggondoltságáról, illetve egy konzekvens írói észjárásról is árulkodik. A katalógust körbeölelő két mondat, a fokozva ismétlődő kérdés pedig e könyv bizonyosan legjelentőségtebb választát várja. Ez a kérdés az a pontosan körülhatárolt hely ugyanis, ahol a HOLNAPELŐTT nem szövegszerűen, mégis nagyon megfoghatóan érintkezik Lengyel Péter ezt megelőző munkásságával. A kérdést az eddig főképp regényei révén megismert író választott mestere, a könyv lapjain oly sokszor megjelenő Ottlik Géza kijelentése nyomán teszi fel, s így a válasz is szinte kihallatszik belőle: a regényíró dolga az, hogy regényt írjon. Az elhangzó kérdés persze egyúttal az a hely is, ahonnan a könyv furcsaságai, rendhagyásai a legérzékletesebben magyarázhatók: mit ír a regényíró, ha „nem-regény”-t ír? És noha talán nem is egészen alaptalanul tűnik úgy, hogy e bekezdésben Lengyel Péter kérdése nagyon is a saját személyére szabott, mégis tény, hogy papírra vetésének idején, abban a bizonyos 1989-es évben az újabb magyar irodalom történetének egyik jótékony, a politikai rendszerváltozás óta a kevesek közé tartozó általános és pozitív szociológiai *fordulata* következett be, amelynek bizonyos mértékű esztétikai hozadékai is vannak: jó hírnevű, szépirodalmi műveket maguk mögött tudó, fontos írók egész sora tért vissza vendégként több-kevesebb rendszerességgel a napi sajtóba – majd negyvenéves száműzetés után, ami attól függetlenül is negyven év, hogy a valamikori szombati napilapmelléletek protokolláris-nagypolitikai vagy éppen jelentéktelen írói szereplését ideszámítom-e vagy sem.

De ha már ezzel a kérdéssel és a rá adandó válasszal kezdtem, és ha igaz, hogy a kérdés mibenléte a HOLNAPELŐTT-ben Lengyel Péter számára különleges fontosságot nyer (példa rá az első *Magyar Napló* megszű-

nése kapcsán irt írásban a nagy elfogadáson és a természetes szolidaritáson belül kritikai megjegyzésként szereplő félmondat, hogy „...*ha felütöttem, mindig találtam szerzőt, akinél már azt sem tudtam elfogadni, ahogy kérdez...*”, 111. o.; de további példák is sorolhatók, lásd a REGÉNYSZÓLAMOK című beszélgetést), akkor talán érdemes szemügyre venni, hogyan is válaszolja meg az idézett „*Szólhat-e a regényíró...*” kérdést, hiszen ez a mód az egész vállalkozás legbensőbb természetét világítja meg. Felvet egy általa „állampolgárinak” nevezett szempontot, amely szerint a válasz: igen; s egy „szakmai”, mely a „nem vagyunk egyformák” megengedő közhelyét hangoztatja. Ebbe a „nem-egyformaságba” belefér az igen is és a nem is, mint ahogy mindegyik, a tárgyban megadott válasz (lásd például a balra vagy jobbra ülés problematikáját az ORCHIDEÁK című írásban) valahogy így, eldöntetlenül, az igen és a nem között lebeg. Lengyel Péter rokonszenves következetességgel, helyenként konoksággal érzékelteti olvasójával azt, hogy léteznek olyan helyzetek, melyekben egyértelműen, ellentmondást nem tűrően tudni kell az igent és a nemet (ezeket a helyzeteket lehetne az ő szóhasználatával „állampolgárinak” nevezni), és ismer olyan helyzeteket, ahol csak „egyéni életstratégiák”, személyes döntések vannak (ide tartoznának többek között a „szakmai” kérdések). Híján maradunk tehát a konkrét válasznak a „*Szólhat-e a regényíró...*” kérdésre, ám úgy hiszem, a HOLNAPELŐTT darabjai soha nem kerültek volna a kezünkbe, ha írójuk szigorúan ragaszkodik mestere tételéhez, és maga is nemel válaszol rá.

Mindez azonban inkább retorika és bölcsködés csak; ostobaság lenne nem észrevenni, hogy a hangsúly Lengyel Péter számára inkább a *közvetlenül* és a *máshogyan* van, s hangsúly kitételét nem is csupán az idézett kérdésre értem, hanem ennél tágabban. Nem csoda, hogy az „állampolgári” és a „szakmai” két olyan kört jelöl a HOLNAPELŐTT-ben, amelyek mindvégig sajátos együttállásban vannak egymással. A könyv első látásra három év, az 1989–1991 közé eső esztendőök privát történelmét mondja el, s ekképpen naplónak lenne tekinthető. Ám a HOLNAPELŐTT nem Lengyel Péter műve lenne (a „mű” kifejezést sem feltétlenül a válasz-

tékosság kedvéért használom itt), ha nem jellemezné az a „sokszólamúság”, melyről más összefüggésben e lapokon is gyakran beszél. „*Nem kívánom elfogadni azt, ahogy ma az úgynevezett magas kultúra és a tömegkultúra keltévált. Nem akarom elfogadni, hogy egy regény általában vagy befogadható és olcsó, vagy esztétikai minőség – és emészthetetlen, túlbonyolult, egyenesen unalmas. Céлом és becsvágyam a szakadék áthidalása [...]. Az eljárás, melyet ehhez a maga életét élő regény megtalált: szólamokban szólni.*” (104. o.) A HOLNAPELŐTT is így, szólamokban szól, s e szólamok közül az alapot képező szövegrész lényegében egy számítógépen készült feljegyzéssorozat.

Itt meg kell állnunk egy pillanatra, mert két idézet az ezt megelőző regényből, a MACSKAKÓ-ból idekiváncozik, hogy megvilágítsa a HOLNAPELŐTT alapszövegének természetét. Emlékezetes, ahogy az író ott a végleges változatban soha nem látható és bizonyos értelemben valóban egyáltalán nem fontos napi munkamódszerének titkát megosztja olvasóival: „*Megálltam ennek a beszámolóinak beszűrésokkal agyongyömösölt, át- meg átfirkált kézírata fölött. Csak így tudom csinálni: előbb belepakolok mindent, ami csak eszembe jut. Nyüzöm-gyürom-javítom. Aztán tisztázom folyamatos olvashatóra, és nekiállok húzni.*” (MACSKAKÓ, 292. o.) És egy másik mondat, másról, de tulajdonképpen ugyanerről: „*Arról ábrándozom időnként, hogy kellene szereznünk egy gondolkodó gépet, hogy módod legyen beleszeretni a világba, egy új gondolati rendbe, ha akarsz.*” (465. o.) Ez a két részlet a HOLNAPELŐTT-ben már nem kaphatna helyet. És többről is szó van, mint a körülmények pusztá változásáról: az új könyv nem úgy tematizálja saját munkamódszerét, hogy beszél róla, hanem egész egyszerűen *megmutatja* azt: tudomásunkra hozza, hogy írójának módja volt beleszeretni abba a bizonyos új gondolati világrendbe, mi több, a szöveg valósága éppen ennek a világrendnek a praktikusnak hasznos lehetőségeire épül. Már az alapszólam egyszerre több és kevesebb is tehát, mint amit a könyv évszámokkal jelölt második alcíme ígér. Több, mennyiségileg, hiszen a feljegyzések nem 1991 végén zárulnak, hanem egy „kódával” kibővülve 1992 tavaszának közepén, a saját számítógépen kisedett könyv nyomdába adásának napján. Több, minőségileg, mert az

alapszólam közegközpontúsága, a készítés, a dolgozás, a munka reflektáltsága, valamint a szólam öntörvényűsége alighanem az első ilyen nagyságrendű és teljességű kísérletet eredményezi a számítógépes szövegszerkesztés létrehozására. Ám kevesebb is ugyanakkor, mert a fentiek értelmében maga az alapszólam sem tekinthető szabályos naplónak, a napok történéseiről beszámoló pontos feljegyzéseknek. Kihagyásosság, rejtélyesség, megfontolt homályosság jellemzi; megengedem, a kifinomult számítógépes utalásokban rejtezik némi cinkos összekacsintás a céhen belüliekkel, és nem kétséges, hogy az előtt az olvasó előtt, aki egy ilyen masinával legalább egyszer nem bibelődött, rejtve marad a HOLNAP-ELŐTT humorának egyik rétege. Ezt a szövegsort azonban a konvencionális értelemben vett „húzás” és a konkrétumoktól való szándékos eltávolítás is jellemzi, ami a hosszabb-rövidebb hónapokra tagolás eljárásának, a napok kiiktatásának, illetve egybe-mosásának, a naplójelleg eltüntetésének az eredménye. Mégis, ebben a formában is megtalálhatók azok a pontok (romániai december, Dunagate-ügyek, választások, taxis-blokád, Tilos Rádió, Budapesti Búcsú, tévé-hiradó és sok egyéb más), gyakran egy-egy félmondatba vagy bekezdésdarabba sűrítve és a legtöbb esetben reflexióként, amelyek e három év legemlékezetesebb eseményeinek rögzítései. A feljegyzéssorozatnak e tekintetben bizonyosan van felidézőereje, mint ahogy nyilván megvan ez az óhatatlanul „naplószerűbb” személyes-privát történet tekintetében is (például a villanyújságtól való elbocsátás, az állásajánlat, az utazások, az egyetemi órák, a tanítványok, illetve a hozzájuk való viszony, valamint a készülő és befejezett munkák tartoznak ide), ám ezeknél az olvasó végképp ki van szolgáltatva az előtte lévő szövegnek, mert neki azokról az eseményekről értelem-szerűen nem lehet emlékezete.

Hogy a teljes HOLNAP-ELŐTT pontosabban micsoda, abban a feljegyzéssorozatba ékelődött többi írás, az alapszólamon túl felhangzó többi szólam igazít el. Lengyel Péter az alcímben megadott időszak első harmadában kétheti rovatot tudhatott a magáénak az újság formátumú, még hetilapként megjelenő *Magyar Napló*-ban. A közös cím, a ZEBRA alatt kü-

lönböző műfajú írásai láttak napvilágot. Ezek a szövegek, s a rovat megszűnte után más, *nem regénybe* szánt vagy *nem regényként* megírt írásai törik meg az alapszólamot, ezek kerültek a múlt időt megörökítő feljegyzések közé, pontosan azokra a helyekre, ahová megint csak az idő, vagyis megírásuk-megjelenésük dátuma helyezte őket. Ha az írások eredeti formáját, műfaját nézzük, akkor a HOLNAP-ELŐTT-nek ebben a kétségtelenül fogyaszkodóbb, kevésbé rejtélyes regényen előbb emlegetett sokszólamúsága mutatkozik meg: van itt kisesszé, publicisztika, tárca, tárcanovella, interjú, személyes ars poetica, íróportré és minden műfajú kritériumot kielégítő irodalmi esszé is. Ám az egyes darabokat két okból sem szerencsés egymástól vagy az alapszólamtól különválasztva olvasni. Az alapszólam egyfelől mindig reflektálja a kompaktabb részeket, gyakran érdekes vagy sehol másutt nem megtalálható adalékokkal, részletekkel szolgál a megírás-megjelenés körülményeiről, s nem is egy alkalommal a „szabályos” rész az alapszólamban megemlített megjegyzés vagy utalás bővebben kifejtett, kikerekített változata. Más léptékekkel ugyan, de nagyjából ugyanúgy működik, ugyanaz a funkciója az alapszövegnek, mint Lengyel Péter korábbi könyveiben a mutatóknak. Az alapszöveg felidézi, előrevetíti vagy -utalja az önmagában álló részeket, és mutat valami nála jóval nagyobbra is – ám ez a valami mégsem maga a teljes HOLNAP-ELŐTT. Másfelől a „különválasztó” olvasattal a nagyobb szerkezetet létrehozni kívánó írói intenció sérül, melynek elsődleges (vagyis mindenkifelett álló) célja véleményem szerint az, hogy a múlt időt megnevezze és kézzelfoghatóvá tegye, vagyis úrrá legyen rajta valamiképp. A teljes könyv „nagy története”, az 1989-cél elkövetkező szabadság, a három év fokozatos visszavételei a megtapasztalt „csodából” (a szó az *Újholdra* emlékező rövid írásban szerepel), illetve az életünk minden aprósága mögött ott rejtőző előző negyven esztendő, a mindezekről velünk megosztott tudás és e tudás arányossága csakis ezzel a bizonyos „együttolvasással” tárul fel. Azt gondolom továbbá, a sokat emlegetett megjelenés, a HOLNAP-ELŐTT kissé talányos alcíme, a „nem-regény” is mindenképp ennek evi-

denciában tartásával értelmezendő: mindannak a nagy része itt van a kötetben, amin Lengyel Péter 1989 elejétől a '92-es év tavaszáig ugyan regényíróként dolgozott, de ami nem annak a regénynek a része, mely az egész mostani könyvnek egyik soha meg nem nevezett, de nem is olyan rejtett főszereplője, s mely csakúgy „work in progress” („folyamatban a munka”) volt ez idő alatt, mint azok az írások, melyek elkészültek a kellő alkalomra; és itt most fel is lapozhatók. A „nem-regény” eszerint nem a műfajt hártja el (emlékezünk arra, amit Lengyel Péter az interjúban mond: „...minden regény egy regény. Kímélszünk belőle darabokat. ...nemcsak az én valamennyi regényem egy regény, még arról is meg vagyok győződve, hogy a világ összes regénye egy. Különböző emberek különböző szeleteket vágnak ki belőle életük különböző szakaszaiban” – 171. o.), hanem az elvégzendő vagy éppen már elvégzett munkák között alakít ki egy külön bejáratú hierarchiát. Lengyel Péter megengedő és tág regénydefiníciója nyomán azt a frivolitást is megkockáztathatnám, hogy a „nem-regény” megjelöléstől mindaz, amit HOLNAPELŐTT főcím alatt olvasunk, még akár regény is lehet – olyan regény, amelynek ismerjük a főhősét, a szereplőit, a terét, az idejét, a történetét, az elbeszélőjét, elbeszélőjének az ábrázolt tárgyhoz való viszonyát... Hiszen e kétszázszonvalahány nyomtatott oldal legközvetlenebb rokona a MACSKAKŐ-ben zárójeles, MOST kezdetű alcímmel olvasható fejezetekből összeálló, szervesült *regényszál* (aligha véletlen, hogy oly sok minden ismétlődik meg itt abból, ami ott már elhangzott). Különbség legfeljebb abban van, hogy a regényben helyét elfoglaló szál minden eleme a MACSKAKŐ-re vonatkozik, azt hozza közelebb hozzánk, a HOLNAPELŐTT viszont majdnem teljes homályban hagyja, hogy az „érintheletlen délelőttökön”, vagyis idejének pontosan nem dokumentált, mégis legvalóságosabb napjain mi készül.

„A munka, a maga legbelsőbb természeté révén, nem mérhető – nincs hozzá etalon, platina méter-rúd egy párizsi légüres szobában” – írja egy helyütt a könyvben Lengyel Péter. Mintha ez a programszerű megjegyzés a maga áttetszőségével érv lenne a HOLNAPELŐTT következetes gyakorlatához, a készülő mű igazi termé-

szetéről való hallgatáshoz. Az a regény, amely itt majd minden lapon ott szerepel, mindvégig kikezdehetetlen titok marad. A HOLNAPELŐTT írója pontosan tudja (számtalan példa lenne idézhető rá), hogy neki sohasem kell több érdemit mondania, mint amit regényeiben megirt, megír vagy megír majd. A regényíró nyugodt szívvel szólhat közvetlenül; de ha nem a regényíró nyelven ír, szóljon arról, amiről ez a könyv: a munka dicséretéről. Munkák és napok vannak mögötte, előtte: ha ezek kedvesek vagy fontosak neki, akkor a róluk való tudósítás is a dolga. Alighanem annak a zöld tintával levelet író kislánynak van igaza, aki félreolvasott egy Lengyel Péter-mondatot: Ottlik Géza a BUDA-t írja, Ottlik Géza Budát járja – e két állítás között munkákat és napokat tekintve végső soron tényleg nincs különbség.

Csuha István

K Ö N Y V M O L Y

A PUBLICISTA DRÁMÁJA

Eörsi István: *A szerző szeretné, ha a Pofa feje és a csomó emlékeztetne egymásra. Hat dráma Pátria könyvek, 1992. 247 oldal, 220 Ft*

Eörsi István művészetét komolyan eddig még nem bírálta senki. (Egy fontos kivétel azonban mégis akadt, erről később beszélünk részletesebben.) Joggal nehezményezte hát több alkalommal is Eörsi ezt a kritikai ignoranciát. Hogy egy szerző, aki több évtizede az irodalom minden műfajában művek egész sorát publikálja folyamatosan, síkraszáll saját teljesítménye elismertetéséért – nos, ez a tény csak a mi kissé álszemérmes irodalmi életünkben tűnik ellenszenvesnek vagy visszatehetszőnek. Kétségkívül nem egészséges jelenség, de egy abnormális állapot szülőlte, melynek okozója bizonyosan nem az író volt. Súlyosbitja a problémát, hogy a kritika kézenfekvő és szinte támadhatatlan ürügyet talált az Eörsivel kapcsolatos elhallgatásainak magyarázatára. Köztudott ugyanis, hogy a „lé-

tező szocializmusban" Eörsit bírálni annyit jelentett, mint „*politikai pártszenvedély gyanújába keveredni*”, miként azt Gyulai írta Jókaival kapcsolatban. Kinos – és persze a Jókaiétól egészen fordított előjelű – védettséget biztosított ez Eörsi Istvánnak. Mert egy, a szellemi tekintélyére, ítélőképességére valamit adó kritikus nemigen irhatott le akár egyetlen negatív jelzőt is vele kapcsolatban; viszont a hatalom különböző bértollnokai vagy kompromittáltjai mégoly pozitív bírálatokkal sem vihették volna ki sem a szerzőt, sem a hivatalos mellett kialakult irodalmi élet rokonszenvét. Dicséret és gáncs így hát egyként hamisnak tetszett. Így a hallgatás tűnt a legbiztonságosabb és legetikusabb magatartásnak. Különös helyzet alakult ki: a tabutémakat sorra megjelenítő Eörsi maga vált tabutéává. Ez a kritikai stratégia 1989-ig volt fenntartható. Ettől kezdve minden Eörsivel kapcsolatos hallgatás vagy semmitmondás durva méltánytalansággként is értékelhető: a politika nem lehet többé asylum egyetlen író, de kritikus számára sem. Most az utóbbi szerepét és felelősségét szeretném hangsúlyozni. Mert a magyar kritika mind a mai napig nem pótolta az Eörsivel szembeni mulasztásait; nem a dicsőimnuszot vagy a ledorongolást, de a pályakép legalább vázlatos rajzát hiányolom. És ekkor már az író is teljes joggal vesztette el a türelmét: a *Kritika* 1991. májusi számában megjelent cikke minden addiginál élesebb és lendületesebb dörgedelem a magyar kritikusgárda ellen. (Hogy a dolog mily mértékben foglalkoztatja, arra jó példa, hogy most tárgyalandó könyvének fülzövegében sem állal leosztani egy fricskát leendő bírálóinak.) A szóban forgó cikk azonban mindenekelőtt teoretikus jellegű. Más kérdés, hogy elméleti hozománya igencsak csenevész. Egyik kiindulópontja Lukács megállapítása: „*egyetlen mű sem lesz jobb attól, ha dicsérik, se rosszabb, ha szűdják*”. Azt felelhetnénk erre – kissé Eörsi modorában –, hogy ez bizony arany szabály, kár, hogy semmi értelme. Mert akkor a Mű értéke valamiféle ideavilágban létező entitás, mint ilyen, változatlan minden korban és időben, ezért róla sem ítélet nem hozható, sem minősége, fajsúlya, egyáltalán mineműsége soha meg nem ismerhető. Senki nem állíthatja, hogy egy mű értékét a kritika szabná meg, de annyi bizonyosnak látszik, hogy be-

fogadás nélkül ez az érték nem létezik, sőt maga a mű sem. Márpedig a kritika befogadás, annak fogalmi nyelven megformált módja: egy befogadásmód kikristályosodása voltaképpen. Mint ilyen – forma: az érték (vagy értéktelenség) tudatosodásának és tudatosításának alakja. És mivel forma, egyben „*ítéletmondás a világ felett*”, hogy a fiatal Lukácsot idézzem. Ez a világ esetünkben maga a Mű. E gondolatmenet értelmében a kritikai ítéletalkotás elkerülhetetlennek látszik. Hiszen mikor a kritikus bírál, formát teremt, vagyis egy világképet hoz dialogikus kapcsolatba egy másik formával, a műalkotás világképével. Persze Eörsi is jól látja e problematikát, és cikke végén, némileg módosítva álláspontját, az általam most vázolthoz hasonló végkövetkeztetésre jut: mivel a kritikus a forma specialistája, „*nagy esztéta és nagy kritikus csak művészből vagy filozófusból lehet*”. (Ez persze még mindig meglehetősen doktriner gondolat, de most tekintsünk el a részletesebb bírálatától.) És felállítja a követelményt: a kritikus legyen „*szuverén személyiség*”. Meglehetősen divatos posztulátum ez – a fiatalabb generációból Beck András képviselte a legmarkánsabban. Mégis azt gondolom, hogy *mint követelmény tarthatatlan vagy legalábbis üres*. Hiszen a jó kritikus tevékenységének *conditio sine qua nonja a szuverén személyiség jelenléte*. Nem először leszünk jelentős személyiségek és aztán komoly kritikusok – a kettőt egyidejűleg építjük fel. A komoly kritikus álláspontját személyisége teljes súlyával képviseli. „*A kritika morális ügy*” – Walter Benjamin tézise erre is vonatkozott.*

A „*jelentékeny személyiség*” problémája már átvezet a következő kérdéskörbe. Most nyílik

* Gondolom, kíván némi magyarázatot, hogy miért foglalkozom a dologgal ilyen részletesen. Elsősorban személyes tapasztalataim alapján, de más tények ismeretében is, úgy érzem, hogy az elmúlt években a kritika és a szépirodalom közti viszony, mely persze soha nem volt felhőtlen, fokozott mértékben megromlott. Ezt – úgy képzelem – mindenki tudja, de a hallgatás csak egyre nő. Kibeszéltetlen ügyeink gyanakvást keltenek mindkét oldalon. Tavalyi cikkével Eörsi a tőle megszokott, tabukat nem ismerő módon megtorte ezt a csendet. Tudomásom szerint senki nem válaszolt neki. Gondolom, szándékosan használt kissé provokatív hangot – ám ez sem volt elég valamiféle válasz kikényszerítéséhez. Magam örömmel vettem fel a kesztyűt: részletesre sikeredett válaszom így hommage is Eörsi Istvánnak.

meg számomra a lehetőség, hogy a cikk második mondatában említett kivételes kritikát közelebből is megvizsgáljam. (Radnóti Sándor bírálataról van szó, mely először a szamizdat *Beszélő*-ben jelent meg 1986-ban; újraközölve a szerző *RECRUDESCUNT VULNERA* című gyűjteményében, Cserépfalvi, 1991.) Erre több okom is van. Egyrészt Radnóti kritikája nyilvánvalóan egyedülálló volt a tekintetben, hogy az írásom elején jelzett bírálói hallgatást megtörte. Ugyanakkor, átlátva a csapdahelyzetten, írását szamizdatban közölte, kizárva ezáltal még az esélyét is, hogy részben negatív ítélete miatt bírálatát „feljelentésként” értékeljék. Másrészt – és ezt magától Eörsitől idézem – „ez volt – 55 éves koromban – az első olyan kritikai munka, mely nem csupán egyetlen művemről szólt, hanem addigi működésem általános megítélésére is vállalkozott” (*Kritika*, 1991. május). Harmadszor a két szerző között kibontakozott polémia a „jelentékeny személyiség”, illetve AZ INTERJÚ című, Lukácsról szóló dráma megítélésének tekintetében megnyitja az esélyt számomra, hogy újravizsgáljam a művet, és egyidejűleg kísérletet tegyek a most megjelent Eörsi-drámák formakérdéseinek felvázolására.

Az Eörsi–Radnóti-vita az „egyrészt / igazam van / másrészt / úgyszintén igazam van” verssorok jegyében áll. Eörsi szerint Radnóti „arra a hallatlanul mélyértelmű kérdésre keresett választ, hogy miképpen lehetnek az én könyveim fontosabbak sok más író alkotásainál, holott tucatszám működnek honunkban nálam tehetségesebb művészek. A válasszal sem maradt adós: ez azért lehetséges, fejtegette, mert személyiségem jelentékeny”. Erős töprengés után Eörsi úgy vélte, hogy ez voltaképpen műveinek dicsérrete, hiszen a kritikus csak azok közvetítésével ismerhette meg személyiségét. És Radnóti hallgatólagosan jóváhagyja az író érvelését, ami, úgy vélem, hiba. Hiszen Eörsi tézise legfeljebb féligazság, nem igaz ugyanis, hogy egy művész személyisége pusztán és kizárólag műveiben formálódik meg. És szerzőnk esetében ez fokozottan így van. Hogy egy példát is mondjak: mikor 1981-ben az Írószövetség egyik közgyűlésén javasolta a cenzúra bevezetését – mi volt ez, ha nem egy jelentékeny személyiség nagyszabásúan megformált clowngesztusa, egyben autentikus válasz a közállapotok abszurdítására?! Korunkban a művész image-a

már régóta része művészetének, bizonyos esetekben szinte azonos vele – elég itt Marcel Duchamp-ra utalni. Eörsi morális feddhetetlensége irodalmi-politikai közügyekben ugyancsak szuverén személyiségéről tanúskodik ékesen. És persze nagyon jelentékeny Eörsi gondolkodása is, mindig üdítően és felszabadítóan nonkonformista, az abszurdban a sajnálatosan természetest, a valódiban a rémületesen képtelen meglátó, radikálisan kényelmetlen észjárás, mely mind ez idáig elsősorban a publicisztikában találta meg a maga érvényes műfaját. Eörsinek itt sikerült megformálnia valódi eredetiségét, megszólaltatni az „eörsiség” mindannyiunk számára oly félreismerhetetlen hangját. Kár volna tagadni, hogy van ebben jó adag bohóckodás. Am ez a clownerie felszabadító hatású, a nagy komédiások leleplező erejű röhejével rokon: válasz a világ halálkomoly ostobaságára. A publicista Eörsi nevetése köz-érdekű kacagás, a szó valódi értelmében köz-röhej, mely sokszorosan alkalmas arra, hogy közös ügyeink érdekében harsanjon fel. A drámákban azonban csak részlegesen nyert adekvát formát. „Honnan tudja, hogy mi rejlik az én pojácáságom mögött?” – kérdezi Máriát Borsi, Eörsi alig leplezett alteregója A KOMPROMISSZUM című darabban. Jogos kérdés, hiszen a dráma alapján nem tudjuk mi, olvasók sem. Ami oly világos volt a publicisztikában, meglehetősen homályos a drámai helyzetekben. „Maga az anyját is eladná egy poénért” – mondja Mária az első jelenetben Eörsi-Borsinak; és ebben az a bántó, hogy itt, a drámában valóban igaz. Vagy fogjuk fel úgy, hogy Eörsi szándékosan rágalmazza meg önmagát, vagyis ezúttal nem a Radnóti Sándor által jellemzett „egészséges” bohóctípust képviseli, „aki nem kapja, hanem osztogatja a várallan seggbe rúgásokat”, hanem azt, aki nem kiméli magát sem, és egyidejűleg mintegy önmagát is fenéken billenti? Így nyilvánítva ki, hogy nem tekint magát kívülállónak; aki, bár egyfolytában itélkezik, Mária szavaival „külög belőle az erkölcsi lötláb”, önmagát sem vonja ki a Kádár-korszak kompromisszumokkal átszótt világából? A szövegéhez fűzött kommentár csak megerősíti gyanúkat: „némi önkritikus élel, meg akar-tam mutatni, hogy az ellenzéki pártos is vezethet dogmatizmusra és embertelenségre”. Ismét egy nagy téma, a probléma megint lüktetően ele-

ven, az erkölcsi kérdés telitalálat a javából – a moralista bohóc tragikomédiája mégsem íródott meg, csak problémahalmazok, nem emberi lények mozognak a színpadon. Ezért Eörsi fölényes dialógustechnikája is felelős: túlságosan is fölényes az, mindenki úgy beszél, mintha könyvből olvasná, a kérdések és válaszok túlságosan is készek, a szövegből hiányzik az üdítő esetlegesség – akárha dialogizált esszét vagy publicisztikát olvasnánk. Villognak a gondolatok, ám mégis mintha üres lenne az ábrázolt emberek feje. Egyhúruak, egyszólamúak ezek a megszólalások – mindig a Szerző beszél, és ez a szólam megfellebbezhetetlen. Ez is a publicista drámája: önmagát nem engedi át anyagának, nem úgy lesz úrrá rajta, hogy közben elveszne benne, folyton közbekotyog, mindig szellemesen és okosan; bár ábrázolni akarja, de végül bevalani és elviselni mégsem tudja önnön esendőségét – a gondolkozás felolja gyermekeit. A fűszövegben Eörsi megjegyzi, hogy „*az ember életét döntően meghatározó szenvedélyek közt helyet kaphat a gondolkodás szenvedélye is*”. És ha a kritikusok is tudomásul vennék ezt, nem irnának le annyi csacsíságot. Nem szeretnék elkövetni efféle, ezért gyorsan elismerem Eörsi igazát, ezt annál könnyebben teszem, mivel Th. Bernhard Kant-drámájáról írva valami nagyon hasonlót fejtegettem magam is (*Holmi*, 1992. november). De az talán mégsem tagadható, hogy *emberek* gondolkodnak és nem gépek. És mivel emberek, néha más tevékenységet is folytatnak a gondolkodáson kívül. Ha nem így lenne, akkor kétségkívül Plátón filozófiai dialógusait kellene a drámairodalom csúcsainak tekinteni. Egy ember gondolkodása talán nem választható el durva csonkítás nélkül életétől. Lukács beszélt egyszer nagyon szépen „*a művészi alakok szellemi arcáról*”. De Eörsinél mintha csak ez az arc létezne, semmi más. És persze nyilvánvaló az is, hogy ez a szellemi arc nem pusztán és kizárólag a figurák észjárásának ábrázolása által rajzolódik ki. Végtelenül elvontak így az Eörsi-darabok, akárha azért lenne csak cselekmény és néhány csenevész szituáció, hogy az író minél gyorsabban hozzákezdhessen végre nézetei előadásához. Egy régi és nevezetes Eörsi-szóval élve, *ürügyek* ezek a drámák, a ragyogó, sziporkázó elméjű publicista ürügyei. (És talán ez az oka, hogy az efféle

színházi tradícióra és formateremtésre fogékonyabb Németországban jóval sikeresebbek Eörsi darabjai.)

Így Eörsi akkor a legérdekesebb számomra, ha nem embereket kell ábrázolnia, tehát amikor nem rejtett és ettől kissé rossz lelkiismeretű tandrámákat ír, mint *A KOMPROMISSZUM* vagy a *FOGADÁS*. A művészi sikerre akkor nyílik komolyabb esélye, ha nyíltan parabolisztikus jellegű, ám nem embereket, de bábokat színpadra állító szövegeket fogalmazhat (*A CSOMÓ*; és kisebb mértékben a *VÁLTOZAT ÖDIPUSZRA*), vagy, mint a Lukács-darabban, már az anyagból következően is könnyebben vállalhatja egy filozófiai dialógus formáját.

A *FOGADÁS* és *A KOMPROMISSZUM* azért büntudatos tandráma, mert egyikük sem tiszta parabola; él bennük az emberábrázolás, az emberek közötti helyzetek kidolgozásának igénye, de az ideológia mindig elnyomja, a teória kioltja a szituációk emberi fényeit. A *FOGADÁS* alaphelyzete kissé dűrenmatti: a nyolcvanas évek egy jellegzetes értelmiségi alakja, Marksztól Károly (hangsúlyozottan ká-esszel) tébolydába kerül, mert tanulmányai során fokozatosan azonosítja magát a nagy német filozófussal. Az elmeosztály vezetője, Marksztól egykori iskolatársa, fogadást ajánl a kórházban szociológiai tanulmányokat folytató Szvetlánának: a lány megszoktetheti „Karcst”, megadhatja neki a gyógyulás lehetőségét, ám ha Marksztól huszonnégy órán belül mint örültet ismét visszazárlítják a tébolydába, Szvetlánának le kell feködnie a Főorvossal. A lány, aki meglehetősen idealista, rááll az alkura. De Szvetlána naivitása talán mégsem elegendő motiváció, Marksztólhoz való viszonya, egyáltalán, a világban elfoglalt emberi pozíciója még vázlatosan sem íródott meg, a kisasszony maga az absztrakció. A szerelem nem lehet pusztán ideológikus, vagy ha igen, akkor ennek emberi konzekvenciáit kell bemutatnia a drámaírónak. Honnan jön?, hová megy? – olyan kérdések, melyekre minden drámaírónak felelnie kell alakjai megformálása során, ám Eörsi elmulasztja ezt. Mint ahogy figyelmen kívül hagy még számtalan emberi-drámai esélyt. A Főorvos etikai alapproblémája például így lenne megfogalmazható: ha ápolja meggyógyul a külvilággal való szembesülés során, ak-

kor ez súlyos emberi veszteség, hiszen e „*kibékülés a valósággal*” Marksztot (Marxot!) személysége leglényegétől fosztaná meg – ugyanakkor ez orvosi szempontból üdvözlendő. Ha viszont beteg marad, ami mint kívánalom nyilván nem egyeztethető össze az orvosi etikával, akkor megőrzi a marxi nonkonformizmus és tanítás lényegét: a valósággal való konfrontáció annak megváltoztatására sarkallná – ez viszont emberi szempontból üdvös. Eörsi csak egészen vázlatzerűen utal erre a problematikára. A fogadás a Főorvos számára súlyos morális-emberi vizsga lenne, így valóban komollyá válhatna a tétje is. Valóban olyan cinikus ez az alak, hogy mindössze egy szeretkezés kikényszerítése motiválja a fogadás megkötésekor?! Hiszen nem lehet kétséges számára, hogy Szvetlána veszíteni fog. És valóban olyan naivka ez a lány, hogy komolyan hisz fogadása sikerében?! Ha e kérdésekre igenlő a válasz, vagy pusztán csak felmerül ennek lehetősége, a fogadás tétjével együtt magának a drámának a tétje is semmivé válik, a néző így legfeljebb arra kényszerül, hogy megpróbáljon jókat mulatni a darab jobb, bár többnyire sajnos meglehetősen olcsó viccein. Így aztán a nézők vizsgálja is elmarad, nem élhetjük meg Eörsi igen fontos problémáját, hogy mit veszítettünk, mikor jelképesen elmeagyógyintézetbe zártuk Marxot (ezúttal hangsúlyozottan x-szel!).

A VÁLTOZAT ÖDIPUSZRA már majdnem tisztán tandráma, maga a kiindulási helyzet is határozottan él a brechti elidegenítőeffektus eszközével: három színész különböző maszkokat öltve elhatározza, hogy újraértelmezi Ödipusz történetét. Az új interpretáció szerint Ödipusz valójában képmutató zsarnok volt, miután bűne kiderült, esze ágában se volt, hogy vállalja a bűnhődést. Maga helyett a vérfertőzést és gyilkosságot leleplező Pásztor vakítja meg, akit cinikus módon bűnbakká változtat: Ödipusz képében ekkor a Pásztor hagyja el a nép megvető morájával kísérvé Thébát. A tézis egyszerű és korunk tapasztalatai által sokszorosan megalapozott: legenda pusztán, hogy egykor erkölcsösebbek voltak a hatalmasok, mindig az elnyomottak bűnhődtek rémtetteikért. Ekkor megnyílna a lehetőség, hogy a darab Ödipuszé helyett most a Pásztor tragédiáját ábrázolja, a parabolisztikus forma azonban nem kínál ennek

tért: a Pásztor panasza legfeljebb lírai lehet, drámai nem. A forma igazsága így azonos a darab jelentésével: az elnyomottaknak még a tragédia esélye sem adatik meg. Mélyen jellemző Eörsi gondolkodására, hogy az Ödipuszt megmentő és a Pásztor bűnbakká nyilvánító terv egy értelmiségi, a jós Teiresziász agyában fogamzik meg. Az író véleménye igencsak lesújtó: hatalom és értelmiség a vér által kötött szövetséget. Ám ez a gondolat már A CSOMÓ-hoz és AZ INTERJÚ-hoz kapcsolódik.

És most vissza Radnóti és Eörsi vitájához AZ INTERJÚ-ról. A kritikus úgy vélte, hogy az „*egyrészt / igazam van / másrészt / úgyszintén igazam van*” verssorokban Eörsi Lukács gondolkodását jeleníti meg, a kételytől mentes meggyőződést. Ha Eörsi szerint, érvel Radnóti, ez volt Lukács életének vezérmotívuma, akkor nem jöhet létre dialógus, tehát dráma sem írható ezen az alapon. Eörsi válaszában megmagyarázza, hogy az idézett sorok az ő saját reflexiói, mikor visszahallgatja az agg filozófussal készített magnófelvételeket. Ekkor Radnóti Eörsinek ad igazat, elismerve saját tévedését. Azt hiszem, mindkettőjüknek igaza van, másrészt egyikőjüknek sincs igaza. Tökéletesen zárt érvelérendszer építhető fel ugyanis mindkét protagonistára vélekedése alapján; ellentmondásmentesek, melyek ugyanakkor ki is zárják egymást. Az egyik a dialógus lehetetlenségét hangsúlyozza, a másik komoly esélyét a párbeszédnek. Ám mindketten figyelmen kívül hagyják a versben a következő sorokat, melyek éppen a vita középpontjában álló szöveg bevezetői: „*Halom a saját hangom / – mint cérna a tübe / hangjába befűzve.*” Számomra e sorok mégis a két hang, Eörsi és Lukács szövegének szétválaszthatatlan összekapcsolódását jelentik: a két megszólalás ekkor már megkülönböztethetetlen, vagyis mindketten hangoztathatják kétely nélküli meggyőződésüket. Így azt gondolom, hogy a versben létrejött az a bizonyos dialógus, amely a drámában csak töredékesen valósult meg. Töredékesen, mivel a dráma sok jelenete felfogható úgy is, mint Eörsi belső monológja – ez a lírában lehet adekvát stilizációs elv, drámában viszont felettébb problematikus. És a sikerületlen dialógus legfőbb akadálya, gondolom, nem elsősorban a filozófussal, vagyis a „bölcse” való kommu-

nikáció eleve adott nehézsége, ahogy Radnóti véli. A „bölc” – már a fiatal Lukács megírta – valóban csak a legkritikább esetben fogható dialogikus kapcsolatra, mivel bizonyos fokok már túl van mindenben, „számára csak epizód minden egyes megtörténés”. Nézetem szerint a dialógus legfőbb akadályja mégis Lukács és Eörsi szövegeinek összemérhetetlensége volt. Természetesen nem a gondolkodói színvonal nyilvánvaló különbségére gondolok. Hanem arra, hogy míg Lukács mondatai többnyire „valóban létező”, már valahol elhangzott, leírt, véglegesen objektivált szövegek, vagyis a dráma textusában voltaképpen idézetek, addig Eörsi megszólalásai szinte kivétel nélkül „fikciók”, vagyis voltaképpen a művészi teremtés eredményei. Idézetekkel azonban – úgy érzem – nem lehet drámai dialógust folytatni, a kétféle megszólalás csak a tanulmányban, az esszében vagy a publicisztikában szöhet párbeszédes viszonyt egymással. Ezért a darabban fellépő személyek nem is emberek a szó teljes értelmében, és ekkor Eörsi elemében érezheti magát: végre szabadon gondolkodhat egy dráma ürügyén. Ez az esszéisztikus gondolkodás persze ugyan csak érdekes, ha nem olvasunk is valódi drámát, ám megismerkedünk Eörsi több évtizedes harcával és küzdelmével, egy filozófiai dialógussal, melyet nem elsősorban Lukács György személyével, de nézeteivel vívott. Volt Lukács életének és gondolkodásának egységes magyarázata? – Radnóti kritikája szerint ez a darab egyik legfőbb kérdése. Ám az Eörsi-féle felfogást elutasítja. Az ugyanis a vallásos szükséglet állandó jelenlétében látta meg az egységes magyarázatot. Messianisztikus volt mindvégig a lukácsi gondolkodás, fiatal korában a csodavárás, a reménykedés, hogy át tud törni az „Élethez”, ami a Seidler Irma-szerelem lezárása után lehetetlennek bizonyult; majd a damaszkuszi út, vagyis a bolsevik fordulat 1918-ban, hogy ettől kezdve feloldódjon minden konfliktusa a megtalált közösségben, a modern Egyházban, a Pártban, melyhez a folyamatos viták ellenére halála percéig hű maradt. Radnóti úgy találja, hogy az efféle egységes magyarázat hamis, a sztálini valósággal való lukácsi kibékülés után ugyanis eltűnik bármiféle messianizmus és vallásos szükséglet a filozófus életéből és gondolkodásából. A harmincas évektől Lukács

magatartása nem magyarázható többé Damaszkusszal, ha nem így lenne, nem lehetne megérteni a tanítvány-mester viszonyt, esetünkben Eörsi és Lukács kapcsolatát, hiszen nyilvánvaló, hogy előbbinek nem volt és soha nem is lehetett köze semmiféle Damaszkuszhoz. Szinte bizonyos, hogy Radnótinak igaza van ebben. Ám azt gondolom, hogy Eörsi szövegéből, ha rejtett módon is, de mégis kibontható valamiféle egységes magyarázat – jöllehet a legfőbb érvek persze nem maga a dráma, de Lukács életpályája szolgálta. Úgy vélem, hogy Lukács teljes pályáját a híres dosztojevskiji–razumihini kérdésre adott válaszok határozzák meg. A kérdés így hangzott: „*lehetséges-e keresztülhazudni magunkat az igazságig?*” Közismert, hogy Lukács nevezetes, A BOLSEVIZMUS MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA című cikkében tagadólag felelt. Későbbi pályája pedig – ha implicit módon is – egyetlen hatalmas igen. Ám a korai tagadó válasz – úgy érzem – nem pusztán politikai-etikai természetű volt. Arról is beszélt a cikk, hogy az igazsághoz vezető utat szörnyű bűnök szegélyezik; hogy bár gyilkolhatunk a jövőért, de közben állandóan tudnunk kell, hogy gyilkolni semmilyen körülmények között nem szabad. És ez volt a Seidler Irma-szerelem alapélménye is. Általa elhitte Lukács darab ideig, hogy keresztülhazudhatja magát az élethez, a fiatal festőnő „*megmutatta, hogy van más élet is, mely túl van a formákon*”. Az ide való eljutásnak azonban emberáldozat lenne az ára, a mű felépülne, de „*a vakolat, mely összetarthatná, embervérből való*”. Ám Lukács tudta, hogy gyilkolni semmilyen körülmények közt nem szabad. Nemmel felelt hát az Élet hívására is. Egyetlen kérdés és két válasz, egy igen és egy nem. Úgy vélem tehát, hogy Lukács életének e kérdés ad egységet. Radnóti úgy érvel, hogy a Lukács-tanítványok nem fogadták el a mester kibékülését a valósággal, kritikai álláspontot foglaltak el a „létező szocializmus” tekintetében, míg Lukács pozíciója inkább affirmatív volt. Ám a döntő kérdésre adott válasz mégis megteremti a közösséget Lukács és a tanítványok között. Mert bármilyen heves bírálói voltak is ez utóbbiak a Rendszernek, mégis belső kritika formájában tudták csak elképzelni azt, mint maga Radnóti írja, a József Attila-i sorokat: „*érted haragszom, nem ellened*”, alkalmazták önkényesen a

fennállóhoz való viszonyuk megfogalmazására. Akkor hát joggal vélem úgy, hogy a tanítványok is igennel feleltek ama legfőbb kérdésre, és csak 1968 után szavaztak már határozott nemmel. Ha úgy tetszik: Prága lett a Damaszkuszuk. Mindez nem kis mértékben igazolja Eörsit, feltéve, hogy érvelésem helytálló.

Bár elméleti hozadéka összemérhetetlen a Lukács-darabéval, mégis A CSOMÓ-t olvastam a legszívesebben. A bábjáték Nagy Sándor gordiuszi mestervágását beszéli el, de volta-képpen a hatalom és a szellem, a hatalom és az értelmiség kapcsolatáról szól. A csomót a Pofa köti, és mivel „a szerző szeretné, ha a Pofa feje és a csomó emlékeztetne egymásra”, e bogot tekinthetjük akár kettős önarcképnek is. Olvasatomban Eörsi lett a Pofa, az örök leleményes intellektuel, aki kioldhatatlannak vélt problémagubancokat gyárt egész életében, ám döbbenten kell tapasztalnia, hogy a hatalom nem fair játékot játszik. De a csomó szétvágása a diktátort is mindörökre végzetesen odaköti a Pofához. Most megfordulnak a szerepirányok, Nagy Sándor átérzi a brutális problémamegoldás kényét, és ettől fogva állandóan oldani akar, szinte könyörög a Pofának, hogy alkosson számára újabb és újabb átvágható csomókat. A két szerepkör, a diktátoré és az értelmiségie így kölcsönösen feltételezi egymást, nászuk megkötött egy oldás által. A Pofa végül Csomóvá változik, Nagy Sándor kaszabol és kaszabol, de folyton csak újabb csomókat termel, ez a csomó immár osztódással szaporodik. És ekkor felhangzik végre a Pofa nevéte, az egyetlen védekezőeszköz az eszelősen vagdalkozó diktátor ellen, diadalmos kacagás tehát, a jól ismert Eörsi-féle köz-röhej. Legyőzhetetlen, hatalmas gesztus, egyben a kötet végkicsengése. De csak részleges siker, nem elég erős, hogy az Egész megdatlanságait érvénytelenítse.

Bán Zoltán András

„NEC VERBO VERBUM...”

Charles Baudelaire: *A Rossz virágai*
Fordította Tornai József

„A kötet története” című részt írta, a fordítások szövegűségét ellenőrizte Sujtó László
Tevan, Békéscsaba, 1991. 312 oldal, 183 Ft

Többen megírták már, hogy A ROSSZ VIRÁGAI címet először György Oszkár adta 1917-ben megjelent fordításkötetének. Kevesebben tudják azonban, hogy – A FRANCIA KÖLTÉS-ZET 1861-BEN című, Arany János tolmácsolásában megjelent tanulmányt követően – 1869-ben, tehát két évvel a francia költő halála után Hegedüs Sándor publikálta a *Fővárosi Lapok*ban Georges Noël bírálatát: ez utóbbiban találjuk a LES FLEURS DU MAL cím első magyar megfelelőjét: A ROSSZ VIRÁGAI-t.

Gozsdu Elek 1884-ből való, AZ ÉTLEN FARKAS című novellájában a BŰN VIRÁGAI-ról esik szó, s ez a mű tartalmazza az első általunk ismert fordítástörödéket is (a MADRIGAL TRISTE című versből). Reviczky 1886-ban adta ki ÉJFÉLI SZÁMVETÉS címmel az első teljes versfordítást, s lábjegyzetben A GONOSZ VIRÁGAI című kötetet említette. A ROMLÁS VIRÁGAI változatot Pekry (Pekár) Károly javasolta először (1900), Kosztolányi a MOCSÁRVIRÁGOK (1906), Szini Gyula pedig a BAJVIRÁGOK költőjéről írt (1917).

A hat variáns közül egyik sem mondható tökéletesnek, s elgondolkoztató az az egybesés, amely a legújabb fordításkötet és a legelső magyar cím között létrejött. Baudelaire első magyar tolmácsolói nem újították fel Hegedüs Sándor kísérletét, feltehetőleg azért, mert nem törekedtek a „Mal” legegyszerűbb és hétköznapi formában való visszaadására. Minden fordítás értelmezés lévén, a „Rossz” szegényesnek s főképp nem metafizikainak bizonyult: így jöttek létre az idézett változatok. A BŰN VIRÁGAI az eredeti cím erkölcsi következményét hangsúlyozta: a „gonasz” viszont a „Mal” biblikus megfelelője. Pekry továbböröklődött és klasszikussá vált címe azt a folyamatot foglalja össze, amely a kötet első versében így iratik le: „Chaque jour vers l'enfer nous descendons d'un pas” (Tornai fordításában: „s lépünk Poklunk felé naponta közelebb”). A ROMLÁS VIRÁGAI tehát nem mond ellent

Baudelaire világképének. A két utolsó variáns a cím metaforáját bonyolította tovább: ez is a feledésbe merülés oka lehetett.

Mindebből kiderül, hogy Babitsék mérlegették a hagyományt. Az első változat újbóli megjelenése nem tudta cáfolni Szabó Lőrinc véleményének igazságát: „A Mal szónak nincs a nyelvünkben igazi ekvivalense. [...] Magyar címnek »A Rossz virágai« kifejezés első tekintetre nagyon megfelelőnek látszik, de a főnevesített jelző, legalább ebben az esetben, nem hat természetesen.” (Révai-kiadás, 1944. 382. o.) Nem az a probléma, hogy a fordító a *Nyugat* nagy költőinek választását bírálta felül, hanem az, hogy bevezetésében a „*metafizikai Rosszról*” való magyaráztatnak kellett megelőznie a felújított cím első előfordulását: mintegy meg kellett teremtenie jelentését (8. o.).

A könyv hátlapján található a következő illuzórikus állítás: „A jelenlegi cím: A ROSSZ VIRÁGAI a francia eredeti szövegű változata.” Ez a kijelentés nélkülöz minden elméleti indoklást és gyakorlati tapasztalatot. Komoly tévedés az is, hogy „a színek, illatok és hangok korrespondenciája, egymásba játsása” Baudelaire felfedezése volna.

Nem tudni, kinek az elképzelése volt az, hogy a szövegűség ellenőrzésének igazolásával jelenjék meg a könyv; az efféle nyelvi lektori jelentés csak akkor lehet szükséges, ha nagy a veszélye a leiterjakabok megjelenésének. Műfordítás esetében azonban a szövegűség ellenőrzése kivihetetlennek látszik, mivel olyan optimális szintet feltételez, amely a lefordítandó szöveg valamennyi jelentésségére figyel; ilyen pedig nem lévén, maga az „ellenőrzés” éppoly szelektív lesz, mint volt a fordítás.

A műfordítás egyéni és kollektív teljesítmény: az történetében és az a megvalósult szövegekben is. Tornai József erről a *Könyvilág* decemberi számában nyilatkozott: húsz évig tartó tiszteletre méltó munkája Képes Géza tanulmánya nyomán indult el, aki Babits és Tóth Árpád Baudelaire-értelmezésével volt elégedetlen. A *ROMLÁS VIRÁGAI*-ban megjelent szövegek a fordító számára egyrészt „*legyőzhetetlennek látszó csúcsot jelentenek*”, másrészt „*biztonságot is adnak*” a megértés szempontjából.

A fordítás tehát olyan kritika is, amely szükségessé teszi az előzmények ismeretét. Az

EGY DOG esetében Tornai megítélése szerint Szabó Lőrinc „*rosszul fogta föl a vers első sorát*”, főleg a „*Rappelez-vous*” kezdetet; az új megoldás a „*Meséld el, lelkem*” helyett így kezdődik: „*Emlékszel, kedvesem*”. Egy történeti áttekintés kideríthette volna, hogy nem újításról, hanem felújításról van szó: Kosztolányi „*Emlékszel, én angyalom*” megszólítással kezdte A DOG-öt. Ugyanannak a versnek végén a Szabó Lőrinc-féle „*utolsó szentség*” helyére „*utolsó kenet*” kerül; ez sem Tornai szótárából való – mint azt ő maga mondja –: megtalálható már Szily Ernő 1943-ban megjelent Baudelaire-válogatásában.

Babits szerint a Shakespeare-fordítónak „*nemcsak joga, de kötelessége is mindenütt, ahol a régi fordítás valamely helynek egyedül helyes vagy lehetséges megoldását eltalálta, ezt a megoldást átvenni*”. Tornai József magának vallhatta ezt a nézetet, amely viszont nem feltétlenül áll a lírai költészetre nézve is: s mindenképpen tisztázatlannak mondandó a „*hely*” fogalma: milyen kiterjedésben érthető az átvétel joga és kötelessége? Ezt a kérdést az ő esetében csak a szöveg-összehasonlítás dönthette el, amely arra is választ adott, hogy a közreadott fordításokban mi maradt meg az elődök hagyományából, s bizonyult így egyedül helyesnek vagy lehetségesnek.

A *Könyvilág*-beli cikk Szabó Lőrincet két társa fölé állítja: „*A Tóth Árpád-i, babitsi változatok szinte sose jelentettek efféle kihívásokat, annyi bennük a pontatlan, túlságosan romantikus vagy díszített sor, rím, mondat szerkezet.*” Az összevetés arra is választ adott, hogy mennyire tükröződik ez a hierarchia magukban a szövegekben.

Két vers kezdete és vége emlékeztet rendkívüli módon Tóth Árpád fordítására (AZ OLVASÓHOZ és AZ ERKÉLY); négy kezdő- és öt záró sor tér vissza (A SZÉPSÉG, A FÖLDMŰVES CSONTVÁZ II., HALÁLTÁNC, NEM FELEJTETEM EL A VÁROS KOZELÉBEN...; ill. AZ ÓRIÁSNÓ, AZ ILLATSZERES ÜVEG, EGY MADONNÁHOZ, EGY KREOL HOLGYNEK és SPLEEN [*Mint egy esős ország ura, olyan vagyok*]); egész sorok jelennek meg újra AZ ÁLARC és a BORÚS ÉG című versben.

Babits öt verskezdetet és három befejezést ismétlődik meg (AZ ELLENSEG, ROGESZME, A HÉT ÓREG, A GYLKOS BORA, A SZERETŐK HALÁLA; ill. A VÁMPÍR, ŐSZI SZONETT és A JÁTÉK); teljes sorokat vesz át a fentiekben kívül még

tiz vers fordítása (A GÖG BÜNTETÉSE, DUELUM, EGY FANTOM II. AZ ILLAT, SEMPER EADEM, GYÓNÁS, A MACSKA, A SZÉP HAJÓ, FANTASZTIKUS METSZET, REGGELI SZURKÜLET ÉS A SZERETŐK BORA). A BALSZERENCSE címűben a kezdőrimék térnek vissza, az ÁLDÁS viszont – kevés módosítással – egy egész versszakot idéz:

Babits:

*„Tudom, a Fájdalom az egyetlen nemesség,
amelyet sem Pokol, sem Föld nem marhat el;
s hogy az én misztikus koronám megszövéssék,
minden világok és idők gyémántja kell.”*

Tornai:

*„Tudom, a fájdalom az egyetlen nemesség,
amit se mély pokol, se föld nem ronthat el
s hogy az én misztikus koszorúm megfonassék,
minden világok és idők virága kell.”*

Szabó Lőrinc fordításaiból két ízben jelenik meg újra ugyanazon vers eleje és vége (A MÉREG ÉS SPLEEN [*Mikor az alacsony ég, mint fedő lenyomja*]); nyolc kezdés és egy befejezés ismétlődik (MEGFELELESEK, VISSZAHÁRAMLÁS, BESZÉLGETÉS, DÉLUTÁNI DAL, ESTI SZURKÜLET, KOD ÉS ESŐ, A PUSZTÍTÁS ÉS EGY KIVÁNCSI ÁLMA; ill. ÓSZI ÉNEK); A MACSKÁK című versben a kezdőrimék, nyolc esetben pedig egész sorok maradnak meg (FOLEMELKEDÉS, FÁROSZOK, VÁNDORCIGÁNYOK, SZŰK UTCÁDBA HÚZNÁD AZ EGÉSZ MINDENSÉGET..., EGY DÖG, TEMETÉS, HÉAUTONTIMOROUÉMOS ÉS A KIS, OREG NŐK). Kivételes példa A MAGÁNYOS BORA című szonett, amelybe öt sor került át csaknem változatlanul.

Nem soroltuk fel az összes megfelelést A ROMLÁS VIRÁGAI ÉS A ROSSZ VIRÁGAI között: igen sok egyéb rokon részlet is kimutatható szavak, kifejezések, rímek és szerkezeti kulcsponatok között, s a régebbi szöveg nemegyszer közvetve is inspirálta az újat. Tizenhárom verset jelöltünk meg Tóth Árpád, húszat Babits és huszonegyet Szabó Lőrinc fordításai közül.

Az elődök közül elsősorban György Oszkárt kell megemlítenünk: az ő tolmácsolásai közül AZ ALBATROSZ kezdőrimerei, egy-egy sor AZ ARCKÉP és A MIT MONDASZ, TE SZEGÉNY, ÁRVA LELKEM MA ESTE... című versből és A SZEGÉNYEK HALÁLÁ-nak kezdete bizonyítják azt, hogy a kötet nemcsak a cím szempontjából játszott fontos szerepet.

Mindez azt jelenti, hogy Tornai József százhatvan fordításának több mint egyharmadában van jelen Baudelaire magyar értelmezéseinek öröksége. Ez mindenképpen tiszteletadás a múlt értékei előtt, pusztán azt sajnáljuk, hogy erről nem tesz említést sem az idézett *Könyvvilág*-beli híradás, sem a kötet előszava. Másik tanulságként azt szűrhetjük le, hogy bár Tóth Árpád kevésbé, Babits és Szabó Lőrinc egyformán bizonyult legyőzhetetlenek az új vállalkozás fordítója számára.

Ezt az összehasonlítást el kellett végeznünk ahhoz, hogy kirajzolódjék a szövegek egymásra rétegződése, s hogy szembesíthessük a műfordítói szándékot és megvalósulását. Tornai József, mint írja, a fogalmi egyenértékűség visszaadását találta a legfontosabbnak. Minden értelmezés hierarchikus: hangzás, szókészlet, mondatban, verselés, képanyag, kompozíció, jelentés és még számos egyéb szempont közül egyet kiemelni és hangsúlyossá tenni egy vers esetében lehetséges, de leegyszerűsítő eljárás; ugyanezt egy egész kötetben érvényesíteni olyan, mintha egy zenekari művet kísérelnénk meg úgy átírni, mintha állandóan egy hangszer játszaná a főszólamot.

Ez a törekvés magyarázza a régi kötet cím felújítását is. Értsük meg minél tökéletesebben az eredeti vers gondolatiságát, s a régebbi fordítást olvasva ne gondoljuk azt, hogy maradéktalanul megfelelne a Baudelaire-énak: szükséges és logikus álláspont. Az okfejtésbe azonban az is beletartozik, hogy egyrészt semmilyen vers- vagy prózafordítás nem képes erre (már csak a francia és a magyar szókincs különbségei folytán sem), másrészt pedig az a veszély fenyeget, hogy a racionalitás szempontjának előtérbe kerülése prózaibbá teheti a szöveget. Voltaképpen célszerű lenne újra megfontolni a prózában való fordítás rehabilitálását, hiszen ez kínálná a legtöbb lehetőséget a kitűzött cél elérésére; Baudelaire prózaversei adhatnak példát erre az újjáértékelésre. Ugyanannak a versnek ilyen átültetése sok esetben szerencsésen egészíthetné ki a jó versfordításokat a franciául nem tudó olvasóközönség számára.

A fogalmi egyenértékűség szempontjából néhány esetben messze kerül a magyar szöveg az eredetitől. Az IMÁDLAK, MINT AZ ÉJ KOROMFEKETE ÍVÉT... kezdetű vers eredetijében található sort („*Et je chéris, ô bête implacable et*

cruelle!) Tornai így adja vissza: „szerellek, te barom, te engesztelhetetlen”. Baudelaire „*bestia*” jelentésű kulcsszavának ilyen fordítása egészen más stílust, sőt jelentést teremt. Ugyanaz a szó található A VÁMPÍR-ban az „*Imbécile*” helyén; a LELKI HAJNAL-ban a „*la brute assoupié*”, A KIS, OREG NŐK-ben pedig az „*ivrogne incivil*” megfelelője a „*részege barom*”. Hasonló példák még: „*Femme impure*” – „*mocskos nő*” (SZÜK UTCÁDBA HÚZNÁD AZ EGÉSZ MINDENSÉGET...); „*dors ton sommeil de brute*” – „*álmód magad hulyére*” (A SEMMI VÁGYA); „*Pour un jeune ruffian terrassant sa maîtresse*” – „*mintha ifjú vagány nőjét dobna a földre*” (THÉODORE DE BANVILLE-NAK). Baudelaire nehezen társítható a villonizálás hagyományával.

A TÁNCOS KÍGYÓ végén található „*cseh földdek borát*” a „*vin de Bohême*” kifejezésnek felel meg, azonban inkább az e szóból származó metaforikus jelentés illik ide. A „*l'horizon plombé*” képet tévedés „*zárt láthatár*”-ként visszaadni (DE PROFUNDIS CLAMAVI), éppúgy, mint A MACSKÁK „*Leurs reins féconds sont pleins d'élimelles magiques*” sorát így fordítani: „*vérmes ágyékukon pattognak bűvös szikrák*”.

Megesik, hogy az értelmezés kivezet a kötetre jellemző önszemléletből. Az EGY JÁRÓKELŐHOZ című versben ezt olvassuk:

*„Te szép menekülő,
kinek tekintetén a létem új s vidám lett”*

A francia szövegben a „*renaître*” szó vonatkozik a megújulásra; a vidámság betoldása ellentmondásokkal jár.

A gondolati hűség eszménye előírja a mondatok pontosságát, ez azonban a francia és a magyar szintaxis eltéréseinek kérdésébe ütközik. Nemesgyzer kiáltoan franciás a mondatszerkezet:

*„s ruháján át, selyem vagy bársony, és
tisztá ifjúsága mind átlatja”*
(EGY FANTOM II. AZ ILLAT)

„Látom őt, a szegényt, e mítoszt, végzetest,

*az égre, ahogy az ember Ovidiusnál,
az égre, ő gunyos, kegyellen kékje sírl,
göröcsös nyakán sóvár fejét forgatta csúnyán,
mintha Isten felé küldené vadjait!”*

(A HATTYÚ)

*„Létezni szegyéllők, összetöppedt, kis árnyak,
ijedten, görbe hát, mentlén várva éjt”*
(A KIS, OREG NŐK)

„Alarc vagy dísz, köszönt, szépségedé szívem!”
(A HAZUGSÁG SZERELME)

Számos magyartalan kifejezés nehezíti a fordítások élvezetét s olykor megértését is: „*a lángra a tűzön*” (88. o.), „*tömjént, amely a tempelomot befutja*” (92.), „*Té gyertya, száll feléd elvakultan a kérész*” (71.), „*elárasztja orrom*” (72.), „*Két nagy fekete szem onnan sóhajt a leked*” (76.), „*s ahogy tartod fejed ormát*” (121.), „*és lerohanlak, barnaságom, / csókkal, mely hűlt a holdvilágon*” (127.), „*a csatornán öreg költő, jár lelke fölle*” (139.), „*Ne feledd: az Idő játékosok mohóbbja*” (151.), „*a sok boldogtalant, ki mély felé lohol*” (173.), „*Tűlzó ruhája, mely királynő-módra bő*”; „*és koponyája, a virággal diszített, / gyöngé csigolyáin lustán ingó jelenség*” (174.), „*Orr-foszott bajadér*” (176.), „*S mert tudja: bennem a Művészet szent igény*” (199.).

Néhol töltelékelemek zavarnak: „*szelleme vakító villanásai szépen / a csöcselék duhét előle elfödik*” (49.), „*kiben egy angyal ő s szfinxszel fér össze szépen*” (77.), „*kurtizánno*” (85.), „*éles karmaid húzd be szépen*” (86.), „*A Démon font magas szobámba*” (97.), „*s minden dolgot, helyet vörös színűvé fest*” (205.), „*az Ég! a nagy fazék-fedő szörnyű feketesége*” (242.). Ez feltűnő jelentésváltozással is járhat: AZ ALBATROSZ más közegebe kerül a „*matrózfiúk*” megjelenésével; „*A hang titokzatos, mint ha elutazol*” sor második személye módosítja az ŐSZI ÉNEK első részének vershelyzetét.

Baudelaire nagyon vonzódott a ritka szavakhoz: a fordító ezt helyenként megkísérli visszaadni: „*bozsogva*” (43.), „*sívó homok*” (77.), „*busa lelkem*” (160.), „*zsarát*” (164.), „*aszu ágat*” (178.). A fentebbi idézetekhez s általában a kötet nyelvéhez képest azonban nagy a kontraszthatás.

Feltűnően sok a sajtóhiba: 5, 8, 12 („*homme á deux*”), 16 („*á mes cötés*”), 20, 23, 27, 29, 30, 33 (hat hiba!), 34 („*a párizsi kommun elbukik [a költő is ott van a barrikádokon]*” – ezt a tévedést csak ide lehet sorolni!), 35 (pontatlan Vörös-marty-idézet), 38 („*Volk*” helyett „*Folk*”), 45, 61, 70, 77 („*vétements*”), 91, 98, 124, 138, 140, 147, 155, 169, 181 („*Réve*”), 189, 203, 211, 216, 227 („*La Rêve*”), 228 („*La Voyage*”), 237,

238, 241, 255 („*Feummes*”), 264 („*Le Métamorphoses*”), 265 („*Le Jet s'eau*”), 268 („*Les Promesses d'une visage*”), 279, 283 („*La Rancon*”), 297 („*a kötetekben szereplő*” „*a kötetekben nem szereplő*” helyett), 299, 301 (Archenbaut-Defayis, Baudelaire anyjának családneve, kötőjel nélkül; hibásan írva a Rue Hautefeuille, az az utca, ahol a költő született; lyoni helyett lion; Théâtre helyett *Théatre*), 305, 306, 307, 308, 309, 310 („*La Gouffre*”), 311.

A nem említett hibák többsége a francia címek és idézetek írásában található: ékezetvesztésekről s egyéb pontatlanságokról van szó; egy szám olykor több hibát is jelent. Mindenesetre kevésbé baudelaire-i lett általuk a könyv, hiszen tudjuk, hogy a költő számára mennyire fontos volt a hibátlan és szép nyomtatás; francia olvasó kezébe csak pironkodva lehet adni a kötetet.

Korompay H. János

ARISTOTELESZ: „METAPHYSICA”, GÖRÖGÜL ÉS MAGYARUL

Fordította, a bevezetést és a kommentárt írta, valamint a terminológiát megállapította Ferge Gábor Logos, 1992. 942 oldal, 4200 Ft (Börkötésben 8600 Ft)

Ez a hatalmas, közel százíves könyv az utóbbi évtizedek műszakilag legjobban megszerkesztett hazai filozófiai kiadványa. A papír kiváló, a szedés nagyon szép, betűi jól olvashatók, a szövegben való tájékozódást élőfej segíti. A kötet, amely a METAFIZIKA görög szövegét, magyar fordítását, a fordító kommentárját és a mű tartalmi vázlatát kínálja, első része annak a monumentális vállalkozásnak, amelynek második – 1993 végére ígért – kötetében Ferge Gábor hat fejezetből álló Arisztotelész-monográfiája lesz olvasható. A vállalkozás egészéről a végső szót nyilván a második kötet ismeretében lehet majd kimondani.

Negyvenoldalas előszavában a fordító-kommentátor öt témát érint: beszél arról az

igényéről, hogy Arisztotelész gondolkodását a ráakódott középkori hagyománytól megtisztított formában kívánja bemutatni; ismereti kétkötetesre tervezett művének tematikus beosztását; beszél az arisztotelészi értekező próza sajátosságáról és fordításának problémáiról; a METAFIZIKA címéről és szerkezetéről, végül Arisztotelész szintaxisának és gondolkodásmódjának kölcsönhatásáról.

A METAFIZIKA-nak a könyvben olvasható görög szövegéről (szerkesztette William David Ross) az előszóban ez áll: „*A Ross-féle textust fordításunk előtt mintegy facsimile kiadásban közöljük, tudományos ismeretterjesztő szándékkal*” (XX. o.). – Úgy gondolom, az oxfordi Clarendon Press legalább egy meleg köszönetnyilvánítást megérdemelt volna, amiért a XX. század egyik legigényesebben megszerkesztett görög filozófiai szövegét tudományos ismeretterjesztő célokra átengedte.

De lássuk a fordítást! Egy filozófiai fordítás kettős feladatot teljesít: hozzáférhetővé teszi a művet olyan olvasók számára, akik eredeti nyelven nem tudják tanulmányozni, továbbá megalapoz vagy továbbfejleszt egy olyan terminológiát, amelynek ismeretében anyanyelvünkön értelmes gondolatokat tudunk közölni egymással azokról a problémákról, amelyek a műben olvashatók. Ha az olvasó nem tud görögül, egy Arisztotelész-fordítás minőségét kivált nehezen tudja megítélni, hiszen – mint a fordító helyesen megjegyzi – Arisztotelész nem kíván jó stilisztaként működni, amikor filozófiai kérdésekről ír. Szövege zsúfolt, helyenként mondattanilag is problematikus, váratlan csapdákkal teli. A fordítónak ezért különösen résen kell lennie, nehogy fordításának szövegét még olyan problémákkal és csapdákkal is megterhelje, amelyek az eredetiben nincsenek benne. Hiszen a magyar olvasó a magyar szövegen fog gondolkodni: nem mindegy, hogy a probléma, amelyen töpreng, Arisztotelész szándéka szerint való vagy a fordító figyelmetlenségéből, stílusának henyeségéből származik. Ha a szövegben több pontatlansággal, félrefordítással találkozunk, akkor sajnos az egész szöveget el kell utasítanunk mint használhatatlant, hiába vannak benne jó mondatok vagy akár kifogástalan bekezdések: ilyenkor ugyanis a szöveg egésze válik megbízhatatlanná.

Röviden szólva: Ferge Gábor METAFIZIKA-

fordítását használhatatlannak és tanulmányozásra alkalmatlannak tartom, mert rendkívül egyenetlen színvonalú és megbízhatatlan szöveg. Lássunk először példákat filozófiai félreértésekre!

A hetedik könyv 4. fejezete azt fejtegeti, hogy a szubsztancia (például az ember) bizonyos tulajdonságokkal „önmagánál fogva” rendelkezik, más tulajdonságai pedig nem önmagánál fogva, hanem járulékosan, esetlegesen illetik meg. Ez utóbbira Arisztotelész azt a példát hozza föl, hogy egy embernek nem önmagánál, azaz nem ember voltánál fogva tulajdonsága, hogy muzikális.* (Hogy miért nem, annak kifejtése messzire vezetne.) Példáját Arisztotelész így fogalmazza meg: „Mert nem önmagadnál fogva vagy muzikális” (1029 b 14–15). Fergénél ezt olvassuk: „Mert nem önmagad alapján vagy, ha muzikális vagy.” Ha a szöveg így is értelmezhető volna, ennek komoly következményei volnának Arisztotelész filozófiájára nézve: például érvelni lehetne amellett, hogy egy szubsztancia, ha csak egyetlen akcidense van is, megszűnik szubsztanciának lenni. Ám nem erről, hanem egy banális fordítási hibáról van szó. Görögül a mondat így hangzik: *ú gar kata szauton ei muszikosz*. A görög *ei* szónak két jelentése van, attól függően, hogy az iótán van vagy nincs hajlított ékezet. Az első esetben a létige egyes szám második személyű alakját jelenti: „(te) vagy”; a második esetben a „ha” kötőszót. A szó az arisztotelészi szövegben egyrészt ékezett alakban szerepel, másrészt a mondatban elfoglalt helyénél fogva sem érthető kötőszónak.

A hetedik könyv 11. fejezetében az a kérdés merül föl, hogy elképzelhető-e olyan eset, amikor egy szubsztancia anyaga része volna a formájának. Arisztotelész természetesen tagadóan felel a kérdésre, és azt a példát hozza föl, hogy még ha a világon valamennyi karikának bronz volna is az anyaga, a bronz akkor sem volna része a kör formájának. Fergénél: ha „minden kör, amelyet valaha láttak, csak bronz volna..., a bronz akkor sem volna semmivel sem kevésbé része a formának”

* A gondolatmenet követhetősége végett itt magam is a szó Ferge-féle, helytelen fordítását használom: a *muszikosz* kifejezés valójában Arisztotelésznél nem „muzikális”-t, hanem „művelt”-et jelent.

(1036 b 1–2). – Ez homlokegyenest az ellenkezője Arisztotelész tanításának. Igaz, hogy a görög szöveg tartalmaz egy körmönfont ketős tagadást: „akkor sem volna az kevésbé úgy, hogy a bronz semmije sem a formának” – de azért a fordítónak csak feltűnhetett volna, hogy ilyen kihívóan antiarisztoteléanus gondolat kerekedik ki a tolla alól.

A hetedik könyv 4. fejezetében arról olvassunk, hogy minden definíció a meghatározandó dolog leírása, ám nem minden leírás definíció. Hiszen ha minden leírás definíció volna, akkor például az ILIÁSZ is definíció volna, hiszen leírása valaminek. A fordító a *definíció*, illetve a *leírás* számára a *meghatározás*, illetve a *kifejezés* terminusokat használja. A fordítás (1030 a 8–10) így hangzik: „Az azonban mégsem meghatározása, ha a név ugyanazt jelöli, mint a kifejezés (mert akkor minden kifejezés meghatározás volna, mert bármely kifejezésre volna valamilyen név, úgyhogy még az Ilias <név> is meghatározás volna).” A zárójelben szereplő második tagmondat állítmánya hibásan került feltételes módba: hogy bármely kifejezéshez társítható egy név, azt Arisztotelész nem vonja kétségbe, hiszen érvét éppen erre alapozza. Ez azonban ebből a fordításból nem tűnik ki, mert a fordító a csúcson zárójelbe tett „<név>”-vel tévesen egészíti ki a szöveget. Igaz ugyan, hogy Arisztotelész nem mondja ki, vajon az „Iliász” névre vagy az ILIÁSZ című eposz szövegére gondol, ám a szövegkörnyezetből világos, hogy az utóbbira. Már Szent Tamás is így kommentálja ezt a helyet: „*secundum hoc sequeretur, quod »etiam ILIAS«, idest poema factum de bello Trojano esset una definitio» (amiből az következne, hogy az ILIÁSZ is, vagyis a trójai háborúról készített költemény definíció lenne)*. Annál meglepőbb, hogy hátul, a kommentárban mindkét félreértett szöveghelyhez korrekt magyarázatot kapunk: a név és a kifejezés (görögül: *logosz*) kapcsolatáról megtudjuk, hogy „*bármely név... rendelkezhet egy logossal*”, illetve hogy az ILIÁSZ esetében a vers szövegéről van szó. Ez az érdekes diszkrepancia szöveg és jegyzetek között a későbbiekben nyeri majd el magyarázatát.

A fordításnak azonban nem ez a leggyöngyösebb rétege. Sokkal nagyobb bajnak tartom, hogy szinte minden lapon vannak kis hibák: ha más nem, egy stiláris sutaság, szó szerint fordított, ám önmagából nem érthető mon-

dat, amelyhez nem járul jegyzet, pongyola fordulat, amely szétzilálja a gondolatmenetre irányuló figyelmet, fölösleges kétértelműség, amely nem létező problémákon töprengeni készíti az olvasót. Ezt olvassuk például: „Egyáltalán, lehetetlen megtalálni a létezők elemeit, ha kutatásuk során nem különböztetjük meg, hogy a létezők többértelműen mondtak, különösen, ha ezen a módon kérdezzük, hogy milyen elemekből áll a létező” (A 9, 992 b 18). Az olvasó bizalmatlanul kérdez: mit jelenthet az az agrammatikus kifejezés, hogy „megkülönböztetni, hogy a létezők többértelműen mondtak”. Megkülönböztetni csak valamit valamitől lehet. Az olvasó bizalmatlansága fokozódik, amikor fölfedezi, hogy a „különösen, ha” kezdetű mellékmondat kapcsolódása a szerkezetben kétértelmű: (1) „lehetetlen megtalálni a létezők elemeit, különösen, ha ezen a módon kérdezzük stb.”; (2) „a létezők többértelműen mondtak, különösen, ha ezen a módon kérdezzük stb.”.

Vajon annak példái ezek, amiről az előszóban azt olvastuk, hogy „hibás mondat szerkezeteiből következtethetünk legelfogulatlanabbul Arisztotelés gondolkodási technikájára”? (XXXV. o.) Nem, nem azok: mindkét hibás szerkezet a fordító gondatlanságának eredménye ugyanúgy, mint más helyütt ez a homályos frázis: „Ezeket tehát már korábban említettük, de ezeken kívül nyilvánvaló, eszerint lehetetlen, hogy bármely testet fel lehessen osztani” (M 2, 1076 b 4–5).

A harmadik könyv elejének egy híres mondatából, amely az ún. *aporia* (a gondolkodásnak töprengésre készítő kiúttalansága) természetéről szól, ez lesz a magyar fordításban: „Mert akik az aporiákat meg akarják oldani, azok számára előnyös, ha előtte jól megvizsgálják az aporiákat; mert az ezt követő későbbi kutatásra alkalmas *aporia* a korábbi *aporiafelvetések megoldása*” (B 1, 995 a 28–30). – A mondat nemcsak éktelen (egyazon szó fölösleges négyyszeri megismétlése miatt, amivel a görögben nem találkozunk), de a pontosvessző utáni részmondat ráadásul értelmetlen is. (Magyarra körülbelül így lehetne fordítani: Akik kiutat akarnak találni, azok számára hasznos, ha helyes vizsgálatnak vetik alá a kiúttalanságot, vagyis az aporiát; hiszen a kiút, amelyet utóbb megletnek, a korábban fennállott aporiáknak a megoldásában áll.)

A fordítás terminológiáját, mint a címlapon olvassuk, a fordító „*állapította meg*”. Hogy mennyire megállapodott ez a terminológia, azt csak a második kötetben ígért szótár ismeretében lehet majd eldönteni. Egy terminusról azonban már most szólni kell: ez a *létezőség*. A kifejezést a fordító a *szubsztancia* helyett vezeti be. Véleménye szerint erre azért van szükség, mert a *szubsztancia* is ama latin-filozófiai terminusok közé tartozik, amelyek „*egyesen átvezetnek a skolasztikába, és arisztotelési szempontból anakronisztikusak*” (XXVI. o.).

Ahol mi *szubsztanciáról* beszélünk, ott Arisztotelész görög szövegében az *uszia* kifejezéssel találkozunk. Ez a szó, amelyet a létezést jelentő ige tövéből a „-ság, -ség” jelentésű *-ia* képzővel alkottak, eredetileg „*vagyon*” értelemben volt használatos. Hérodotosznál még így szerepel. Később a „*vagyon*”, „*tulajdon*” → „*tulajdonság*” → „*lényegi tulajdonság*” → „*lényeg*” → „*valódi létel bíró lényeg (szemben a keletkező és pusztuló jelenségformákkal)*” jelentésmódosulásokon keresztül nyeri el arisztotelési értelmét. Kétségtelen, hogy a latin *substantia* (*sub* „alatt” + *sta-* „állni” jelentésű ige töve + *-nt-* participiumképző + *ia* „-ság, -ség”) nem pontos megfelelője a görög *usziának*. De tévedés azt gondolni, hogy (skolasztikus vagy nem skolasztikus) latin nyelvű szerzők önkényes fordításáról van itt szó! Valamikor időszámításunk kezdete körül a görög filozófiában az *uszia* kifejezés háttérbe szorult, és helyét átvette a *huposzaszisz* szó (*hupo-* „alatt” + *sza-* „állni” jelentésű ige töve + *-szisz* „-ság, -ség”). A szó már Arisztotelész természetfilozófiájában is előfordul, mégpedig „*üledék*” jelentéssel (ti. „ami <egy folyadékban> alul megállapodik”). Későbbi jelentése elmozdult a „*sűritmény*”, majd innen „*valaminek a lényege*” irányában. A *substantia*: a *huposzaszisz* tükörfordítása. Már Seneca ilyen értelemben használja. Végül is görög szemléletet reprezentáló, kétezer esztendősi tradíciójú kifejezésről lévén szó, kérdésesnek tartom, hogy későbbi, kétségtelenül fennálló keresztény filozófiai konnotációi miatt érdemes-e és szabad-e kiirtanunk egy *fordításból*. (Az értelmezés kérdésére mindjárt rátérek.) Hiszen gondoljuk meg, hogy az olyan görög eredetű, latinra lesem fordított, csak transliterált kifejezések, mint a *philosophia*, *physica*, *ethica* vagy a görög-

ből tükörfordítással megalkotott *ens* „létező”, illetve *esse* „lét” is skolasztikus közegen keresztül jutott el hozzánk. Ezeket is ki kellene gyomlálnunk? Ez barbárság volna. Ha pedig valaki azt mondja, hogy ezeket azért lehet meghagyni, mert vissza tudunk következtetni eredeti, „preskolasztikus” jelentésükre, akkor erre azt válaszolom, hogy a *huposztaszisz* – *substantia* esetében ugyanez a helyzet.

Ez természetesen fordítói és nem értelmezői vélemény. Értelmezőként nagyon is fontosnak tartom felhívni az olvasók figyelmét arra, hogy az *uszia* kifejezésben ott van a létige töve, ami a *huposztaszisz*ből már hiányzik. A fordításnál azonban tudomásul kell vennünk, hogy nem tudjuk egy kifejezés minden jelentésrétégét visszaadni, és – *pace* Heidegger – nem biztos, hogy a legarchaikusabb jelentés mindig a legjobb. Ha az *episztémé* nem „tudásnak”, hanem (eredeti jelentése szerint) „odaállásnak” fordítanánk, a *szophiát* nem „bölcességnek”, hanem (töve eredeti jelentése szerint) „izlelésnek”, a *gnószisz* nem „ismeretnek”, hanem „szimatolásnak”, a *phroné-szisz* nem „belátásnak”, illetve „okosságak”, hanem „rekeszizműségnek” adnánk vissza magyarul, attól fordításunk még nem közelitené meg jobban az eredetit – holott kétségtelenül filozófiatörténeti szempontból is fontos, hogy ismerjük e szavak etimológiáját.

Ami a *létezőség* szót illeti, ezt két szempontból is szerencsétlen kifejezésnek tartom: egyrészt azért, mert ez a négyszeresen továbbképzett kifejezés (lenni – lét – létezni – létező – létezőség) minden eleveenségét elveszítette; másrészt azért, mert cselekvő melléknévi ige-névből -ság, -ség képzővel az utóbbi évszázadok során – miért, miért nem – általában intézményneveket szokás képezni: rendezőség, szerkesztőség stb. Ezért olvasóként tisztelettel bejelentem, hogy inkább továbbra is vállalom annak kockázatát, hogy az arisztotelészi szubsztanciáról Szent Tamás jusson eszembe, semmint a tűzoltóság, az előjáróság és a hatóság.

Térjünk most át a kommentárookra. Az előszóban ezt olvassuk: „A KOMMENTÁR anyagába felvettük az összes szövegkritikai és exegetikai analízist, vagyis filológiai tekintetben teljességre törekedtünk. Így a kommentáriródalom évezredek, öröklődő, egymásra épülő anyagából a görög kommentárokat és a görög textusra visszamenő modern

kommentárokat dolgoztuk fel. A célunk e téren exegetikus leírás volt, s nem annyira filozófiai értékelés” (XXI. o.). A „modern kommentárok” kifejezéshez lábjegyzet járul (a 42.), amely tizenkét kommentátor nevét és művének címét tartalmazza. Ebből a névsorból feltűnő módon hiányzik egy brit tudós, századunk egyik legnagyobb Arisztotelész-kutatójának, William David Rossnak a neve. Miért e hallgatás? Ross magisztrális kommentárja, amelyet saját, a kötetünkben is megtalálható METAFIZIKA-szövegkiadásához (Oxford, Clarendon Press, 1924) készített, jóval több informáló jegyzetapparátusnál. A görög szöveg egy-egy kifejezéséhez, mondatához fűzött magyarázatai ragyogó, lapidáris, miniatűr esszék, amelyeknek két fontos jellemzőjük van: szerzőjük rendkívül sűrített formában tesz saját kutatásain alapuló megállapításokat a görög szövegről; ezeket az íteleit, amelyeknek túlnyomó része ma is a végső szót jelenti a kutatásban, finom mérlegelés után hozza meg. – Mindebből világos, hogy W. D. Ross kommentárjai – egy tanulmánykötethez vagy monográfiához hasonlóan – szerzőjük szellemi tulajdonát képezik.

E rövid bevezetés után most ismertetek egy statisztikai elemzést, amelyet Ferge Gábornak a METAFIZIKA első könyvéhez írott kommentárján végeztem el. Ez a kommentár 334 jegyzetet tartalmaz. Közülük 41 jegyzet: utalás más szöveghelyekre. A tartalmilag informáló jegyzetek száma tehát 293. Közülük 157 tétel nem egyéb, mint W. D. Ross egy-egy szöveghelyhez írott kommentárjának betűről betűre történő lefordítása. Van továbbá 67 olyan jegyzet, amely ugyancsak Ross szövegén alapul, de azt kivonatossan vagy egy-egy mondat, illetve bibliográfiai tétellel kiegészítve közli. Tehát a 293 közül 224 jegyzet (azaz több, mint 75 százalék) részben vagy egészen W. D. Ross műve. A 224 jegyzetből mindössze 34 olyat találtam (vagyis 15 százalékot), ahol Ferge Gábor jelzi, hogy jegyzetének egyáltalán köze van Ross kommentárjához. Ennek jelzése általában kétféleképpen történik: a jegyzet szövegének végén, zárójelben vagy anélkül Ross neve és egy oldalszám (például: Ross I. 229–230), illetve „Cf. Ross” és oldalszám szerepel. Ám az idézés és hivatkozás kialakult szabályai szerint egyik eljárás sem alkalmas *verbatim* idézés jelzésére, mert nem

informál arról, hogy hol kezdődik a hivatkozott szöveg. A többi könyvhöz írott kommentár szellemi tulajdonjogának aránya hasonló.

Nemcsak hogy inkorrekt eljárásnak tartom, hogy Ferge Gábor az előszóban hallgat erről a körülményről, de az a véleményem, hogy az egyetlen etikus megoldás az lett volna, ha az olvasó már a címlapon értesülhet róla: a kommentárokat W. D. Ross kommentárjainak felhasználásával készítette F. G.

Gondolom, ezek után világos, hogyan történhetett, hogy a főntebb idézett ILIÁSZ-példa (1030 a 8–10) hibás fordításához a szöveget helyesen értelmező kommentár járul. Továbbá érthetővé válik az előszónak a maga helyén funkciótlannak tűnő megjegyzése arról, hogy az arab és héber anyag ignorálása „nem azt jelenti, hogy a kommentár nyelvében ne élünk volna skolasztikus nyelvhasználattal, hiszen vannak – kiváltképp logikai, kombinatorikus – összefüggések, amelyek tömör megfogalmazásai tisztán közvetítik a görög mondanivalót” (XXII o.). Vannak bizony! És a kommentárban bőségesen szerepelnek a fordítás szövegéből kiltott kifejezések: a *substantia*, *substratum*, *essentia* is – hiszen Ross még nem volt tudatában annak, hogy micsoda kontraindikált remiszcenciákat ébreszt, ha a becsületes (bár nem létező) óangol *beonness* helyett a római és a angyali légiók nyelvén *substance*-ről beszél. (Itt szeretném megjegyezni, hogy a magyar nyelvű kommentár szövegében többször – 579. o. *et passim* – előforduló és mindannyiszor elképesztő *clauzus* kifejezés természetesen nem Rosstól származik, hanem a magyar fordító leleménye, aki az angol *clause* szót valamiért vonakodott „mellékmondat”-nak fordítani, és valamiért vonakodott utánanézni annak, hogy a szó etymonja a latin *clausula*.)

Persze egyáltalán nem biztos, hogy a magyar fordítás egy-egy értelmezési problémájával kapcsolatban az olvasó minden információt meg fog kapni Rosznak a görög szöveghez írott kommentárjától. Tegyük egy próbát!

Szöveg: „*Ami tehát te vagy önmagad alapján..., az a te mivoltod. De még ez se mind*” (1029 b 16). Kommentár (Ferge Gábor tolmácsolásában): „*Arisztotélés mint nem az A ti eszti-jét, kizár egy B terminust, amely kath'hauto az A-hoz képest az AN.POST. 73 a 37-ben elismert*

második értelemben, vagyis hogy B enüparkhei A-ban, ez A egy attributuma, és A enüparkhei B definíciójában.” – Ez csak világos, nem? Szeretném leszögezni, hogy a mondat angol eredetijének, amelyből ez magyarrá lett csigázva, értelme is van, és grammatikailag is korrekt – csak éppen olyan olvasók számára íródott, akik otthonosak az ELSŐ és MÁSODIK ANALŪTIKA görög nyelvű arisztotelészi terminológiájában.

A terjedelmes kommentárnak – eltekintve most az említett etikai kérdéstől – csupán az egyik alapvető baja az, hogy a METAFIZIKA magyar szövegéhez a legtöbbször használhatatlannak bizonyul (mert másról szól); a másik nagy baja, hogy Ferge Gábor kommentáló szövege – ugyanúgy, mint görög fordítása – megbízhatatlan. Kapkodva, dögögsen és hibásan fordít angolból. Például a 992 b 10 sorhoz ezt a kommentárt fűzi: „*A terminusoknak ez a kiállítás a egy ‚Porphyrios fán’ rendelkezik némi affinitással a kiemelés második terminus technicus-kénti értelméhez.*” (Ross: „*This exhibition of terms in a ‚tree of Porphyry’ has some affinity to the second of the technical senses of ekthesis.*”)

A szöveg helyenként az értelmetlenségig torzul, például a 985 a 32 sor jegyzetében: „*Anaximandros elismert a végső elemétől való elmozduláshoz két fő alprincípiumot, a meleget és a hideget.*” (Ross: „*Anaximander had recognized, at the first remove from his ultimate element, two main sub-principles, the hot and the cold.*”) – Azért annak az „*at the first remove from his ultimate element*”-*clauzusnak* utána lehetett volna nézni egy szótárban.

Végül pedig – ha már nyelveken szólnak – fontosnak tartom leszögezni, hogy a *Funkcionalbegriffe* nem „*funkcionális fogalmakat*” jelent (XXXV III o.), hanem „*fuggvényfogalmakat*”, az *Universaliendialektik* sem „*egyetemes dialektika*” (XXXI o.), hanem „*az univerzálék dialektikája*”, a *literal meaning* pedig nem „*irodalmi jelentés*” (563 o.), hanem „*szó szerinti jelentés*”.

Ferge Gábor nyilván gondolt valamire, amikor fordítását és kommentárszövegeit leírta. Két eset lehetséges: vagy helyeset gondolt, és rosszat írt, de rest volt kijavítani. Vagy pedig így is gondolta, ahogyan leírta adatott.

Nem tudom, melyik a rosszabb.

Steiger Kornél

VOLTAIRE – HERETIKUS OLVASATBAN

Voltaire válogatott filozófiai írásai

A szöveget gondozta és előszóval ellátta Ludassy Mária

Fordította Kis János és Réz Pál

Akadémiai, 1991. 512 oldal, 265 Ft

Kiemelkedő gondolkodók eredeti nyelven való tanulmányozása mellett igen fontos, hogy a jelentős szövegek magyarul is megjelenjenek – hisz csak így juthatnak el szélesebb körhöz. Ezt tudatosítva köszönhetjük az új Voltaire-válogatást.*

Egyetértek Ludassy Máriával abban, hogy Voltaire „*még mindig aktuális*”. (34. o.) Ez az aktualitás többretegű. A filozófiai problémák az egymást követő generációk számára újra meg újra jelentkeznek, és ezekre az *adott* korban kell reflektálni úgy, ahogy az „*ott és akkor*” *lehetséges* – ebben az értelemben a filozófiatörténet *egésze* folytonosan időszerű. Aktuális azonban Voltaire egy – filozófiai szempontból – szűkebb értelemben is: a filozófia eszközeivel szembeszáll korának ostobaságai-val, az emberi butaságból fakadó fanatizmussal és kegyetlenségekkel. (Egyik kis művének beszédes címet adott, OSTOBASÁGOK ITT IS, OTT IS.) A filozófusnak filozófusi minőségben való társadalmi szerepvállalása a XVII. század filozófiatörténeti újdonsága volt: a filozófus többé nemcsak egy szűkebb körrel érintkező „teoretikus magánéletet” – vagy esetleg szektáriánus közéletet – akar élni (mint még például a felvilágosodás egyik nagy szellemi előkészítője, Descartes is), művével ettől fogva nem csupán közvetve és áttételekkel akar hatni. A filozófus az ész erejével és fegyvertárával kilép a társadalmi színpadra, aktívvá válik, és úgy gondolja, a világot magának is közvetlenül formálnia kell. Hiszen ő az *ész* vizsgálója, ezért feltételezhetően ő érti leg-

jobban saját tudatát – egyáltalán az emberi tudatot –, e tudat sajátosságait és történetét, és ezzel az ésszel szisztematikusan és tudatos módszerességgel gondolkodva, ő értheti meg leginkább a világot is. Következésképpen a világ felismert visszásságaival szemben az első vonalban küzdve, „avantgarde” módon kell cselekednie. – Talán így foglalható össze egészen tömören a felvilágosodás programja.

Kantnál, akinél a felvilágosodás gondolkodása a maga rendszerezett formáját is megtalálja, a cselekvés radikális fontossága abban nyilvánul meg, hogy a gyakorlati ész, pontosabban az etikus cselekvés lesz az egyedüli metafizikai „megismerőerő”, és a teoretikus ész visszaszorul a tapasztalatok megértésére. Marx pedig alig fél évszázaddal Kant után, a felvilágosodást nyilvánvalóan romantikával is ötvözve, bátran kijelenti, hogy a filozófusok elsőrendű feladata a világ megváltoztatása.

Ám e romantikus hitben csak kevés filozófus osztozott, és azok sem hosszú ideig. A XX. század elejétől a gondolkodók ismét az „elméleti” ész felé fordították figyelmüket. Egy kör (teoretikus ész – praktikus ész – teoretikus ész) zárult be akkor, amikor ebben a században ismét a posztkantianus teoretikus ész megismerési lehetőségei kerülnek előtérbe mind a fenomenológia, mind az analitikus filozófia programjában (Husserl, illetve Wittgenstein kezdeményezése nyomán). A felvilágosodás lezárult „első köre” nem kudarc, hanem felismerés: valóban nincs más „eszközünk” a világhoz való közelítésben, mint az ész, a megismerés és a segítségükkel való cselekvés; ám – és ez a felismerés zárta le a felvilágosodás „első körét” – a világot még nem ismerjük, a világ még ismeretlenül „hever előttünk”, sőt saját „eszünk”, megismerési kapacitásunk is feltáratlan számunkra. Ha pedig ez így van, akkor saját megismerőerőnket, „kognitív kapacitásunkat” kell elsősorban és először vizsgálat tárgyává venni.

Talán ebből a felismerésből adódik, hogy az ismeretelmélet és a tudat filozófiája (philosophy of mind) a XX. század végén két olyan filozófiai diszciplína, amely az érdeklődés előtérben áll. Az egyik legfontosabb meglátás – és e diszciplínákat éppen ez alapozza meg –, hogy nyilvánvalóvá vált: megismerőapparátusunk, ennek „működése” és tudatunk alig ismert számunkra. Megismerésünk definiálásáról, körülírásáról van szó, és

* A könyvből vett Voltaire-idézetekre a cikkben zárójelbe tett oldalszámmal hivatkozom. A fordítás véleményem szerint mind tartalmilag, mind stilisztikailag kifogásolhatatlan – Amit talán hiányolhattunk, az a fordítás alapját szolgáló források pontos megjelölése; továbbá még egy ilyen válogatásnak is jót tett volna, ha a szerkesztők vállalkoznak egy tárgy- és névmutató összeállítására

itt maga a megismerés az, ami önmagát megismeri. A megismerőkapacitás nem tudja tárgyát úgy vizsgálni, mint bármely egyéb „vizsgálandót”, hiszen nem rajta kívül álló tárgyról van szó, hanem önmagáról, amely vizsgáló és vizsgált is egyben. A filozófusok közti vitapontok már ott kezdődnek, hogy melyek legyenek a tudatvizsgálat (axiomatikus vagy „hermeneutikus”) kiindulópontjai, amelyeket adottként tételezve a megismerés önmagát vizsgálja. Amennyiben már a kiindulópontok megválasztása bizonyos önkényességnek van alávetve (tehát nem indokolható ésszerűen), nehézzé válik az ész átfogó és mindent megmagyarázó szerepét elfogadni, teoretikusan és praktikusán is lehetetlenné válik egyfajta „globalizált racionalitás”.

Elsietett lenne tehát a biztos megismerésre és tudásra hivatkozva nagy léptekkel a világ globális-racionalizált átalakításába fogni. Ennek során a technológia racionalizálná a természetet, bizonyos társadalomelméletek pedig az emberi közösségeket. Ha valaki kívánja, mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a felvilágosodás gondolatrendszere mint kibernetikus szisztéma egy „körben” végigfutott, és a visszacsatolás – feedback – jelzi a rendszernek, hogy a teoretikus kapacitásnak még bőven van feladata önmaga és környezete teoretikus megismerését illetően is, mielőtt és miközben a világ ésszerű átalakításába valóban belefog.

Ameddig pedig még ilyen sok bizonytalansági tényezővel van dolgunk, addig lehetetlenség, hogy átfogó – észre alapozott – világalakítási programokba kezdjünk, és olyan terveket szőjünk, amelyek valamiféle társadalmi, felülről irányított összracionalitást tűznének ki céljukul. A megismerési folyamatokról, az ész önfeltárásáról és a társadalmi emancipatorikus folyamatokról kiderült, hogy történelmileg sokkal hosszabb távú programok, mint ahogy azt a XVIII–XIX. század hitte.

Mit jelenthet Voltaire heretikus értelmezése?

Voltaire egy a sok filozófus közül, akiket az utókor különböző attitűdű kognitív (és ehhez kapcsolódóan hatalmi) csoportjai a maguk érdekei szerint akartak felhasználni, és en-

nek megfelelően értelmeztek (félre). Az itteni Voltaire-felfogás két olyan nézet szempontjából eretnek, amelyek egymással szemben állónak hiszik magukat, és ezért Voltaire-rel (is) visszaélve egymásra „mutogat(t/n)ak”. A két nézetcsoporthoz én itt keresztény és marxista címkével látom el – az egyszerűség kedvéért. (Azért mondom, hogy az „egyszerűség kedvéért”, mivel míg kereszténynek továbbra is sokan tartják magukat, marxistának viszont, úgy tűnik, a korábbi sokból már alig vallja magát valaki. Tehát ha marxistát mondok, az jelenti azokat is, akik korábban annak vallották magukat, és most *nem* vallják magukat annak.)

Mindkét felfogással szemben azt fogom állítani, hogy Voltaire hívő katolikus volt, és mikor minden ésszerűtlenséggel és esztetlenséggel szembeszállt, akkor ugyanúgy válogatás nélkül felszólalt a katolikus egyház képviselőivel szemben, mint a magukat ateistáknak vagy szabadgondolkodóknak vallókkal. Voltaire tehát – ha akarjuk – felvilágosodottan vallásos ember volt; nos ez az, amivel egy önmaga teoretikus (ésszerű) helyét félreértő egyházi hierarchia ugyanúgy nem tud mit kezdeni, mint a marxisták. Az előbbieket, mert a felvilágosodottat helytelenül az ateistával azonosítják, az utóbbiak pedig – ugyanezért

Módszertani közbeszúrás

Mint már eddig kiderült, ebben a cikkben nem Voltaire műveinek szisztematikus tárgyalását adom; ez filozófiatörténeti művek feladata. Csupán azzal kívánok foglalkozni, hogy mit jelentett Voltaire számára a felvilágosodás, és mi volt művében a hit és tudás viszonya. Minthogy az ész problémája, valamint tudás és hit viszonya nemcsak a felvilágosodás korának alapkérdése, hanem a görög filozófia óta a filozófiai gondolkodás egyik „hajtóereje”, rövid pillantást vetünk e kérdéskör filozófiatörténeti sorsára, majd megnézzük, miként jelenik ez meg Voltairénél.

Hit és ész viszonya

A görög filozófia a biztos, megalapozott tudást (episztemé) kereste szemben a bizonyta-

lan, hitszerű nézettel (doxa). Platón filozófiája rendszeres ismeretelmélet (is). Szemben Hérakleitosszal azt állítja, hogy a változások világa csak bizonytalan ismeretre vezethet, hiszen ez a tér-idő világ az örök lényegiségek (ideák) leképeződése. Parmenidész tanával ellentétben – miszerint csak a változatlan és örök létezik, illetve ismerhető meg – viszont a változékony világnak is tulajdonít bizonyos megismerhetőséget. A biztos megismerést az ideák – főként az ideák megismerésén keresztül – biztosítják. A változó világnak nem hiszünk, de nem is utasítjuk el teljesen, módszeresen hagyjuk, hogy az ideákhoz vezessen bennünket és így nyerjük vissza biztos tudásunkat (mellyel születésünk előtt rendelkezünk). Kritikátlanul elfogadott tételeknek – a látszatvilágnak való önfeledt önadaadásnak – nem lehet helye a valódi filozófiában. Arisztotelész filozófiája eltér Platónétól (a tér-időtől független ideavilág tételezését fölöslegesnek tartja, az ideát mintegy „lehúzza” a dologba, és az uszia – kb. annyi, mint lényegiség – elnevezéssel együtt járó új tartalmat ad nekik), de fogalmaival ő is az ésszel való biztos megismerésre tör a bizonytalan hívésel szemben.

A kereszténység megjelenésével az európai gondolkodás új feladat elé került. Felmerült a kérdés, miként lehet harmonizálni a hitet a gondolkodással. Az előbbi isteni kinyilatkoztatáson alapul, az utóbbi viszont természetes emberi képesség. A hit a középkor háttérhorizontja volt, de sok olyan kérdést nem oldott meg, amellyel a kor emberének meg kellett küzdenie. A hit mint természetfeletti kinyilatkoztatás olyan embernek szól, aki gondolkodik, érez, közösséget alkot, és mindennapi bajaival küzd. Ugyanakkor a középkorban is meg kellett érteni a természeti és társadalmi világot, abban cselekvési alternatívákat kellett kidolgozni, melyek választás elé állítottak. Olyan dolgokat kellett megérteni, melyeket nem lehetett közvetlenül a SZENTÍRÁS-ból vagy a hitből levezetni, például hogy honnan van a pestis, miért vannak gazdagok és szegények, miért hivatkozik egy püspök a képtisztelettel kapcsolatban saját diakónusának álmára.

Hit és ész viszonya azért is az érdeklődés előterében van a középkorban, mert egyrészt a hit az isteni kinyilatkoztatásból ered, más-

részt ezt a hitet ésszel kellett megértenie annak az embernek, akinek eszét ugyanaz az Isten teremtette, aki a kinyilatkoztatást adta. Nem beszélve arról, hogy az ember istenképességét éppen eszes mivoltában látták manifesztálódni. Ha tehát az ember azáltal Isten képe, hogy esze van, akkor eszét használni is kell, és az ész módszereivel is közelíteni kell a hit és a tradíció adottságaihoz. Már a IX. században azt mondja Joannes Scotus Eriugena (800–877), hogy senki nem lép be az égbe, hacsak nem a filozófián keresztül. (*Nemo intrat in caelum nisi per philosophiam.*) Itt pontosan arra gondol, hogy az Istentől származó hit az Istentől származó, sőt az istenképiséget kinyilvánító és leginkább megvalósító ész által válik tudatossá és megélhetővé. Tudásunkban három instancia vetekedik, az ÍRÁS, melynek tartalma a hitben lesz nyilvánvaló, a tudomány, amely az emberi ész műve és a teológiai tradíció. Ha a három konfliktusba kerül, akkor az ész mint az istenképesség manifesztációja a perdöntő, mondja Eriugena, hiszen ezzel kell mindent meggondolnunk, mielőtt vitás kérdésekben döntünk. Anzelm (1033–1109) úgy gondolja, hogy az emberi ész mint az istenképesség manifesztációja képes megérteni a hit tartalmát; a hit mintegy keresi a hívő ember istenképességét, azaz az ésszel való megértést (*fides quaerens intellectum*). Szent Tamás (1224–1274) szerint pedig a világ szerkezete és szubsztancialitása az Isten által teremtett emberi ésszel érthető, mert a világ az értelmes Isten önkifejezése és gondolatainak megvalósulása. Az emberi ész, a világ és a hit mind ugyanannak a teremtő Istennek hordozzák lényegiségét, aki mindezeket az „instanciákat” teremtette. A virágzó XIII. századi skolasztika diadalra és statikus állapotra jutott rendszerét még maga a skolasztika rombolja le, Ockham (1290/1300–1350 körül) filozófiájával: Ockham az abszolút isteni zsenialitást és mindenhatóságot hangsúlyozva felrobbantja a megkonstruált skolasztikus rendet: ha Isten mindenható, akkor mindent bármelyik pillanatban új törvényekkel, új összefüggésekkel újraterejthet. Nincs tehát az abszolút rendet tükröző világ, amely az ésszel megismerhető lenne, csak az abszolút és mindenható isteni akarat van. – Az ész, mely rendet épített, le is rombolta azt. ...Beszélhetnénk itt hosszabban a fi-

lozofiatörténetről, hitszerű és ésszerű tudás viszonyáról – egészen napjainkig, amikor is a jelenkori tudományelmélet, ismeretelmélet és tudatfilozófia számos képviselője ismét csak hitszerű aktusokkal látja megalapozhatónak tudásunk végső, ún. alapelemeit (például Popper, Chisholm, Agazzi stb.). De ennyi történeti példa talán elég illusztrációul, hogy az ész (sőt az észnek a megismerésben való primátusa) régóta problémája a filozófiai gondolkodásnak, és korántsem a felvilágosodás találta ki.

Ami viszont a felvilágosodás találmánya, hogy szembeszállt az – Ockhamot negligáló – megmerevedett és elidegenedett skolasztikával (mely feltehetőleg karöltve járt egy intézmény, a katolikus egyház szerkezeti és szervezeti előregedésével), továbbá, hogy fölismerte az észnek a megismerésben való dinamikus szerepét. Ez a dinamicitás implicit és „rejtett” sugallatait talán a Galileo Galilei (1564–1642) által bevezetett kísérleti-matematizáló módszertől kapta, amely a természetvizsgálatnak máig ható új lendületet adott. Az új módszer diadalmenetében az ész fölismerte saját gyakorlati fontosságát, módszereinek és találékonyságának teoretikus és gyakorlati erejét. A felvilágosodás annak tudatosítása is, hogy a világ egyre jobban megismerhető, és a megismert törvényszerűségű világ (természet és társadalom) úgy alakítható, manipulálható, ahogy azt az ember (eszével) szeretné.

Hit és ész Voltaire-nél

Voltaire felfogása hitről, megismerésről és tudásról (észről) életművében végig meglehetősen egységes és állandó. Élete során egyre inkább indulatos és felháborodott lesz az egyház magatartásával kapcsolatban, de mindvégig kifejezi hitét, sőt sok esetben kifejezetten a katolikus hit mellett tesz tanúbizonyságot. (Hogy ez a tanúságtétel nála talán gyakran verbális szinten marad, más kérdés. Mi itt most csak filozófiai szövegeit tekintjük.) Másrészt művén végighalad a felfogás, hogy az ész erejével kell mindent megvizsgálnunk, mert csak így kerülhetjük el az ostobaságot, fanatizmust és az ezekből következő inkvizitorikus kegyetlenkedéseket. A hittel szemben

az ész akkor perdöntő, ha az előbbi fanatizmusra vezetne. A fanatizmus ellenszere kizárólag az önálló és kiművelt gondolkodás. Egy angol érseket idézve Voltaire helyeslően emeli ki azt a véleményt, hogy „*ha nem léteznék köztük az ész és a kinyilatkoztatással való visszaélés, fanatikusok teremtése között, úgy százszor inkább hivatkozzunk a természetre, mint egy zsarnoki, perzekutori vallásra*”. (382. o.) Az ész nem ellenfele a hitnek, viszont ha a hittel visszaélnék, és az zsarnokságra, leigázásra és üldözésre vezet, akkor az ész erejét kell szembehelyezni vele.

Voltaire lebilincselő stílusa mellett a a konoksága ragadja meg az embert, melyben mindig és minden ellenkező tapasztalat ellenére az ész erejéhez, megvilágosító hatalmához fellebbez. Nem a racionalitás megalapozása érdekli, mint Descartes-ot – különben is inkább empiricista orientáltóságú ismeretelmélet híve (vö. például 175–179. o.) –, nem is a megismerő ész rendszertanát akarja adni, mint utána például Kant. A természeti és társadalmi valóság gazdagsága felé fordulva, annak adottságait, viszonyait, ellentmondásait vizsgálja – az ész erejével. Az ész módszere a pontos elemzés, az óvatos vizsgálat, de nincsenek velünk született eszméink, hanem első eszméink az érzetek (176. o.). Az igazi filozófia a megállás képessége: „*csakis biztos kalauzzal haladjunk előre*”, amely biztos kalauz a „*következtetés által megtámogatott tapasztalat*”. (179. o.) A helyes gondolkodás az *elfogulatlan szemrevételezés*; empiria nélkül nem tudunk a dolgok lényegéről elmélkedni. – Nem nehéz megpillantanunk Voltaire-ben például a logikai pozitivizmus egyik előfutárát.

Akik Voltaire esetében szkepticizmusról beszélnek, általában nem gondolnak arra, hogy ez ismeretelméleti szkepticizmus, mely egyszerűen óvatos, és nem akar túllépni azokon a korlátokon, melyek szerinte az ész természetes korlátai. Helyesebb lenne talán ismeretelméleti prudenciáról és nem szkepticizmusról beszélni. Mi más, ha nem körültekintés, visszafogottság és óvatosság, amikor azt mondja, „*e vizsgálódásban nem vezethet más, csak a tulajdon értelmem, a tudásvágy és a tiszta szív; őszinte odaadással keresem azt, amit eszem önmagától felfedezhet; próbára teszem a képességeit, nem mintha azt hinném, hogy elbírná mind e roppant terheket, inkább azért teszek próbát vele, hogy a*

gyakorlás révén megerősítem, és megtudjam, meddig terjed a hatalma. Tehát, miközben mindig kétszen állok arra, hogy visszakozzam, mihelyt a kinyilatkoztatás korlátokat állítu elém, folytatom elmélkedéseimet és tapogatózásaimat mint filozófus, és csakis mint filozófus haladok előre, ameddig az ész csak elvezethet". (187. o.) Teoretikus tartásában Voltaire nyilvánvalóan tudatában van az emberi ész korlátainak, és felismeri, hogy ezeket talán nem ismerheti, de legalább tételezheti. Az emberi ész Voltaire szerint mindig annyira korlátozott, hogy az isteni kinyilatkoztatást nem bírálhatja felül: „soha ne keverjük bele a SZENTÍRÁS-t filozófiai vitáinkba: ezek teljesen különemű dolgok, semmiféle összefüggés nincs közöttük”. (390. o.)

Voltaire emberi és etikai tartása szintén nem nevezhető minden további nélkül szkeptikusnak, hiszen szenved a valóság ellentmondásain, és „aktivista” filozófiai működésével próbál egy jobb és ésszerűbb világ kialakításán munkálkodni. A társadalmi együttélés alapja az erény, az igazságosság, amely nélkül semmiféle közösség nem tud meglenni. Nincs az a kultúra vagy társadalom, amely például eltűrné az adott szó megszegését. (202. o.) Voltaire etikai és jogpozitívizmusa szerint erkölcs és jog konkrét szabályait az egyes kultúrák és társadalmak maguk definiálják, ám – és ez egy mérsékelt etikai és jognaturalizmusra vall – vannak bizonyos formális alapelvek (adott szó megtartása, a társadalom java stb.), amelyeknek minden emberi közösségben ugyanazoknak kell lenniük. A törvények természetes közösségi alkatunkból következnek, a becsületesség forrása az erény szeretete és a közmegvetéstől való félelem. (Vö. 200–206. o.)

Voltaire és a vallás

Voltaire, mint látjuk, meghatározott koncepcióval rendelkezik ész, megismerés és hit viszonyáról. Az ész lehetősége, hogy teljesítő-képességét a lehető legnagyobb mértékben kiaknázza. Az ész nem bírálhatja felül a hit tételeit. De akkor kapcsolódik egyáltalán valamilyen módon az észhez a hit?

A valláson belül két dolgot különböztethetünk meg. Az egyik a vallásos hit és érület, a másik pedig az az intézmény (egyház), ame-

lyik ezt a hitet képviseli. Voltaire újra meg újra elkötelezett keresztény hívőnek tartja magát, olyannyira, hogy hitét – és ez kétségtelesen skolasztikus hagyomány – a filozófia eszközeivel is megalapozza anélkül, hogy a hit tartalmát ily módon fel- és megismerhetőnek tartaná. Hogy Voltaire minden volt, csak ateista nem, jól bizonyítja például, amikor Pascal gondolkodásáról így szól: „Okoskodása csupán arra volna jó, hogy ateistákat gyártson, ha a természet hangja azt nem kiáltaná, hogy van Isten, mégpedig oly erősen kiáltja, mint amilyen gyöngék e körmönfont érvek.” (132. o.) Felhívja olvasóit, hogy „imádjuk Istent, anélkül hogy be akarnánk hatolni titkainak homályába”. (137. o.)

Az ész kognitív korlátait Voltaire újra meg újra tudatosítja, ez azonban nem sodorja abba a reménytelenségbe, amelyet szemére vet az egyébként más okból keserű Pascalnak. Fölháborodik azon, hogy Pascal az emberiséget gonosztevőnek tartja, és ha a kereszténység csak ilyen áron lenne igazolható, az minden lenne, csak nem meggyőző. (127. o.) Míg Pascal a kereszténységnek antropológiai magyarázó funkciót is tulajdonít (az emberi nagyság és nyomorúság magyarázatát), addig Voltaire ezt visszautasítja. A kereszténység legyen közvetlenség, emberség és szeretet. (128. o.) Miközben azonban Voltaire a kereszténységtől emberséget vár, a metafizikát (főként a korábban említett felvilágosodásspecifikus episztemológiai okokból) ki akarja rekeszteni a vallás rendszeréből. Ám egyfajta metafizikát (vagy legalábbis valamiféle „transzfizikai” fogalomkészletet) igényel az is, hogy az ember emberségéről beszélhesünk; hiszen az emberségről való beszéd már teoretikus nyelven történik, amelynek során legalábbis tisztában kell lennünk fogalmaink jelentésével, és az „ember” fogalomnak is valamiféle érthető meghatározást kell adnunk – erre az ésszerű követelményre azonban Voltaire nem figyel.

Míg a hitet elfogadja, addig az egyház intézményeivel szemben a végsőkig kritikus és gyakran ellenséges hangot üt meg. A katolikus egyházzal kapcsolatos szemléletén jelentősen alakított angliai útja, ahol a kvékerekkel találkozott (1734). Lenyűgözi, de nem vaskítja el a kvékerek azon igyekezete, hogy a keresztény elveket a közvetlen gyakorlatba

ültessék át. Ennek intézményes feltétele, hogy nincs olyan papi hierarchia, amely a hit példaszzerű megélőjének és közvetítőjének deklarálja magát, hanem mindenki közvetlenül gyakorolhatja és élheti hitét a közösségekben. Voltaire kérdésére („jó katolikusként” kérdezőnek deklarálja magát, például 37. o.), hogy a kvékereknek van-e papjuk, ezt a választ hallja: „Nincs... s igen jól érezzük magunkat nélküle. ...Hamarosan ezek a fizetett emberek uralkodnának házunkban... Nem, nem adunk pénzt feketébe öltözött embereknek, hogy azok istápolják szegényeinket, ők temessék el halottainkat, ők prédikálnak a hívőknek: e szent feladatok sokkal drágábbak számunkra, hogysm másokra bizzuk őket.” (41. o.) Ugyanakkor nem válik a rajongó szekta hívévé: felfedezi, miként élnek vissza bizonyos szentirási idézetekkel. A hierarchia nélküli egyház, úgy tűnik, csak addig maradhat fenn, míg rajongókra építhet: „Óvakodtam tiltakozni, egy rajongót úgysem lehet meggyőzni, teljességgel felesleges egy férfinak felsorolni kedvese hibáit.” (38. o.) A rajongót lehet tisztelni, de lehetetlenség vele argumentálni – azaz észszerű kommunikációra lépni. Miközben Voltaire kritikussá saját egyházának hivatalos vezetőivel kapcsolatban, mivel azok egy akár észszerű funkcionálásra is képes hierarchikus szerkezetet ésszerűtlenül társadalmi elnyomásra használnak. Ugyanakkor a hierarchiát megszüntető egyházi formációkban sem találja meg a számára ésszerű, azaz ideális vallási közösséget, mivel ennek struktúranélkülisége csak pillanatnyi és karizmatikus racionalitást tehet lehetővé, de hosszabb távon könnyen táptalajjal szolgálhat rajongó irracionáliszmusoknak.

Angliai útjának másik nagy tapasztalata a vallási tolerancia, melynek gyökerét nem annyira annak tulajdonítja, hogy az angolok a felvilágosodás folyamatában előrébb lennének, hanem inkább annak, hogy sok egyház van, melyek éppen nagy számuk miatt kénytelenek egymással békében élni. „Ha csak egyetlenegy vallás volna Angliában, tartani kellene a zsarnokságtól; ha kettő, elmetszenék egymás torkát; de harminc vallás működik, s boldogan, békésen élnek egymás mellett.” – A vallási tolerancia tehát a vallások sokféleségére reagáló ésszerű viselkedés. Az ésszerűség újrafelfedezése együtt jár a pluralizmus elismerésével, ami pedig a vallási türelemben nyilvánul meg. A

felvilágosodás vezéreszméje éppen a *vallási türelem* (ez a témája egyébként a német felvilágosodás egyik fő irodalmi művének, Lessing A BÖLCS NATÁN című drámájának); azaz fölfedeznek egy olyan erényt, amely eredetileg a kereszténységnek lényegi sajátja (311. k. o.), de amely az egyház hierarchikus rendszerében ideológiai és hatalmi okokból igen gyakran feledésbe merült. (Vö. például 266. o.) A türelemnek és pluralizmusnak konkrét társadalmi haszna is van: soha nem vezetnek polgárháborúhoz. (272. o.) Kiegészülő közösségi viszonyokat azonban csak az értelem művelésével, azaz iskolázással lehet elérni. (274. o.) – Ugyanakkor végső esetben Voltaire azt is megengedi, hogy bárminemű inkvizíció hivatát mint örülteket meg kell kötni; többek közt ezért nevezik őt időnként a türelem türelmetlen apostolának. (435. o.)

A pluralizmusnak az ésszerűséggel való összekapcsolása Voltaire-nél előremutat a felvilágosodás második körének végére: a posztmodernnek nevezett kialakuló gondolkodásmódnak és kulturális attitűdnek éppen a pluralizmus az egyik alapelve. A posztmodern pluralizmus azonban – és ez mindenképpen megkülönbözteti Voltaire-től – nem harcos pluralizmus, hanem megengedő és valóban türelmes attitűd. Míg Voltaire türelmetlenül int bennünket a türelemre, a posztmodern eleve feltételezi rólunk, hogy türelmesek vagyunk – különben magunkat zárnánk ki az alakuló posztmodern kultúrából.

A felvilágosodás mindennapi munkásaival, az enciklopédistákkal szemben az egyház korántsem tanúsított türelmesnek nevezhető magatartást, pedig azok saját felfogásuk szerint nem akarták a vallást támadni. (207. o.) Az enciklopédisták az egyház képviselőinek támadását úgy élték meg, hogy azzal vádolják őket, saját fejüket akarják használni. (210. o.) A papok Voltaire szerint az ész birodalmának megteremtését a vallás elleni támadásnak fogják föl. Am az enciklopédisták számára nyilvánvaló, hogy egyházi támadók igen gyakran nem is olvasták műveiket. Az 1730-as években Voltaire még toleráns az egyházzal; a sorozatos támadások miatt azonban az 1760-as évekre láthatóan idegessé válik. Katolikus hitét azonban később is, az egyház vezetőiről alkotott rossz véleménye ellenére is hangsúlyozza (275., 333. k. o.), miköz-

ben úgy vélekedik, a „*legképtelenebb... despotizmus a papoké*”. (229. o.) – Azt nem vethetjük Voltaire szemére, hogy nem látta előre, a XX. század éppen a felvilágosodás meg nem értett, kiforgatott és kiüresített eszmeiségére hivatkozva fog olyan, egész társadalmakat átfofó despotizmusokat teremteni, amilyent a XVIII. században még elgondolni sem lehetett, és amely emberek millióit pusztítja majd el.

Voltaire filozófiája

Voltaire a filozófiai vitákban Descartes racionalizmusával szemben a Locke-féle kritikát fogadja el, amely magát a megismerést is kérdésesként tételezi. Azaz miközben sürgeti az ésszerűség elterjedését, bevallja, hogy valójában nem tudja, mi is az ész. Locke feltételezett argumentációjával ért egyet: „*Legalább azt vallják be, uraim, hogy éppoly keveset tudnak, mint én: sem az Önök képzelete, sem az enyém nem tudja felfogni, hogy miképpen rendelkezhetik eszmékkel egy test, de azt sem... miképpen rendelkezhet eszmékkel egy szubsztancia, bármilyen legyen is az. Sem az anyagot nem értik, sem a szellemet, hogyan mernek hát bármit is bizonyosnak állítani?*” (77. o.) Sőt, kifejezetten Ockham-szerűen argumentál, mikor a Teremtő mindenhatóságára hivatkozva kérdőjelezi meg a világ lényegi struktúráinak megismerhetőségét; azaz fölteszi azt a kérdést, vajon juthat-e bárki olyan biztos ismeretre ebben a világban, amelynek alapján bárki mást, aki nem fogadja el az ő meglátásait, máglyára küldhet? (Uo.)

Mikor Locke-ot védelmébe veszi, arra hivatkozik, amit a legtöbb olyan filozófus – így Voltaire – védelmére föl lehet hozni, akit nem filozófusok támadnak meg: hogy tudniillik nem is olvasták műveit – azaz tudatlanul handabandáznak, és saját hatalmi érdekeiket féltik. „*Locke... dehogynis áll szemben a vallással, épp ellenkezőleg, bizonyítékokat szolgáltatna a vallásnak, ha ugyan annak szüksége volna rájuk... Egyébként sem kell attól tartani, hogy bármilyen filozófiai gondolat ártalmára lehet egy ország vallásának... tisztában vannak azzal, hogy az ész mással foglalkozik, mint a vallás... a gondolkodó emberek száma felettébb kicsi, és eszükbe se jut, hogy megzavarják a világ rendjét.*” (78. o.)

A felvilágosodás nagy, végső soron telje-

sülhetetlen vágya az előítélet-mentes gondolkodás. Közhelyszerűen szokták megjegyezni, hogy a felvilágosodás legnagyobb előítélete, hogy azt hitte, lehetséges előítélet, azaz előfeltétel nélküli gondolkodás. Mint minden valamirevaló „felvilágosult”, Voltaire is neki lendül e probléma megoldásának, és egy másik bolygóról alászállt lény segédfogalmához nyúl (amely ötletet sokan kipróbáltak, jóval később például Szerb Antal, amikor a regényről irt stb.). „*Ezen a ponton van a legnagyobb szükségem rá, hogy egy másik bolygóról alászállt, gondolkodó lény helyébe képzeljem magam; egy olyan lény helyébe, aki mentes a földi előítéletektől, aki ugyanolyan képességekkel van felruházva, mint jómagam, de mégsem tartozik az embernek nevezett lények közé, és aki elfogulatlanul ítél az emberről.*” (182. k. o. – kiemelés B. J.) Ma már ismerjük egy ilyen gondolat kísérlet buktatóit. A holdbéli (Mars-lakó stb.) lény legalábbis az emberivel kommenzurábilis tapasztalóképességekkel kell hogy rendelkezék, legyen valamilyen fogalmi struktúrája, valamilyen nyelven fejezze ki gondolatait stb. – hiszen ha nem ilyenek tételezzük, el sem tudjuk gondolni. A tapasztalás, a gondolkodás és a nyelv azonban már olyan tapasztalat-, tudattartam- és tradicionális elemhalmazzal hordoz magával, amely eleve lehetlenné tesz egy tökéletesen előfeltétel (előítélet) nélküli gondolkodást. Mind e felsorolt képesség – amely nélkül nincs megismerés – már bioszociálisan kondicionált, és nélkülük sem megismerés, sem kommunikáció nem lehetséges.

Voltaire gondolkodását közelebbről tekintve észrevehető, hogy filozófiájában és argumentációiban igen gyakran nem megy elég mélyre, nem vizsgálja meg bizonyos filozófiai premisszák rendszerimmanens jogsultságát, az argumentációk – legalábbis önmagukat megalapozó – koherenciáját. Descartes-tal szemben ugyan megjegyzi, lehetetlenség, hogy lennének velünk született ideáink. Ervelésében az újszülöttre hivatkozik, akiben biztos, hogy nincs meg kifejezetten például Isten ideája. Descartes-nál ugyanakkor Isten velünk született ideája nem ontológiai szereppel bír, és Descartes-ot nem az érdekli, hogy „miként” (például explicite vagy implicite) születik velünk ez az idea, hanem a MEDITÁCIÓK-ban ismeretelméleti-

módszeres kételkedése során Isten velünk született ideája a biztos és helyes megismerés egyetlen garanciája. Voltaire az Isten-idea emez ismeretelméleti és rendszerimmanens funkcióját minden látszat szerint nem veszi észre. Argumentációja így nyilvánvalóan nem cáfolja a descartes-i rendszert és a velünk született ideák (és Isten velünk született ideájának) eszméjét. (Vö. például 75. o.)

Miközben elveti a karтеziánus „*Isten velünk született ideáját*” (amely a cogito biztos megismerésének egyedüli alapja, és mint ilyen ismeretelméleti-módszertani princípium), Isten létének kérdését Voltaire mégis a filozófia alapproblémájának tartja (mint a felvilágosodás több jelentős gondolkodója, így Kant is), sőt Cartesiustól még azt is elfogadja, hogy „*az ember eszméinek többsége attól függ, hogy létezik-e Isten*”. (164. o.) Voltaire episztemológiai gondolkodása nyilvánvalóan nem annyira radikális, mint a MEDITATIONES Descartes-jéé. Voltaire a nagy racionalistának még az igaz megismeréshez vezető meditativ, a világtól (módszertanilag) eltávolodó és a világot zárójelbe tevő ismeretelméleti módszerét is átveszi. Descartes az első elmétkedésben ugyanis el akar távolodni minden hétköznapi adottságtól, sőt az érzéki tapasztalatoktól is, mondván, hogy még azok is megcsalhatják, tehát semmiképpen sem vezetnek biztos ismeretre. (Ezt egyébként már sokan látták a filozófia története során, így Hérakleitosz, Ágoston stb.) Voltaire hasonlóan indítja filozófiai vizsgálatát: „*Úgy vélem, azzal kell kezdenünk, hogy kifürkésszük e hatalmas elv végtelen titkát. Vétközzük le hát, mint még soha, valamennyi szenvedélyünket és valamennyi előítéletünket, és vegyük elfogulatlanul szemügyre, mire taníthat az ész ama kérdésre vonatkozóan, hogy van-e vagy nincs Isten.*” (164. o.) Kifejezetten descartes-i, vagy ha nagy tradíciókban gondolkodunk, platóni indítás. (Bár megjegyzendő, hogy Descartes meditációinak célja nem Isten léte, hanem a biztos ismeret; Voltaire viszont anakronisztikusan a karтеziánus módszert egy korábbi korszak problémájára vetíti: az istenbizonyításra.) A továbbiakban azonban nem viszi végig a descartes-i utat, aki végül módszertanilag magában a gondolkodásban, sőt a matematikai igazságokban is kételkedik; hiszen ekkor eljutna valóban addig a pontig, ahol minden bizonytalan, és valami abszolút ka-

paszkodópontot kell keresnie. Ezzel szemben Voltaire következetlenül Isten létéről kezd meditálni, és meglepő módon a Szent Tamás-i (valójában arisztotelészi) istenérvek bukkannak föl. Ez azért is váratlan, mert a hagyományos filozófiában két út vezetett Istenhez, a platóni (bár helyesebb lenne újplatonikust mondani) és az arisztotelészi, a via negativa és a via positiva útja, a lélek belsején keresztül és a külvilág sajátágain át. Voltaire sajnos elindul a platóni úton, de aztán észrevétlenül áttéved az arisztotelészire – minden különösebb indoklás nélkül. (165. o.) A világban felismerhető rend, a cél, az okság, az értékek és a mozgás – Szent Tamás istenbizonyítás-érveinek alapjai. (165. f. o., ill. 172–174. o., továbbá 192. o.) Voltaire egyébként Isten léte bizonyításához fölhasználja a skolasztikus filozófia teljes fogalmi instrumentáriumát. Az Isten léte melletti argumentáció vége felé megjelenik a Descartes által módszertani okokból fölvetett „*csaló Isten*” (*Dieu trompeur*) lehetősége (ami viszont szintén nem Descartes ötlete, hiszen Ockham episztemológiájában megjelenik már mint metodikai lehetőség és probléma), ami visszakanyarodás az Isten léte melletti filozófiai érvelés karтеziánus (módszertanilag platónista) hagyományához. Tomizmus és ockhamizmus kritikátlan összekeveredése egyébként más helyeken is előfordul (például 192. k. o.).

Az analitikus filozófiai módszer a XX. század vívmányának tekinthető. Igencsak különböznek a vélemények arról, hogy szabad-e történelmi szövegekkel kapcsolatban alkalmaznunk vagy sem: analizálhatók-e preanalitikus filozófiák analitikus szemüveggel. Erre a kérdésre csak kontextusfüggő választ adhatunk. Amennyiben egy filozófiai rendszer történeti helyét, immanens értékét vizsgáljuk, akkor nyilvánvalóan félreértés lenne analitikus módszert alkalmazni. Ha azonban a filozófiatörténetből azt akarjuk megtanulni, hogy mi az, amit mi most ma elfogadhatunk, mi az benne, ami a mi mai problémáinkra ad választ, melyek azok az elemek, amelyek egy mai szisztematikus gondolkodás részei lehetnek, akkor úgy tűnik, alkalmazhatjuk az analízis módszerét: logikai következtetések, meg nem engedett következtetések, indokolatlan tételezések nyilván nem azok a filozófiai „értékek”, melyeket magunkévá kellene

tennünk. – Mint már eddig is láttuk, Voltaire esetében jó néhány következetlenséget találhat a figyelmesebb szemlélő. Nézzük a következő állítást: „*valószínű, hogy egy nálamnál hatalmasabb lény teremtménye vagyok, tehát ez a lény örök időktől fogva létezik, tehát mindent ő teremtett, tehát ő maga végtelen*”. (165. o. – kiemelések B. J.) A *tehátok* – mint következtetési formulák, sajnos, itt, úgy tűnik, nem érvényesek. Abból ugyanis, hogy egy nálam hatalmasabb lény teremtménye lennék, nem következik, hogy ez a lény örök stb. Abból, hogy valakinek a teremtménye vagyok, következhet, hogy az előttem volt, esetleg magasabb rendű, mint én vagyok, de a Voltaire által megadott sajátságok bizonyosan nem.

Minden „skolasztikussága” mellett (ami egyébként a fogalmi apparátust – de semmi esetre sem a problémákat – illetően Descartes-nál még sokkal egyértelműbbnek tűnik) Voltaire ismeretelmélete mégis újkori. Istent ugyan a világban való rendből, célból, okságból felismerhetem, de hogy kicsoda-micsoda ez az Isten, milyen tulajdonságai vannak, azt már nem tudom megállapítani. „*De amikor arra kerül a sor, hogy megállapítsuk és megvitassuk e bizonyítottan létező lény attribútumait, már egészen másról van szó*.” (170. o.) Sőt, Isten ugyan e világ oka – „*Létezem, tehát valami létezik*” (166. o.) –, de ez az ok nem ismerhető meg. Ez az, amit a skolasztikusok úgy gondoltak, hogy megismerhetnek filozófiai eszközökkel, egyrészt az ész istenképiségére hivatkozva, másrészt Szent Pál kijelentésére utalva, miszerint Isten a természet alapján is felismerhető – annak ellenére, hogy Szent Pál nagyon is „felvilágosodottan” hirdeti, hogy Isten titaiba ember saját erejével nem hatolhat be (vö. RÓM. I. 18–22, vmint 1 KOR 2, 14). A felvilágosodásnak éppen ez az egyik problémája: Isten gondolható (*felismerhető*), rá lehet jönni, hogy van, illetve „*kell valaminek lennie*”, de nem *megismerhető*, azaz nem tudjuk saját megismerési kapacitásunkkal megismerni Istent, Isten tulajdonságait. A felvilágosodás talán legjelentősebb filozófusa, Kant a TISZTA ÉSZ KRITIKÁJÁ-ban éppen azt bizonyítja, hogy a tiszta elméleti ésszel ugyan gondolható Isten léte, az emberi szabadság és a lélek halhatatlansága, de ezek nem ismerhetők meg a teória segítségével (Vö. ehhez az episztemológiai elvhez például A TISZTA

ÉSZ KRITIKÁJA második kiadásának előszavát XXVI.) Úgy is mondhatjuk, az emberi ész túl kevés ezek megismeréséhez: a jelenségeket ugyan megismeri, de nem jut el a dolgok lényegéig, magukhoz a dolgokhoz. Mindezt ugyan Kant önti majd szisztematikus alakba, de már Voltaire megsejti: „*Isten nem tartozik az általunk ismert okok sorába; megteremthette a szellemet és az anyagot anélkül, hogy maga akár szellem, akár anyag volna; egyikről sem mondhatjuk, hogy belőle származik, hiszen teremtette őket. Isten tulajdonságait nem ismerem, ez igaz; inkább megállok, semmint hogy eltévelyedjem; a Teremtő létezése bizonyított a számomra, ami azonban az attribútumait és a lényegét illeti, azt hiszem, bizonyítottan tekinthetem, hogy ezeket nem lehetek képesek felfogni*.” (171. o.)

Értelmünk korlátozottsága Voltaire-nek újra meg újra visszatérő problémája: szerinte az ész matematikai teljesítőképessége nem végtelen. (382. o.) Kognitív kapacitásunk „matematikailag” talán véges, de nem úgy és azért, ahogy Voltaire állítja. Ugyanis Voltaire csak a tudatteljesítmény korlátait hangoztatja, ami a gondolkodási sebesség és az összetett (externális) struktúrák megragadásainak végességét jelenti, de nem azt, hogy a megismerés lehetőségei korlátozottak lennének. Márpedig ezek a lehetőségek nagyon is lehatároltak mind genetikusan, mind inherens strukturális okokból. – Voltaire után kétszáz évvel még mindig az emberi megismerést, tudatot kutatjuk; a tudat filozófiája ma is virágkorát éli, és napjainkban sem dicsekedtünk azzal, hogy átfogóan ismernénk kognitív kapacitásunkat, megismerésünk erejét és határait.

Boros János

A SÍKSÁG ELEFÁNTJA

Dr. Székács István: *Pszichoanalízis és természettudomány*
Párbeszéd, 1991. 216 oldal, 200 Ft

Székács (Schönberger) István kis tanulmánykötetét a szakmai közönség hosszas várakozása és fokozott elvárásai előzték meg, s

a tanítványok unszolására, az ő gondozásuk és részben fordításuk alapján jelent meg. Székács háromszoros értelemben is a magyar pszichoanalízis „enfant terrible”-je. A legnevezetesebb botránykő talán ismert életfordulata, hogy 1950-ben a pszichoanalízis üldöztetése idején a biokémikusi pályát választotta. Ezt sokan a mozgalom elárulásának tartották, mások az „átszapas az ellentétbe” klaszszikus pszichés elhárítómechanizmus aktiválódását gyanították a váltásban, csak éppen Saulustól és a híres ókori szentek példájától eltérően itt nem a legionárius csapatott átmisszionáriusba, hanem fordítva. A másik tényező, ami Székács elszigeteltségét fokozhatta, hogy elméleti építkezéseiben és az analitikus anyag értelmezéséhez már a harmincas évektől fogva gazdagon fel tudta használni Melanie Klein és az angol tárgyrepresentációs iskola koncepcióit (ennek példái a kötet tanulmányain is végighúzódnak), olyan elméletekről van szó, melyekre a hazai szakmai környezet akkor kevesebb, később kifejezettebb bizalmatlansággal tekintett, mikor hitet tett a nagy tekintélyű ellenfél, Anna Freud – a kleiniével ellentétes – felfogása mellett. Ilyen perspektívában Székács orientációja több, mint személyes különvélemény, inkább szakadár álláspont.

A harmadik – s a recenziens nézete szerint a legfontosabb – tulajdonság, ami Székácsot elhatárolja s egyben kiemeli kollégái köréből, az sajátos credoja: a pszichoanalízis egységes és következetesen tudományos (ezen belül is természettudományos) újraalapozásának igénye. A gyakorló analitikus pragmatikus-eklektikus felfogású, egy terápiás eset megértéséhez és feldolgozásához heterogén irodalmi és személyes tapasztalati háttérrel használ fel. Elsőrendű befolyásoló hatása van a kiképző analízis során az önmegértésbe beépült evidenciaélményeknek, a kiképző analitikus attitűdjeinek és elméleti orientációjának. Ezután jönnek az elmúlt száz év alatti a pszichoanalízisben felhalmozott, az esethez felhasználható írások. Közülük senki sem tekinthető biztosan elavultnak – ahogy egy lebontásra érett épületben is találhatók felhasználható téglák, úgy jó ötleteket bárkinél találhatunk. Végül csiszoló tényezőként hatnak a szupervizortól kapott reorientációs szempontok is.

Műdezek alapján az analitikus a lélek-

elemzés tradíciójában tovagörgetett topikai, strukturális, ökonómiai (biológiai), tárgyrepresentációs, interakcionális stb. megértésvázlatok és koncepciótöredékek sokaságából meglehetősen nehezen megjósolható szempontokkal válogat, ahol a szinképet a klinikai elmélet és a metapszichológiai megalapozás ellentmondásai tovább gazdagítják. A metapszichológiai alapok (például kapaszkodási ösztön, Ödipusz-komplexum stb.) „előrefogása” a páciens meghallgatásában bizonyos (reflektálatlan) szelektivitást biztosít, miközben az analitikus a „frontvonalon” tanúsított figyelmének háttérében a terápiás gondolkodáshoz középszintű klinikai hipotéziseket illeszt (például kényszerneurozisz motivációi, elhárítómechanizmusok stb.). Megjegyzendő, hogy egyik orientációs bázis sem nyújt konkrét útmutatást az orvos-beteg dialógus elemi történéseinek kezeléséhez, nevezetesen, hogy a beteg megnyilvánulásai megerősítést vagy konfrontációt, distanciát vagy „meleg elfogadást” érdemelnek-e ki a terapeutaól, esetleg érdemesebb-e akár hosszabb monológokat is elengedni a fulünk mellett, és a páciens következő (releváns) akciójára várni. A lélekelemzés operacionális nehézségeit tovább fokozza a Freud által a dogmatizmus elkerülésére ajánlott „szabadon lebegő figyelem” – mely (szerencsére) nem képes egy pusztán koncepcióimmanens térben mozogni – még kevésbé szárnyalni. És akkor még nem is beszéltünk a fantázia vagy a Székácsot olyannyira foglalkoztató kreativitás helyéről. A gazdag fantázia és egyidejű lojalitás az ösztöntonhoz különösen jellemző a magyar analitikusokra, s ebben Székács sem kivétel, a németek rendszerező alaposága, az amerikai énszichológia mondén strukturalizmusa vagy a franciák zabolátlan egyénisége még nyomokban sem mutatkozik a tanulmányokban. A nemzetközi kitekintés hiányai ugyanakkor hátrányként lepleződnek le, amikor a szerzők teoretikus állásfoglalásokra kényszerülnek.

Visszatérve a lélekelemzés vázolt heterogenitására, ennek egyik lehetséges feloldása az elméleti egységesítés, lingvisztikai, hermeneutikai vagy egyéb alapon, a másik az egyoldalúság módszeres leküzdése a páciens „többszatsatornás meghallgatásával”, mint ez a chicagói iskola egyes tagjainál már látható.

Fejtegetéseinkben eddig olyan gondolati közegben mozogtunk, melyben a pszichológiai specifikus szellemtudományként ismertetik el, s ez az a pont, ahol Székács gyökeresen eltérő álláspontot képvisel. Ha nem is belső tudományfejlődési tendenciák következményeként, de észleli és szóvá teszi az analitikus mozgalom visszasságait, merevségeit. Szeretné, ha kreatív, kísérletező, tudományos szellem újítaná meg az egyes műhelyeket, de őnála a lélekelemzés tudományos érvényesítése következetesen csak természettudományos alapon képzelhető el. Kézenfekvő s érthető, hogy ennek érdekében átértelmezi a freudi életmű egy fontos elágazási pontját, a TUDOMÁNYOS PSZICHOLÓGIA TERVEZETÉ-t (ENTWURF EINER PSYCHOLOGIE, 1895) – erről szól a könyv első – legfontosabb – írása. A munkában Freud utolsó kísérletet tett körültekintani folyamatok biológiai és idegéletteni megalapozására, a TERVEZET a biológia oldaláról nézve tökéletlen torzó maradt, viszont a bevezetett fogalmak (energia-megszállás, regresszív ingerlefutás, eltolás, konstancia stb.) egy önálló, par excellence dinamikus pszichológia első vázlatát rajzolták meg. Székács nem ismeri el a pszichoanalitikus pszichológia itteni fogantatását, hanem továbbviszi az eredeti freudi szándékot, s miközben elkerüli (vagy inkább átugorja) a biologizmus vagy az ösztönfogalmak kétes rehabilitációját, közvetlenül a kémia és a kvantumfizika felé veszi útját.

A recenzens elképzelhetőnek tartja, hogy a kvantummechanika gyümölcsöző analógiákat tud nyújtani a lélekelemzésnek, de a páciens magatartásának és élményeinek megfejtéséhez a fizikai egyenletek vélhetően még kevesebb segítséget adnak, mint a kategoriális rendszerben közelebb álló, plauzibilisebb magatartásbiológia vagy etológia. Ezt jól dokumentálja Székács kémiai fejtegetéseinek (egyelőre) csillagászati távolsága mindenféle pszichológiai-terápiás anyagtól. Materialista monizmusában Székács veszedelmesen közel kerül ahhoz, hogy affektus, gondolat vagy jelentés igazságértékét saját agyi ingerkonfigurációjában vagy ribonukleinsav-szekvenciájában fedezze fel. Nem kívánjuk követni a szerzőt ezen az úton, csak megemlítjük, hogy a korábban említett következetesség iránti igényét a szellem- és természettudományok múlt század végi szétválása ismeretelméleti

következményeinek átgondolásában is indokoltak tartanánk. Mindez nem változtat azon, hogy Székács elméleti szándékát grandiózusnak, gondolatkísérleteit helyenként heroikusnak tartjuk, s folytatást, kidolgozást várjunk, de vállalkozásához sikert csak fenntartásaink megőrzése mellett kívánhatunk.

A legérdekesebb dolgozatok többnyire a klinikai esettanulmányokhoz kapcsolódnak (kreativitás elemzése, lidércnyomás-analízis, háborús élmények hatása a percepcióra stb.), ezeket szerencsére még nem zavarják meg termodinamikai megfontolások. A fordítások jól illeszkednek a magyar nyelvű írásokhoz. Ugyanakkor hiányosságokra is rá kell mutatnunk: a tanulmányok sorrendjét a recenzens számára ismeretlen törvényszerűség determinálta, ezenkívül jó lett volna, ha egy pályatárs vagy tanítvány értő elő- vagy utószava eligazítja a szakmabeli vagy érdeklődő laikus olvasót, s nemcsak életrajzi részletekben. Indokolt lett volna tárgyszókatalógus vagy magyarázat, elsősorban Melanie Klein fogalmait – ne felejtjük el, hogy nem Freud-írásról van szó, ahol a szerző minduntalan újrafogalmazza, sőt bővülő jelentésárnyalattal látja el a már ismerős kategóriákat –, a szikár (tudományos!) tárgyalásmód miatt jó néhány analitikus szakkifejezés bővebb kifejtést igényelt volna.

Csorba János

KRITIKAPÁLYÁZAT

„AZT HITTEM, HOGY JÓKEDVEM VAN”

*Vízöntő: Gitania express
Hungaroton SLPD 18 200*

A népzenei mozgalom szemmel láthatóan válságát éli. Az autentikus stílus, a „tisza forrás” jellegű zenei iparművészet, a citerazenekepek és a táncmuzsika egyaránt kifáradóban vannak, és elveszítették azt a szellemi többletet, amivel 1970 táján kirobbanó erővel ragadták magukkal a fiatalokat. Ez a

tompultság kedvez a dogmáknak, a kategorizálásnak, és a művészi munkát afféle barakcs-zenélés szorítja ki egyre gyakrabban a népzenei koncertekről. Ahol akkor jó egy zeneszám, ha „takaros”, azt hiszem, az elvonatkoztatottabb zenélés óhatatlanul is háttérbe szorul.

Míg a hivatalos fórumok soha nem látott erővel elzárkóznak a népzenei feldolgozásoktól, az ősi hagyományok újragondolásától – ami bizonyítja, hogy a jövőjétől elvágtott tradíciónak jelene sincs –, addig az autentikus stílusban játszó zenekarok is igen sok próbálkozással igyekeznek a közönség izlésére hangolódni, és a népzene és jelenkorunk világcépe közötti szellemi vákuumot látszatprogressziókkal akarják megtölteni. Azonban ez csak amolyan malaclopó köpeny a zenekarok vállán, amit formáságokból (szaxofonokból, szintetizátorokból, lapgitárokból, a műfaj nagy öregjeitől összelopkodott duda-glisszszandókból, felmelegített babeles-hangulatot árasztó „ekszztatikus” hangorkánokból) szóttak, ilyenformán nem igazán képesek ezen eszközök az elveszett többlet visszaszerzésére. Mindaddig, amíg az előadók hozzáállása nem művészi, hanem céhes-iparos szemléletű, az igényesebb közönségtől egyre inkább elszigetelődik a műfaj.

Sajátos, Csontváry cédrusaira emlékeztető magányában áll ebben a tanácstalanság-pusztában a Vizöntő együttes, mely immár húsz éve járja teljesen egyéni, kortárs gondolatokkal telített művészi útját, itthon a legminimálisabb elismeréssel. Bármilyen hangszerral közelítenek is a népzenehez, szinte pillanatok alatt egészen új alapokra tudják helyezni a hangzást, egyben az értelmezési lehetőségek is kitérülnek. Ez a négytagú zenekar (Cserepes Károly, Hasur János, Huszár Mihály, Kiss Ferenc) találta meg a legérdekesebb, legtöbbet nyújtó utat a magyar és idegen népzeneik érintkezésére, közös továbbfejlesztésére. 1990-ben jelent meg GITANIA EXPRESS című albumuk. Célja: „*Utazás Gülámába, melynek során bepillantást nyerhetünk a cigány népzene csuda világába.*”

A boritón Oláh Jolán autodidakta cigány művész GALAMBSZERETET című festménye fogad, szelid tekintetű nőalakja mögött egyszerre optimista és felkavarodott hangulatot árasztó színes dombjaival. A lemez első meg-

hallgatás után cseppet sem mondható ilyen szelidnek. A zenekar énekesei kivételesen kemény, rusztikus, gyakran bluesos hangszínnel énekelnek, és a szövegek sem mondhatók igazán visszafogottnak. Tüzes szenvedélyek, mindent magával ragadó tombolás színei csapnak arcunkba, a nem létező cigány ország, mely a valóságban talán mindenütt egyszerre jelen van, körülölel bennünket, hatalmába kerít, felvillantja lakóit tűz napon és sovány holdfénynél, részegen dulakodva és börtönablakon kipillogatva, legnagyobb örömeik és szégyeneik megélése közben.

Teljes, kerek világba vezet ez a lemez, hangulatának komplementer hatásaival kápráztat el, miközben magunk mögött hagyjuk letisztultnak csúfolt európaiaskodó polgári kultúránkat; a bonyolult szájbölgözés felikoltásaiból, csattogásaiból, prűszköléseiből élesen előtörő énekszövegek szinte letaglózón viszik figyelmünket nemegyszer ördögi mélységekbe. Semmiképp sem tudjuk kívülről nézni ezt a vad, de nem romantikus ízű, inkább kissé groteszk, szinte betegesen emberléptékű világot; ott vagyunk a füstös kocsmákban, a rekedt gajdolásban, a verőfényes szabolcsi reggelek putri előtti nyújtózkodásaiban: közös hazánk soha nem látott erővel szólít meg minket. Ez a személyesség az utóbbi időben alig mondható el folklórgyökerű zenéről.

A cigányságról és annak muzsikájáról bennünk élő közhelyek teljes csődöt mondanak. A zenekar klasszikus képzettségű, igen érzékeny ötletekkel felénk forduló muzsikusaiknak sikerült megragadniuk a cigány népzene sokrétű gyökereit. Egyes számok az emberiség közös zenei bölcsőjébe, a legősibb zenei közegbe vezetnek, ahol megmaradtak a szexuális mítoszok eksztatikus, csak a mágikus formáknak engedelmessé dallamai, és tüntetően konzerválódott a polgári világ közepén is a hangszerjátékot pótló, varáslók eszköztárából való szájbölgözés. Mások az újabb kori zene hatását mutatják: sanzonelemek, magyar vonózenekari hatások, lakodalmos rock, blues, koldusénekek, sramli egyaránt gazdagították ezt a muzsikát, mely mindegyikből felvesz egy keveset, de egyik mellett sem kötelezi el magát. Ez a zenei sokrétűség és függetlenség határozza meg oly markánsan a lemez alaphangulatát.

Minden megoldás teljes értékű, vitathatat-

lan, hiszen csak közelítésekről, afféle mély és emberi játékról van szó. A legegyszerűbb, hagyományosan cigány népzenei hangszerek (kanna, kanál), népzenei (duda, kontra, cimbalom, töröksíp, tambura, koboz) és később meghonosodott hangszerekkel (gitár, harmonika, klarinét, elektromos bőgő) együtt alkotnak új és új szövetségeket. És jóllehet a hangszeres közjátékok és előjátékok igen virtuóz módon szólnak hozzánk, mindig a szövegen van a főhangsúly, a hangszerelés egyszerre tesz eleget a zenei törvényszerűségeknek és szellemi értelmezéseknek.

Különösen nagy erény, hogy a korábban megjelent autentikus cigány népzenei lemezek hangvételtől és előadói stílusától is függetlenül, tiszta lappal indulnak a Vizöntő muzsikusai felfedezőútjukra, melynek során az egyszer már bejárt ösvények némely ágait lemetszik, félrehajtják, a mi kezünket csak ezután fogják meg, mert igazi céljuk nem az erdő, hanem a belsejébe vezető ösvény megmutatása. Ahogy haladunk ebben a dzsungelben, ahol lépten-nyomon magunkra ismerünk, mi is megszégyenülünk, és örömmel telünk meg a megfelelő pillanatokban, és lassan feladjuk megannyi jól-rosszul megalapozott előítéletünket a cigánysággal kapcsolatban. Az őszinteség, a csöpögős érzelmességtől és a paraszthangvételtől egyaránt messze álló személyesség megteszi hatását bennünk. Polgári világunk, mikrokörnyezetünk és magyar népzenei hangszerei szabadulnak itt el megszokott gyökerüktől, és hol szimmetrikusabbá egyengetik, hol még borzasabbá fésűlik a cigány népzene sokszínű, sokforrású, szinte örök jelen időt megtestesítő hangzását.

Külön szót kell ejtenünk a lemez hallatlanul finom keveréséről. Ez ugyanis nagyon sokban hozzájárul a már említett kontrasztos hangzáshoz, a zenei izgalomhoz. A Huszár Mihály által magas színvonalon kezelt elektromos bőgő megtölti, beteríti az egész zenekart, mely az éles, általában magasabb fekvésű énekkel sajátos ellenpólust vesz föl. A középfekvés szinte teljesen hiányzik a lemezen: legmélyebb és legmagasabb rezonanciával lehet csak végighallgatni, többi lélekrétegünk csak a torz fintorokban, a groteszk zenei ötletekben, a váratlan hangulatváltások teremtette feszültségben tud megkapaszkodni. „*Testünk az ördög hárfája*” – jut eszünkbe Nagy László sora a cimbalom fémes ugrádozásai-

ról; a középkori vágánsok dúr-dallamait, tavaszi lendületességét idézi a blues-gitártechnikával vegyes megszólaltatású koboz hangja; a klarinét öblösen csengő, mégis „nonkonformista” hangszíne egy lapított orrú erős vályogvető kesergő énekére emlékeztet. A hirtelen hangnemváltások, zenei-hangulati felkiáltások számos helyen teret nyernek, a nagyon sok számot megtöltő, alapritmikát biztosító ütőhangszerek zakatolásából ki-kidugja fejét egy-egy énekhang, vagy a KIRCI KONDÁS című szám gyereksírást utánozó kánásztülke.

Természetesen a cigány életforma válságait is megszólaltatja e lemez; a B oldal utolsó számai ezt a keserűs szájízű életfalást, szereppé üresedő férfiaságot, majd a magányt, társtalanságot, kilátástalan csőrelésbe fulladó jövőt és a mindent átszinező alkoholizmust idézik meg a „kritikai szürrealizmus” eszközeivel. E számok a többinél is áttételesebbek, tragikusabbak, holott eredeti hangvételőben csak a közismert AZT HITTEM igazi panaszének, méltó befejezése a lemezeknek. A kizökkentésget, a hangulati labilitást, az ősi formák kiürülését jól példázza a SZILVAÉDES részeg dadogása, és hogy a gitár-tambura-kanál felállású zenekarból tüntetően hiányzik a mély szólam, így éles zörgésbe fullad a borított danálás. Hasonló a szerepe annak a bravúrnak, ahogy az AZT HITTEM-ben a dob-alapban az ütem első, hagyományosan hangsúlyos hangja helyett itt – a többi ütéstől teljesen független – magas, hangsúlytalan vesszőütés áll, amit a kiegészítő ütések mély, súlyos döngése követ.

Élményeimet összegezve: lenyűgöz és megállásra kényszerít a Vizöntő lemeze, melyet azóta egy nagyon szerencsés válogatás követett közel húszéves együttműködésük legjobb alkotásaiból (Vizöntő: BEST, Quintana). Ezen a lemezen hallható az 1976-ban (!) külföldön már megjelent GYEREKJÁTÉK című kompozíció, mely szintén kivételes erejű találkozása a legmagasabb és legmélyebb, legösszetettebb és legpuritánabb kultúrköröknek. Őszintén kívánom, hogy a zenekar munkája ebben a kollektív népzenei megtorpanásban elég hivatást szerezzen magának, és minél több embert vonjon be a régi dolgok feletti újszerű, zenei utazás segítségével való gondolkodásba.

Csörsz Rumen István

KRITIKAPÁLYÁZAT

CSODÁK PEDIG NINCSENEK

A kazetta adatai:

Lajos Dudas – clarinet plus...: *The Best of Lajos Dudas*

Válogatás a *Contrasts*, *Detour*, *Monte Carlo*, *Sunshine State*, *Mistral* című albumokból, valamint három kiadatlan darab a *Radio Jazzgroup Frankfurt* előadásában

Pannonton, JK-112. Pécs, 1989

A lézerlemez adatai:

Change of Time

Közreműködnek: Dudas Lajos (klarinét), Szirmai Márta (ének), Manfred Niehaus (hegedű), Sebastian Buchholz (altszaxofon), Teodossy Stoykov (nagybőgő), Kurt Billker (dobok)

Rayna, RaRe CD 1007. – 1990

Az a varázslat, amivel Dudas Lajos meggyőzött művészi igazságairól, az az ALTE UND NEU WEGE (RÉGI ÉS ÚJ UTAK), a DETOUR (KERÜLŐ) vagy a MONTE CARLO albumaiból táruult fel előttem minden hangi cikornyájával együtt A *Nebuló* együttes egykori tagja, az 1965 óta külföldön, jelenleg Neussban (Németország) élő klarinétművész/tanár itthon szinte teljesen ismeretlen. Tevékenységéről most nem kívánok szólni – ezt a pécsi Pannonton kiadó kötetében Simon Géza Gábor 1990-ben már megtette –, inkább újabb zenei élményeimet foglalom össze egy hazai kiadású kazetta és Dudas Lajos felesége nevét viselő Rayna lemezárka kompaktlemeze kapcsán.

A Pannonton kiadásában megjelent tizszámú Dudas-kazetta az 1978–88 közötti évek nagylemezeiről válogatott. E kazetta második oldalára néhány olyan darab is felkerült, ami eddig sehol máshol nem jelent meg. A *Radio Jazzgroup Frankfurt* előadásában három Dudas-szerzeményt hallhatunk: 1. *BLUEDUETTE* (KÉKKETTŐSÖK); 2. *MINIMAL MUSICAL* (A LEGKISEBB ZENÉS JÁTÉK); 3. *SONG FOR JINNI* (DAL JINNINEK).

A három, egyébként kitűnő darab hallgatásakor szinte fejbe ver az első tizenkét ütemes témájának féktelen uniszónója (két sza-

xofon+klarinét) a zaklatott dobkiséret felett, amelyet az életteli klarinét- és a fojtott dörögésből felszakadó harsonarögtönzés (Albert Mangelsdorff szólója) követ a mintaszerűen megszólaló ritmusrészleg játékára. A LEGKISEBB ZENÉS JÁTÉK témáját már egyszer felvették a négy klarinétost foglalkoztató CL-4 együttesrel, melynek vezetője akkor még Dudas volt (RÉGI ÉS ÚJ UTAK album). Az ott csak klarinétokon eljátszott darab itt valamivel gyorsabb tempóban és szabályos ritmusrészleggel hallható. A kissé visszafogottan játszott téma és az átvezető részek nagyzenekari hangzásai közé beépülő improvizációs periódusok (zongora, klarinét) közül Dudas hosszan ivelő rögtönzése különleges élmény. A szignálszerű osztinatóval kezdődő és puritán egyszerűségű harmadik darab (DAL JINNINEK) jó példája annak, hogyan kell dzseztrak (jazzrock)* stílusú számot korszerűen megalkotni, nem túlpörgetve rögtönző periódusokkal. Ez utóbbiak személyes hangúak, logikusan építkezők (klarinét, szaxofon).

Sajnos a kazetta kísérszövege nem ad semmi információt a zenekar felállításáról, pedig teljesítményük alapján némelyikük nevé-

* Évek óta tartó vitában kívánok előrevivó megoldást javasolni azáltal, hogy *dzsezt* írrok. Az a véleményem ugyanis, hogy nyelvünkben csak olyan idegen szót használjunk, amely kiejtése, ragozási lehetőségei, toldalékai alapján megfelel a magyar nyelv szabályainak. Ezért vezették be egykor a *dzsessz* szót is. Sajnos, ez a szóalak fonetikailag nem helyes a szóvégi kettőzött mássalhangzóval, továbbá ugyanez ok miatt az összetételekben is nehézkes. A dzsezrajongók és szakemberek nagy része következetesen *jazzt* ír, ők a fonetikai helytelenség mellett a műfaj nemzetközi jellegére hivatkoznak (talán a külföldi szakemberek sok magyar nyelvű szöveget olvasnak!). Az így kialakult helyzetben a kétféle írásmód egyformán használatos. Én szívem szerint minden idegen szót (a nevek kivételével) magyaritanék – evvel is küzdve a magyar nyelv tisztaságáért, fennmaradásáért; valahogy úgy, ahogy ebben a kis írásban most megtettem. Bocsássák meg nekem e kis szertelenségemet (már csak azért is, mivel ezen átírásokat alaposabb nyelvészeti vizsgálatok nélkül követtem el), és izlelgessék talán kissé szokatlan műfaj- és stílusmegnevezéseimet, melyekkel az adott szavak fonetikailag megközelítően pontos, továbbá a magyar nyelv szabályainak megfelelő alakjának használatára teszek javaslatot.

vel érdemes megismerkednünk. A zenekar vérbő, telt hangzása felett felhangzó dallamokban mindenképpen Dudás nagyívű, tiszta, fényes futamai a meghatározók. Belőlük a modern dzsez (jazz) egyéni megközelítése mindig személyes hangon hallatszik. Emellett a zene mégsem válik magamutogató ömlengéssé. Játékán valahogy azt érzem, hogy a zenész csak nekem játszik. Mellette a nagybőgős (Günter Lenz) erőteljes, fantáziadús futamait és a zongorista (Markus Becker) szerény, takarékos és a hangsúlyos hangok ritmikái elcsúsztatásaival fűszerezett kíséretét emelném ki az egységében is kitűnő zenekarból.

A CHANGE OF TIME (IDŐVÁLTOZÁS) jelképrejű címmel 1990-ben megjelent kompaktlemez zeneanyaga nem mutat olyan egységes képet, mint Dudás első hat nagylemeze vagy a fentebb említett három szám. Érzésem szerint az idő változásával Dudás Lajos is változni, újítani próbált, de még nem döntötte el, hogy merre. Ez a probléma már az előző években is jelen volt, hiszen a dzsez, dzsezrak mellett klasszikus és kortársi műzene is szerepelt Dudás műsorán. Az 1987-ig kiadott albumain mindig egy stíluskörbe tartozó számok kerültek egy nagylemezre. A MISTRAL (MISZTRÁL) felvételei (1986) óta viszont vagy visszatekintés-jelleggel készült zenei lenyomat (például a Pannonton '89-es kazettája, '90-es lemeze), vagy pedig műhelymunkákat tartalmazó összeállítás született, mint ez a lemez is. A CL-4-gyel már megfogalmazódott kérdésre: miszerint a kamarazene, a dzsez avagy ezek ötvözése ad-e korszerű zenei nyelvet? – ez az összeállítás nem tud egyértelmű választ adni. A tiszta gyűjtemény ugyanis egymás mellé helyezi, de nem összegzi a lehetséges megoldásokat. Az elhangzó darabok: 1. BACKSTAGE (SZÍNFALAK MÓGOTTI) [Dudás]; 2. WIEGENLIED (BÖLCSŐDAL) [Dudás]; 3. CHILDREN AT PLAY (JÁTSZÓ GYERMEKEK) [Dudás]; 4. INTERMEZZO (KÖZJÁTÉK) [Buchholz–Dudás]; 5. BAGPIPER (DUDÁS) [Dudás]; 6. CHANGE OF TIME (IDŐVÁLTOZÁS) [Dudás]; 7. ELEVEN AND HALF BAR BLUES (TIZENEGY ÉS FÉL BAR BLÚZ) [Haurand]; 8. VOLKES STIMME (NÉPI HANGOK) [Dudás, szöveg: ismeretlen]; 9. WELTENDE (VILÁGVÉGE) [Niehaus, szöveg: Von Hoddis]; 10. CODA (FÜGGELÉK) [Buchholz–Dudás].

A számok formailag/stilisztikailag három fő csoportba rendezhetők: a téma/rögtönzés típusú dzsez alkotja a műsor negyven százalékat (1., 3., 5., 7. szám); főtéma nélküli egyívű rögtönzés húsz százalék (4. és 10. darab); kortársi kamarazének nevezhetjük a fennmaradó négy művet.

A dzsezdarabok stílusában az ELLENTÉTEK (CONTRASTS), de legfőképpen a KERULŐ című albumok zenei folytatását látom. Olyannyira érzem ezt, hogy például a DUDÁS című darab rögtönzéseinek végeztével, a téma újbóli visszatérésekor a KERULŐ album LÁGY HULLÁMOK (SOFT WAVES) című számának visszatérését várnám, s nem a mű eredeti témáját. Ez a szám egyébként az ELLENTÉTEK lemez DUDÁK (CORNEMUSES) című darabjának változata, eredetében pedig Bartók Béla népdalfeldolgozása. E lassúbb változatban ének/klarinét/altszaxofon/nagybőgő felállásban eljátszott szép, bensőségesen érzékeny balladából alakul ki egy modern dzsezhangzás. Még egy népi jellegű szám található az összeállításban: a JÁTSZÓ GYERMEKEK parádés körtáncca fejlődő, középtempójú, uniszónó jellegű témájában (makedon oro vagy szerb kolo) Szirmay szkat-éneke a figyelemre méltó. A szám kollektív rögtönzése és a hegedű improvizációja is izgalmas, csak Stoykov dzsezrak stílusú bőgőzése egysíkú. A nyitódarab (SZÍNFALAK MÓGOTTI) azon csodák egyike lehetett volna, melyeket Dudás Lajos eddigi munkái alapján már természetesnek kellene tartanunk. A huszonhat ütemes téma ereszkedő/emelkedő dallamvonalak ellentétére épülő, uniszónó jellegű elhangzása után azonban az improvizációkban Dudás csapongó futamait számomra összevisszának tűnő altszaxofon-rögtönzés követi. Pedig a parádés bőgő/dob ritmusképletek és Niehaus tangóharmonika-szerű hegedűosztinatója különleges élményt ígért. Buchholz egyébként nekem a DUDÁS-ban sem tetszik, itt rögtönzése nem túl meggyőző, számomra játéka szinte magánügygé, érdektelenné válik.

A TIZENEGY ÉS FÉL BAR BLÚZ középtempójú, nemesen egyszerű tizenkét ütemes blúztémára készült darab, hangulatos bőgőszólvál. Nem tetszik viszont az IDŐVÁLTOZÁS bőgőszólója, elsősorban nem eléggé tiszta vonalvezetése miatt. Itt a szabadon kezelt rubá-

tó énekszólám (uniszónó hangszerkísérettel) nemcsak Niehaus diszsonáns hegedű-orgonapontjai miatt érdekes, hanem ez az egyetlen szám a lemezen, ahol egy bizonytalanság-érzés elérése érdekében Szirmay Márta negyedhangokon is énekel. A szám stílusa azért is különleges, mert kortársi műzenét hallhatunk, dzsezbőgőkísérettel.

A rögtönzés jellegű számokban csak klarinét/altszaxofon/nagybőgő hármast hallhatunk. Stoykov nagyszerű játéka felett a KOZJÁTÉK-ban a klarinét kigyóvonalai a kezdeményezők, majd a szaxofon egyre erőteljesebb hangjával úgy veszi át a dallamalkotás főirányát, hogy személyes hangú vallomásként érkezik meg a nyugvopontra. A FÜGGELÉK-ben a lassú folyamból kibontakozó, egymásba fonódó páros játékok után a két szólóhangszer dallamvonala eltávolodik egymástól, majd a klarinét végig tisztán hangzó futamait a szaxofon reszelős hangzásokkal ellenpontozza. Mindkét darab a pillanat megragadása, de végül éppen ezért egyik sem vált, nem válhatott igazi kompozícióvá.

A BÖLCSŐDAL műzene (a RÉGI ÉS ÚJ UTAK album stílusát folytató kamarazene), szöveg nélküli énekkel. A nyolcütemes, lassú témából kifejlődő kollektív rögtönzés hangzatlanok egymásba kapcsolódásával építkezik. A NÉPI HANGOK német nyelven előadott, két tercívolságra elhelyezkedő hangra épülő, lassú repetitív zene (a dallamvonal klarinét általi körüljárásával). A VILÁGVÉG szintén német nyelvű, két hasonló szakaszra épülő átkomponált dal. E három darab közül az első az a típusú, jellegzetesen XX. századi kamaramű, melyek hangzásával el szokták riasztani a „gyanútlan” zenehallgatókat. Itt szerencsére csak két alkalommal hallható ilyen hangzófordulat – a magas regiszterekbe fel-futó erős, gyors és éles futam – úgy, hogy e borzongató érzésvilágával együtt is élvezetessé vált a zene. A két szöveges dal pedig egyszerű karakterdarab.

Teljes felállásban a zenekar csak négy darabban játszik (az 1., 3., 5., 6. számok); a Buchholzcal közös szerzemények klarinét/altszaxofon/nagybőgő hármások, míg a többin a szaxofon és a dob nem szerepel. Dudás játéka alkalmazkodik a számok stílusához, és az egyetlen dzseznak stílusú darab együttes rögtönzésétől eltekintve végig tisztán intonál, já-

téka legtöbbször zaklatott, felkavaró. Mindezekhez megfelelően érzékeny partnert talált az énekes Szirmay Márta (akinek néhány apró elcsúszása mellett sok izgalmas hangzást köszönhetünk) és a hegedűn játszó Manfred Niehaus (aki néhány darab hangsúlyát igazsággal átértékelte!) személyében. Billker nagyszerű dobos, s csak a nagybőgős és az altos nem nyújtott mindenkor számomra meggyőző produkciót.

Mivel csodák nincsenek, ez a gyűjtemény sem lesz nagy sikerű kiadvány, ami azonban nem a számok zenei színvonala, hanem műfaji különbözőségük számlájára írható majd. Nehéz lett volna ugyanis ezt a zenei univerzumot – többféle stílusú darabot – jól hangzó egésszé szervezni. De ez talán nem is szükséges, mert Dudás Lajos e lemezével így is újabb kapukat nyithat érzéseim falán. Szépen, csendben, egyesével nyissuk fel őket, hogy teljes fényében ragyoghasson fel a mögöttük megbúvó világ!

Libisch Károly

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Bán Zoltán Andrásnak

Kedves Barátom!

Megértéssel és csalódással olvastam vita-iratodat a Hajnóczy-jelenségről (BABÉRBÓL TOVISKOSZORÚ. *Holmi*, 1993. március) Megértéssel, mert egy legendával szemben akadt volna kellett valakinek, aki a rombolásra vállalkozik, különösen most, amikor már széthullott a legendát provokáló rend, rendszer. Valóban: létezik egy „mondakör”, de legalábbis homályos közérzet, amelynek áhitata el-el-fedi „a könyvekben publikált epikus tevékenységet”; vannak írástudók, akik a Kádár-korszaki erdők partizánjának, a nagyivók apostolának emblémáival, a pórnép közé zuhant nemesifjú képeivel járnak az irodalmi körmenetekben (holott Hajnóczy József sem nemes, sem Hajnóczy Péter őse nem volt).

A legendával, mint első soraidban írod,

nem „leszámolni” akarsz. Azután mégis azt teszed, *semmit* sem hagyva meg abból, amit a *művek radikálizmusa* jelentett a kortársaknak s jelent a mindenkori (!) olvasónak. Az írói megszólalásnak olyan mértékű és *olyan típusú szuverenitásáról* beszélhetünk Hajnóczynál, amelyiknek profetikus-magával hívó hatása van (a magyar és világirodalmi példákat most fölösleges sorolni). Az effajta hatás természetesen visszahatás is, a megérzett szerep eljátszása, az önsajnálát (de: H. esetében kíméletlen önróniával kísért önsajnálát!) a szuverenitás képviselőjének részévé válik. Ám mindennek *esztétikai* mibenlétét sokkal-sokkal árnyaltabban kéne mérlegelni, mint ahogy cikkedben teszed.

Amikor elismerjük egy szabatosan elemezhető, megkülönböztethető hang intenzitását, nem követjük el ab ovo azt az ostobaságot, hogy a másként, máshonnan megszólalók minőségét, másfajta intenzitását alábecsüljük. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján a *Mozgó Világban* Hajnóczyra valóban „*az elismerések áradata zúdult*”, ám nem más alkotók hátrányára, s nem csupán az ellenállás mámorával, hanem szakmailag is indokoltan, ezért nem látom be, miért lett volna az az áradat „*kissé átgondolatlan*”, „*már-már aránytalan*”. A művek fogadtatásának színvonala, hitele kétségbevonhatatlan, Szegedy-Maszák Mihály, Szórényi László és a többiek írásai semmit sem avultak azóta, az 1980-as évfolyam Hajnóczy-publikációi pedig, élükön a JÉZUS MENYASSZONYÁ-val, talán tényleg megértek egy Aszu-díjat.

S itt van a nagyobb baj. Tünniük hogy buzgalmadban magad is összerosod a legendáriumot s az irodalmat, csak fordított előjellel: a legendával együtt az életművet is porig rombolod, alig hagyva meg belőle valamit. A FÜTŐ és A VÉRADÓ – ennyi maradt nálad; a PERZSIA... sehol, a pálya elején *még*, a vége felé *már* semmi sem méltányolható. Érveid azonban, még írásod terjedelméhez mérten is, kifejtetlenek, elégtelenek. „*A megformálандó anyagtól való távolságtartás hiányáról*” beszélsz, holott Hajnóczy művészete szinte másról sem szól, mint e hiány megformálásának, kibeszélésének kinjairól; a művészi reakciók tétje válik az emberi önértelmezés egyetemes tétjévé. Nem értem, hogyan láthatod pusztán a „*nyers szociológikumot*”, a „*valóságfellátás he-*

vel” a Márai-novellákban, amelyeknek pedig a csehovi elbeszélés tárgyas modorában az egzisztenciális szorongás a tárgyak (változó színvonalon). Nem értem, miképp fordítható oly kevés figyelmet az intellektusműködés magánemberi gyötrelmeinek és a művészi kockázatvállalás gesztusainak szétválasztására, amely pedig a JÉZUS MENYASSZONYA utáni periódusban sem oly bonyolult feladat. Ugyanakkor fölös teret szentelsz az állatméséknek, amelyek – sokéves irodalomtörténeti közmegegyezés szerint is – valóban egyértelmű kudarcok, a valóság „elemelésének” kísérletei közt.

Ha a Márai-novellákkal többlet bibelődsz, valószínűleg megérted, hogy a látszólag „*silány nyelvi megformáltság*” hogyan függ össze Hajnóczy számodra meglepő sajátosságával, a „*kérdés képességével*”. Persze ha úgy véled, hogy Hajnóczyt olvasva nem tudhatjuk biztosan, „*tiszta művészetet*” avagy „*magánleveleket búvárolunk-e*”, akkor föltételezed, hogy az író a naiv festők módján naiv művész volt, ami persze megint csak nem minősítés, hanem szövegelemzés kérdése. (Valami bizonytalanság a megítélés homályosságát illetően bened is föltámadhatott: a tiszta művészet fogalma tán ezért került nálad is idézőjelbe.)

Többször is hivatkozol arra az emlékezetes tünődésre, amelyben Nadas Péter tündökletes pedantériával vizsgálja Hajnóczy személyiségének és betöltött szerepének egymáshoz való viszonyát. Te azonban e viszonyításokat kategorikus állításokká egyszerűsítet – még Nadas óvatosságát is el-elmarasztalva –, hogy munkáddal könnyebben végezz. Túl-s épp ezáltal nem teljesítetted magadra szabott feladatodat.

Végül engedd meg – hisz ezzel kezdtem: a legendagyártás és annak fattya, a pletykavadászat *engem is* émyit –, hogy épp a te *Könyvmoly* rovatodban tisztázzunk valamit. Hajnóczy származásáról van szó, amelyet az író mindvégig titokként kezelt (mint látni fogod, itt is csak *részben* van igazad, amikor az író saját mitoszteremtéséről beszélsz, hiszen Hajnóczynak tekintettel kellett lennie élőkre s holtakra, és az árvaságnak is van egy magánemberként bevallhatatlan fokozata). A származás bizonyos dokumentumaival a kezemben soha nem gondoltam, hogy az életmű elemzése megkivánná a nagyközönségre

– úgy véltem – nem tartozó dolgok föltalálását. Az író *édesanyját* azonban – több kopó is nyomára bukkanván – az utóbbi időben zaklatják, így fölhatalmazást kaptam, hogy a száraz tényeket közreadjam. (A másik „főszereplő”, a *nevelő* anyja néhány éve elhunyt.)

Hajnóczy Péter 1942. augusztus 10-én nem Porcsalmán, hanem Budapesten született. Édesanyja, megesett falusi lány, fiának – egy anyai nagybácsi után – az Ödön nevet adta. Így keresztelték meg augusztus 18-án. Az anya, aki a család és a falu szeme elé kerülni nem mert, a gyerekekkel menhelyre húzódott. Hajnóczy Béláné, akinek gyermeke nem lehetett, egy ismerős orvosnő közvetítésével itt, a menhelyen jelentkezett, hogy Ödönt magához vehesse. Az anya ebbe beleegyezett, ám lemondó nyilatkozatot aláírni nem volt hajlandó, s ez a hivatalos adoptációt megakadályozta volna. Ekkor Hajnóczy Béla (1928-ban magyarosított a Hainer névről)

egy papnak – a család barátjának – a segítségét kérte, aki hamis keresztlevelet állított ki immár Hajnóczy Béla Ödön, porcsalmi születésű gyermek részére. A fiú majdan kamaszkorában, mintegy büntetésképpen tudta meg a nevelőszülőktől, hogy nem az ő édesgyermekük. (A Péter nevet az író – nem kedvelvén a Béla, Béluska megszólítást – maga kezdte használni, de hivatalosan föl nem vette.)

Rövidre fogva ennyi. Korábban azt gondoltam, hogy amit H. a két anya védelmében elhallgat, nem ér meg annyit, hogy a lexikonokban Porcsalma helyett Budapest szerepeljen adatként. Tévedtem – legyen ez az ára annak, hogy a mitoszkereskedelem játéktere leszűküljön mind az életmű, mind a művész-személyiség fölidezésében. *Ebben* tökéletesen egyetértek veled. Üdvözöl:

Reményi József Tamás

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Soros-alapítvány, a Budapest Bank és a József Attila-alapítvány
támogatásával jelenik meg